

PAUL BLOOM

Bebeklerin Ahlaki Yaşamı

İyinin ve Kötünün Kökenleri

PANAMA

PAUL BLOOM

Bebeklerin Ahlaki Yaşamı

İyinin ve Kötünün Kökenleri

Pek çoğumuz bebeklerin bencil doğduğunu ve onları küçük birer sosyopattan medeni varlıklara dönüştürmenin toplumun, özellikle de ebeveynlerin rolü olduğunu düşünürüz. Paul Bloom, *Bebeklerin Ahlaki Yaşamı*'nda insanların aslında ahlak duygusuyla donanmış olduğunu savunuyor. Yale Üniversitesi'ndeki çığır açan araştırmalardan yararlanan Bloom, bebeklerin daha konuşmaya veya yürümeye bile başlamadan önce başka insanların davranışlarındaki iyiliği ve kötülüğü yargılayabildiğini, empati ve merhamet hissettiğini, ilkel bir adalet duygusuna sahip olduğunu gösteriyor.

Yine de doğuştan gelen ahlakımız sınırlıdır; yabancılara karşı doğal olarak mesafeli ve bağnazlığa meyilliyiz. Paul Bloom, psikoloji, davranış ekonomisi, evrim biyolojisi ve felsefe alanlarından bilgilere yer vererek bu sınırlılığı nasıl aştığımızı araştırıyor. Bu amaçla şempanzelerin, psikopatların ve akademisyenlerin ahlakını inceliyor ve cinsiyet, politika, din ve ırk hakkında zaman zaman kafa karıştırıcı olabilen ahlaki duygularımızın derinine iniyor.

Genlerin ve yetiştiğimiz çevrenin ahlak duygumuzun gelişimi üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyen *Bebeklerin Ahlaki Yaşamı*, hem bu alanda çalışanlar hem de ebeveynler için eşsiz bir kaynak.

ISBN 978-625-8488-19-7

/ panamayayinevi
/ panamayayincilik
/ panamayayincilik
www.panamayayincilik.com

BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI

İYİNİN VE KÖTÜNÜN KÖKENLERİ

PAUL BLOOM

PANAMA

BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI
İyinin ve Kötünün Kökenleri

Paul Bloom

Panama Yayın No: 535

ISBN: 978-625-8488-19-7

Kitabın Orijinal Adı
Just Babies: The Origins of Good and Evil

Genel Yayın Yönetmeni
Caner Vural

Çeviren
Ezgi Kardelen

Kitap Editörü
Elif Berktaş

Kapak Tasarımı
Leyla Çelik

Birinci Baskı: Şubat 2022

Baskı-Cilt: Bizim Buro Basımevi
Sertifika No: 42488
Yayıncı Sertifika No: 42278

Copyright © Paul Bloom, 2013
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Panama Yayıncılık'a aittir.
Yayınevinden izin almaksızın kısmen ya da tamamen
alıntı yapılamaz, kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Panama Yayıncılık
Yüksel Caddesi 7A/7
Kızılay-ANKARA
Tel-Fax: (0.312) 432 14 89
www.panamayayincilik.com
info@panamayayincilik.com

Depo
Libya Caddesi 25/B
Küçükesat-ANKARA

BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI

İYİNİN VE KÖTÜNÜN KÖKENLERİ

PAUL BLOOM

ÇEVİREN
EZGİ KARDELEN

Paul Bloom, Yale Üniversitesi'nde psikoloji ve bilişsel bilim profesörüdür. Aynı zamanda 2003 yılından bu yana *Behavioral and Brain Sciences* dergisinin baş editörlerinden biri olarak görev yapmaktadır. Özellikle dil, ahlak, din, kurgu ve sanat konularına odaklanarak çocukların ve yetişkinlerin fiziksel ve sosyal dünyayı nasıl kavradıklarını araştıran Bloom, pek çok ödüle layık görülmüştür. Bloom'un araştırmaları *Nature* ve *Science* gibi önemli bilim dergilerinde yayımlanmış; *The New York Times, The Guardian, The American Scientist, Slate, The Atlantic* gibi yayınlarda da popüler makalelerine yer verilmiştir.

Gösterdikleri sevgi ve destek için,
Elaine Reiser ve Murrey Reiser'a...

İnsan topluma yazgılıdır. Dolayısıyla ahlakı da bu doğrultuda şekillenecektir. İnsana, yalnızca bununla orantılı bir doğru ve yanlış algısı bahşedilmiştir. Bu duygu, tıpkı duyma, görme, dokunma hisleri gibi, insan doğasının bir parçasıdır ve ahlakın hakiki temelidir.

... Ahlak duygusu ya da vicdan, insanın bir parçasıdır, tıpkı kolu ya da bacağı gibi. Uzuvlarının kuvvetinin değişken olması gibi, bu duygu da az ya da çok, bütün insanlara bahşedilmiştir. Vücudun herhangi bir kası nasıl gelişiyorsa, bu duygu da egzersizle güçlenebilir.

—Thomas Jefferson, 1787

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13

1 BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI 19

2 EMPATİ VE MERHAMET 45

3 HAKKANİYET, STATÜ VE CEZALANDIRMA 71

4 BAŞKALARI 113

5 BEDENLER 143

6 AİLE ÖNEMLİDİR 169

7 NASIL İYİ OLUNUR? 197

TEŞEKKÜR 229

NOTLAR 233

DİZİN 281

ÖNSÖZ

2005 yılında, Dallas'ta yaşayan bir yazar, tanıdıklarından birinin böbrek hastasını olduğunu öğrenir. Nakil yapılmazsa Sally Satel yakında diyalize girmeye başlayacak, haftanın üç günü, kanını temizleyecek bir makineye bağlı kalacaktır. Biraz araştırma yapıp kocasıyla da konuştuktan sonra Virginia Postrel, Washington D.C.'ye uçar ve sağ böbreğini Sally'ye verir. Aslında böbrek nakilleri genellikle aile üyeleri arasında gerçekleşir ve Sally ile Virginia yakın arkadaş bile değildir. Virginia, Sally'nin durumuyla empati kurduğunu ve birine doğrudan yardımcı olabilme fikrinden hoşlandığını söyler. Daha ileri giden insanlar da vardır: matchingdonors.com gibi internet siteleri aracılığıyla, böbreklerini veya diğer organlarını hiç tanımadıkları kişilere bağışlarlar.

Bazı insanlar bu fedakârlık örneklerini Tanrı'nın bahşettiği bir ahlak yasasının kanıtı sayar. Bunların arasında, Ulusal Sağlık Enstitüsü'nün başkanı Francis Collins gibi ünlü bilim insanları da vardır. Collins bu gibi özverili davranışların, ahlaki yargılarımızın ve ahlaki davranışlarımızın yalnızca evrimle açıklanamayacağını kanıtladığını iddia eder.

Tabii bu yüce iyiliğin yanı sıra insanda bir de dehşetengiz bir kötülük mevcuttur. Bu sabah gazetede, kendisinden ayrılan kız arkadaşını takip edip yüzüne asit fırlatan bir adamın haberini okudum. Yahudi soykırımını, gaz odalarını, sadist doktorları ve sabun ya da gazyağı yapılan

çocukları ilk kez duyduğum zamanı hatırlıyorum. Hayret verici iyiliğimiz Tanrı'nın kanıtıysa, korkunç kötülükler yapma olasılığımız da Şeytan'ın kanıtı mıdır?

Bir de daha alelade iyilik ve kötülükler vardır. Kendi açımdan, ben daha ziyade kötü şeyleri hatırlıyorum. Geçmişte verdiğim kararlardan bazılarından hâlâ utanıyorum. (Bu sizin için geçerli değilse ya benden çok daha iyi bir insansınız ya da çok daha kötü.) Bunların bir kısmı, o zamanlar doğru olduğuna inandığım dürüstçe hatalardan ibarettir. Fakat doğru olanı bildiğim ama aksi yönde hareket ettiğim de oldu. Yoda bu durumu şöyle özetleyebilirdi: Kararlılık, Karanlık Taraf'ın Gücüdür. İtiraf edeyim, ben böbreğimi vermezdim ama başkalarına yardımcı olabilmek için fedakârlıklar da yaptım, doğru olduğunu düşündüğüm amaçlar uğruna risk de aldım. Tüm bunları göz önüne alınca, ben mükemmel derecede sıradanım.

Ahlak bizi büyüler. En çok keyif aldığımız hikâyeler, ister kurgusal (romanlar, televizyon programları, filmler gibi) isterse gerçek (gazetelerde ve tarihsel anlatılarda rastladıklarımız) olsunlar, iyiye ve kötüye ilişkin efsanelerdir. İyilerin ödüllendirilmesini, kötülerinse acı çekmesini isteriz.

Cezalandırma tutkumuz uç noktalara varabilir. Birkaç yıl önce İngiltere'de, kaybolmuş bir kedi çöp kutusunda bulundu. Kedinin sahibi, sokağa bakan güvenlik kameralarındaki görüntüleri izledi ve böylece neler olduğu ortaya çıktı. Orta yaşlı bir kadın kediyi tutuyor, etrafa bakıyor, çöpün kapağını açıyor ve kediyi içine atıyordu. Daha sonra kapağı kapatıyor ve yoluna devam ediyordu. Kedinin sahibi bu videoyu Facebook'ta yayımladı ve ismi Mary Bale olan kadının kimliği kolayca tespit edildi. Kadının davra-

nışının, kedinin sahibi açısından (tabii kedi açısından da) neden bu kadar üzücü olduğu anlaşılabilir, fakat binlerce insan bu görüntüler karşısında son derece üzülmüştü. Kadının kanının akmasını istediler. Hatta bir kişi "Mary Bale'e Ölüm"[1] adında bir Facebook grubu bile açtı; kadın bu yüzden polis korumasına alındı. Gerçekten de bazı insanlar, ahlaksızca davrandıkları düşüncesiyle kitleler tarafından öldürülmüştür. Bu davranışlar arasında, evlilik dışı cinsel ilişki gibi, başkalarının ahlaki açıdan kabul edilebilir bulduğu davranışlar da vardır.

Ahlaki doğamızı anlamanın en iyi yolu nedir? Bunun teolojinin alanına girdiği konusunda pek çok kişi Collins'le hemfikirdir. Öte yandan, başka bir grup da ahlakın romancıların, şairlerin ve oyun yazarlarının sezgileri aracılığıyla anlaşılabileceğini savunur. Kimileri ahlaka felsefi bir bakış açısıyla yaklaşmayı tercih eder; bu kişiler insanların ne düşündüğüne ve nasıl davrandığına değil, normatif etik (insan nasıl davranmalıdır) ve metaetik (doğru ve yanlışın doğası nedir) problemlerine bakarlar.

Tabii bir de bilim vardır. Ahlaki doğamızı, zihin dünyamızın dil, algı veya hafıza gibi yönlerini incelediğimiz yöntemler aracılığıyla araştırabiliriz. Toplumlardaki ahlaki akıl yürütme biçimlerini inceleyebilir veya tek bir toplumdaki insanların –söz gelimi ABD'deki liberallerle muhafazakârların– birbirlerinden nasıl ayrıştıklarını gözlemleyebiliriz. Alışılmadık vakaları –mesela soğukkanlı psikopatları– inceleyebiliriz. Bizim ahlak olarak değerlendirebileceğimiz özelliklerin şempanzeler gibi canlılarda bulunup bulunmadığını sorgulayabilir, ahlak algısının nasıl evrimleşmiş olabileceğini incelemek için evrimsel biyolojiye yönelebiliriz.

[1] Grubun orijinal ismi: "Death to Mary Bale." (ç.n.)

Sosyal psikologlar çevresel özelliklerin iyiliği veya kötülüğü nasıl teşvik ettiğini araştırır, nörobilimciler de beynin ahlaki akıl yürütmeyle ilgili kısımlarını inceleyebilir.

Tüm bu konulara kitabın ilerleyen kısımlarında değineceğim. Fakat ben bir gelişim psikoloğuyum, dolayısıyla ahlakı incelerken, onun bebeklerde ve küçük çocuklarda ortaya çıkışıyla daha çok ilgileniyorum. Güncel gelişim araştırmalarının ahlaki yaşamlarımızla ilgili şaşırtıcı şeyler söylediğinden bahsedeceğim. Görünüşe göre Thomas Jefferson, arkadaşı Peter Carr'a yazdığı mektupta söylediklerinde haklıymış: "Ahlak duygusu veya vicdan, tıpkı kolu ya da bacağı gibi insanın bir parçasıdır. Uzuvlarının kuvvetinin daha az veya daha çok olması gibi, bu duygu da daha güçlü veya daha zayıf olacak şekilde bütün insanlara bahşedilmiştir."

Jefferson'ın içimize işlemiş bir ahlak duygusunun varlığını savunan bu düşüncesi, aynı dönemde yaşamış bazı Aydınlanma filozofları tarafından da kabul ediliyordu. Adam Smith bunlardan biriydi. Kitabımı tamamlamadan bir yaz önce Edinburgh'daydım, o dönem Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* kitabına denk geldim. Çoğu insan Smith'i *Ulusların Zenginliği* adlı eseriyle tanır, fakat Smith'in kendisi bile ilk kitabının diğerinden daha üstün olduğunu düşünür. Bu, başarılı bir biçimde kaleme alınmış, üzerine düşünülmüş, zengin bir eserdir; hayal gücü ve empati arasındaki ilişkiye, merhamet duygumuzun sınırlarına, başkalarının yanlış davranışlarını cezalandırma güdümüze ve daha pek çok konuya ilişkin keskin gözlemler barındırır. Güncel bilimsel bulgulara Smith'in gözlerinden bakmak oldukça heyecan vericiydi; bu yüzden, tıpkı henüz tek bir kitap okumuş bir lisans öğrencisi gibi, bu kitapta Smith'ten bolca alıntı yapacağım.

Kitabımın büyük kısmında, evrimsel biyolojinin ve kültürel antropolojinin de katkılarıyla gelişim psikolojisinin, Jefferson ile Smith'in ahlakımızın bazı yönlerinin bize doğuştan bahşedilmiş olduğuna yönelik görüşlerini nasıl doğruladığından bahsedeceğim. Doğal yeteneklerimiz arasında şunlar vardır:

- Ahlak duygusu: İyi ve kötü niyetli davranışları ayırt edebilme yetisi
- Empati ve merhamet: Etrafımızdaki kişilerin çektikleri acılardan mutsuz olmak ve onların acısının dinmesini arzulamak
- İlkel bir hakkaniyet algısı: Kaynakların eşit bölüşümünü tercih etme eğiliminde olmak
- İlkel bir adalet algısı: İyi davranışların ödüllendirilmesini, kötü davranışlarınsa cezalandırılmasını arzulamak

Ne var ki doğuştan gelen iyiliğimiz kısıtlıdır, hatta bazen trajik ölçüde. Thomas Hobbes 1651'de, "doğal durumdaki" insanın aşağılık ve bencil olduğunu iddia etmiştir; ben de Hobbes'un hangi bakımlardan haklı olduğunu araştıracağım. Doğamız gereği, yabancılara karşı kayıtsız, hatta saldırganız; bağnazlığa ve ırkçılığa meyilliyiz. İçgüdüsel duygusal tepkilerimizin bazıları, özellikle tiksinti, bizi soykırım gibi korkunç şeyler yapmaya iter.

Son bölümde, bebeklerin ahlaki doğasını idrak etmenin, yetişkinlerin ahlak psikolojisine dair yeni bir perspektif geliştirmeye yardımcı olabileceğini göstereceğim; bu perspektif, dünyayı yabancılara karşı ailemiz ve dostlarımız şeklinde ayırmaya yönelik doğal eğilimimize odak-

lanır. Ayrıca, doğuştan sahip olduğumuz ahlakı aşmayı nasıl başardığımızı; hayal gücümüzün, merhametimizin ve özellikle de zekâmızın ahlaki sezgilerin ve ahlaki süreçlerin ortaya çıkışına nasıl sebep olduğunu ve bu durumun bizi bebeklerden nasıl üstün kıldığını inceleyeceğim.

1

BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI

Bir yaşındaki bebek adaleti kendi sağlamaya karar verdi. Az önce, üç karakterin yer aldığı bir kukla gösterisi izlemişti. Ortadaki kukla, elindeki topu sağdaki kuklaya atmış, sağdaki de topu ona geri göndermişti. Daha sonra topu soldakine atmış, soldakiyse topu alıp kaçmıştı. Gösterinin sonunda "uslu" kuklayla "yaramaz" kukla sahneden indirilip çocuğun önüne konuldu. Her birinin önüne birer ödül yerleştirildi ve çocuğun, bu ödüllerden birini kuklanın önünden almasına izin verildi. Tahmin edildiği üzere, deneye katılan bebeklerden pek çoğu gibi bizim bebek de topu alıp kaçan "yaramaz" kuklanın önündeki ödülü aldı. Fakat bu yeterli değildi. Çocuk bir de uzanıp kuklanın kafasına vurdu.

Bu kitapta, ahlakın bazı yönlerinin bizde doğuştan mevcut olduğunun –bazılarınınsa olmadığının– bu tip deneylerle kanıtlandığını savunacağım. Başkalarını yargılamamıza yol açan, merhamet ve kınama gibi hislerimize yön veren bir ahlak duygusuna sahibiz. Başkalarına karşı, en azından kimi zamanlarda, doğuştan yardımsever davranırız. Ancak içimizde çirkin hisler de barındırırız ve bunlar kötülüğe dönüşebilir. Papaz Thomas Martin on dokuzuncu yüzyılda kaleme aldığı yazılarında, çocukların sahip olduğu "içsel günahkârlıktan" söz ederken ve

"dünyaya gelirken kötücül temayüllerle dolu bir mizacı da beraberimizde getiririz" sonucuna varırken, çok da haksız sayılmazdı.

Bebeklerin ahlaki varlıklar olduğu düşüncesinin bazılarına komik göründüğünün farkındayım, o yüzden işe tam olarak ne söylemek istediğimi netleştirerek başlayacağım.

Bebekler derken tam olarak bebekleri kastediyorum: Shakespeare'in deyimiyle "mızmızlanan ve bakıcılarının omzuna kusan" bebekleri. Tabii bebek var, bebek var. Üç aylıktan küçük bebeklere pek değinmeyeceğim, çünkü onlarla ilgili yeteri kadar deney verisine sahip değiliz, zira elimizdeki yöntemleri kullanarak onların zihnini incelemek pek de mümkün değil. Elimde böyle veriler yokken, bu kadar küçük canlıların ahlaki bir yaşamı olduğunu iddia etmekten çekinirim. Sonuçta ahlakın bazı yönleri bizde doğuştan mevcut olsa bile, doğuştan sahip olduğumuz özelliklerin birçoğu –çiller, yirmilik dişler ve koltukaltı kılları gibi– bir anda su yüzüne çıkmaz. Vücudumuzun geri kalanı gibi beynimizin gelişmesi de zaman alır; bu yüzden ahlakın doğum esnasında mevcut olduğunu iddia etmiyorum. Öne sürdüğüm şey, bazı ahlaki temellerin öğrenme yoluyla edinilmediğidir. Bunlar annemizin dizinde, okulda ya da ibadethanede edindiğimiz temeller değillerdir, biyolojik evrimimizin birer sonucu olarak ortaya çıkmışlardır.

Şimdi de "ahlak" konusuna gelelim. Ahlak felsefecileri bile onun tam anlamıyla ne olduğu konusunda uzlaşamamıştır, felsefeci olmayan bazı insanlarsa bu sözcüğü kullanmaktan dahi hoşlanmaz. İnsanlara bu kitabın konusunu anlattığımda birden fazla kişiden "ben ahlaka inanmıyorum" yanıtını aldım. Bir zamanlar, şaka yapıp yap-

madığından emin olamadığım bir kişi bana, ahlakın kişinin kiminle seks yapıp yapmayacağını belirleyen kurallar bütününden ibaret olduğunu söylemişti.

Terminoloji konusundaki tartışmalar sıkıcıdır; insanlar sözcükleri istediği gibi kullanır. Ancak ben insanların ona ne ad verdiğinden bağımsız olarak ahlakı incelemek istiyorum ve *ahlak* ile kastettiğim şey, cinsel davranışlar üzerindeki kısıtlamalardan çok daha fazlası. İşte basit bir örnek:

> İçinde bir sürü ergen bulunan bir araç, otobüs durağında bekleyen yaşlı bir kadının önünden yavaşça geçer. Ergenlerden biri camdan uzanıp kadına tokat atar ve onu yere düşürür. Daha sonra kahkahalar atarak uzaklaşırlar.

Psikopat değilseniz bu ergenlerin yanlış bir davranışta bulunduğunu hissedersiniz. Hatta bu, belirli bir türde yanlıştır. Yanlışlıkla tişörtünüzü ters giyip dolaşmaktan veya Güneş'in Dünya'nın etrafında döndüğüne inanmak gibi maddi bir hataya düşmekten farklıdır. Bir piyonu satranç tahtasında üç kare ilerletmek gibi bir kural ihlali de değildir. Zevklerle ilgili yanılgılardan, örneğin *Matrix*'in devam filmlerinin ilk film kadar başarılı olduğunu düşünmekten de farklıdır.

Ahlaki bir ihlal olan bu davranış, belirli duygular ve arzularla bağlantılıdır. Kadının hislerini paylaşabilir ve ergenlere öfkelenebilirsiniz; hatta onların cezalandırıldığını görmek de isteyebilirsiniz. Davranışları yüzünden kötü hissetmeli, en azından kadından özür dilemelidirler. Yıllar sonra, bu ergenlerden biri olduğunuzu anımsarsanız suçluluk ve utanç duyabilirsiniz.

Birine vurmak temel bir ahlaki ihlaldir. Hatta felsefe

ve hukuk üzerine çalışan akademisyen John Mikhail, birine izni olmaksızın kasten vurmanın –hukukta *darp* olarak adlandırılır– tüm insanların tepki vereceği türden belirli bir kötülük barındırdığını iddia eder. İşte, uzay ve zamanı aşan ahlaki kurallara dâhil edebileceğimiz bir örnek: Birini yumruklayacaksanız, bunun için iyi bir sebebiniz olmalıdır.

Daha dolaylı ahlaki ihlaller de vardır. Söz gelimi, bu ergenler kadına taş atmış da olabilirlerdi. Ya da kadının arabasına çarpıp hasar vermiş olabilirlerdi; kadın olaya şahit olmasa dahi zarar görmüş olurdu. Kadının köpeğini öldürmüş olabilirlerdi. Alkollü araç kullanırken kadına çarpmış da olabilirlerdi; kötü niyetle yapmış olmasalar bile, sonuçlarını en başta düşünmeleri gerektiği için bu da yanlış bir davranış sayılırdı.

Bazı yanlış davranışlar hiçbir fiziksel temas olmadan da gerçekleşebilir: Kadına ırkçı bir hakaret etmiş, ölüm tehdidi içeren bir e-posta göndermiş, onun hakkında dedikodular yaymış, müstehcen fotoğraflarını internette yayımlamış da olabilirlerdi. Gecenin bu saatinde bilgisayarımın başında otururken o kadar çok sayıda yasadışı ve korkunç iş yapabilirim ki! Her birimiz korkunç bir suç işlemekten yalnızca birkaç tık uzaklıktayız.

İnsan hiçbir şey yapmadan bile ahlaksız olabilir. Bebeklerini beslememeyi tercih eden ebeveynler elbette yanlış bir iş yapmış olur; hatta kedisinin ya da köpeğinin açlıktan ölmesine göz yuman bir kişi için de aynı şeyleri hissederiz.

Bu açıdan, hukuk bazen sağduyudan uzaklaşır. 1988 yılında Nevada'da bir kumarhaneye giren Jeremy Strohmeyer ve David Cash Jr. adlı iki gencin vakasını düşünelim. Strohmeyer kadınlar tuvaletine giren yedi yaşındaki

bir kız çocuğunu takip eder, taciz eder ve öldürür. Strohmeyer'ın davranışındaki yanlışlık hem ahlaki hem de hukuki açıdan oldukça belirgindir. Peki, ama tuvalette Strohmeyer'ın yanında olan, yarım ağızla onu durdurmaya çalışan, sonra da vazgeçip dışarı çıkan Cash ne olacak? Daha sonra söyleyeceği üzere, "başka birinin sorunları için canını sıkmaya" niyeti yoktu.

Strohmeyer hapse girdi ama Cash girmedi, çünkü işlenmekte olan bir suçu durdurmamak Nevada'da yasadışı değildi. Yine de pek çok kişi, onun davranışının yanlış olduğunu hissediyordu. Gittiği üniversitede aleyhinde gösteriler düzenlendi ve okuldan atılması talep edildi. (Hatta Nevada'daki yasa koyucular bu vaka yüzünden yasayı değiştirdiler ve yasayı toplumun hislerine uyumlu hale getirdiler.) Cash hâlâ internet üzerinden takip ediliyor; insanlar onun bu davranışından şahsi olarak etkilenmemiş olsa da onun bulunduğu yerlerin bilgisini paylaşıyor, iş ve arkadaş bulma olasılığını yok edip hayatını mahvetmeye çalışıyor. Bu durum ahlaki meselelerin bizim için neden önemli olduğunu gösteriyor. Cash'in kötü bir insan olduğunu gözlemlemekle kalmıyoruz, bazılarımız onun acı çekmesi için uğraşıyor.

Diğer türden ahlaki yanlışlar düşünüldüğünde, hasar meselesi çok da belirgin değildir. Aşağıdaki örnekleri düşünelim:

- hayvanlarla cinsel ilişkiye girme (hayvanda herhangi bir acıya sebep olmadan)
- ölmüş bir insana verilen sözü bozmak
- bir ülkenin bayrağını tahrip etmek
- uyuyan bir çocuğa cinsel temasta bulunmak (çocu-

ğun zarar görmeyeceğini ve bu durumu asla öğrenmeyeceğini varsayarsak)
- yetişkin kardeşler arasındaki rızaya dayalı ensest ilişki
- anlaşmalı yamyamlık (A kişisinin, öldükten sonra B kişisi tarafından yenmek istediğini ve B kişisinin de buna rıza gösterdiğini varsayarsak)

Bu davranışların bazıları gerçekten de hasara yol açabilir. Örneğin duruma rıza gösteren kardeşler arasında gerçekleşse dahi, ensest ilişki psikolojik hasar yaratabilir. Ancak bu vakaların çoğunda, kimsenin somut olarak zarar gördüğü söylenemez. Yine de bu davranışlar pek çok kişide, fiziksel saldırı gibi davranışlarla aynı tepkiye yol açar: Faillere karşı öfke, onların cezalandırılmasını arzu etme, vs.

Bu listedeki örnekler kimilerine tuhaf veya yapay görünebilir, fakat gerçek hayattan da kimsenin zarar görmediği ve aynı türden bir ahlaki öfkeye neden olabilecek örnekler bulabiliriz. Bazı yerlerde, karşılıklı rızaya dayanan eşcinsel ilişkiler kötü olarak değerlendirilir, hatta bazı ülkelerde ölümle cezalandırılır. (Demek ki ahlak bazen gerçekten de kiminle yatabileceğinle *ilgilidir*.) Bazı toplumlarda evlilik öncesi cinsel ilişkinin, kadının ailesinin onurunu lekelediğine inanılır; hatta baba, durumu düzeltmek için kızını öldürmek zorunda olduğunu hissedebilir. ABD ve Avrupa'da fuhuş, uyuşturucu kullanımı, ötenazi, kardeşler arası evlilik ve kişinin kendi organlarını satması gibi durumlara karşı kanunlar mevcuttur. Bu kısıtlamalar bazen yol açtıkları hasar bağlamında savunulur, ancak genellikle kökenlerinde bu tip davranışların düpedüz yanlış olduğu, belki de insan onurunu zedelediği düşüncesi yatar. Ahlak psikolojisine dair herhangi bir teori, bu tip içgüdülerin

nasıl işlediklerini ve neden kaynaklandıklarını açıklamak zorundadır.

Ahlak yalnızca yanlışlıklarla ilgili değildir. Yürüme çağındaki çocuklarda spontane gelişen yardım etme durumlarını gözlemlemek amacıyla Felix Warneken ve Michael Tomasello adlı psikologlar tarafından tasarlanan deneyde de başarılı bir biçimde gösterildiği gibi, ahlak aynı zamanda davranışların doğruluğuyla ilgili soruları da kapsar. Bu deneyin bir vakasında, çocuk annesiyle birlikte odadadır. Elleri-kolları dolu bir yetişkin odaya girer ve bir dolabın kapağını açmaya çalışır. Kimse çocuğa bakmaz veya yardım etmesi için onu teşvik etmez. Yine de çocukların neredeyse yarısı kendiliğinden ayağa kalkar, yalpalayarak gider ve dolabın kapısını açar.

Bu, küçük bir bireyle ilgili küçük bir örnektir, ama insanlar başkalarına (hatta bazen tanımadıkları kişilere) yardım etmek için zaman ayırdığında, para veya kan bağışı yaptığında bu yardımseverliğin büyüdüğüne şahit oluruz. Bu davranış da ahlaki olarak görülür; iftihar ve şükran gibi duygulara sebebiyet verir, biz de bunu iyi ve etik bir davranış olarak tanımlarız.

O halde ahlakın kapsamı geniştir; bünyesinde sert ve eleştiriye açık öğeleri de barındırır, nezaketi ve Adam Smith'in deyimiyle "cömertlik, insanlık, yardımseverlik, şefkat, karşılıklı dostluk ve hürmet gibi bütün toplumsal ve iyi duygulanımları" içeren daha yumuşak, fedakâr öğeleri de.

Bazı ahlaki geleneklerle inançlar sadece öğrenilir, çünkü bunlar kültürlere göre değişkenlik gösterir. Çok seyahat eden veya çok okuyan kişiler ahlaki farklılıkların bilin-

cindedir. Herodot bundan 2500 yıl önce, *Tarih* adlı eserinin, "istisnasız herkes kendi yerel âdetlerinin ve mensup olduğu dinin diğerlerinden üstün olduğuna inanır" cümlesiyle başlayan bölümünde tam da bunu dile getirmiştir. Bunun ardından Pers kralı Darius hakkında bir hikâye anlatır:

> O esnada sarayında bulunan Yunanları huzuruna çağırdı ve babalarının ölmüş bedenlerini yemeleri için ne kadar para isteyeceklerini sordu. Dünyadaki bütün paraları verse bile bunu yapmayacaklarını söylediler. Daha sonra, Yunanlar oradayken ve söylenenleri anlayabilmeleri için bir tercüman da hazır bulunurken, ebeveynlerinin ölmüş bedenlerini yiyen Callatiae kabilesine mensup bazı Hintlere bu bedenleri yakmak için ne kadar para isteyeceklerini sordu. Dehşete kapılıp çığlık attılar ve böyle korkunç bir şeyin sözünü dahi etmemesini istediler. Âdetlerin nelere kadir olduğu buradan da anlaşılabilir.

Kendi kültürümüze ve yaşadığımız döneme özgü ahlaki inançları tespit etmek kolaydır. Örneğin bu kitabı okuyan neredeyse herkes, bir insandan derisinin rengi sebebiyle nefret etmenin yanlış olduğuna inanıyordur. Fakat bu modern bir anlayıştır; insanlık tarihinin büyük bölümünde, insanlar ırkçılığın yanlış olduğunu düşünmüyordu. Güncel ahlaki farklılıklara ilişkin en sevdiğim örneklerden biri de, kültür antropoloğu Richard Shweder'ın hazırladığı, farklı toplumlar tarafından nötr, övgüye değer veya kabul edilemez olarak nitelendirilen şeylerin listesidir:

> Mastürbasyon, eşcinsellik, cinsel perhiz, çokeşlilik, kürtaj, sünnet, fiziksel ceza, idam cezası, İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, kapitalizm, demokrasi, bayrak yakma, mini etek,

uzun saç, saçsızlık, alkol tüketimi, et yeme, tıbbi aşılar, ateizm, putperestlik, boşanma, dulların evlenmesi, görücü usulü evlilik, aşk evliliği, ebeveynlerle çocuğun aynı yatakta uyuması, kadınların çalışmasına izin verilmesi, kadınların çalışmasına izin verilmemesi.

Herodot ve Shweder'ın metinleri çeşitliliğe vurgu yapsa da, evrensel değerlere de işaret eder. Kısmen antropologlar diğer toplulukların ne kadar egzotik olduğunu abartmaya meyilli olduklarından (antropolog Maurice Bloch bunu "mesleğin suiistimali" olarak adlandırır), etnografik veriler genellikle insanların paylaştığı ortak noktaları göz ardı eder. Bunun sebebi kısmen de antropolojik bir perspektiften bakıldığında evrensel değerlerden söz etmenin pek de ilginç olmamasıdır; bu, bir seyahat rehberinin karşılaşacağınız insanların burunları olduğundan, su içtiklerinden ve zaman geçtikçe yaşlandıklarından bahsetmesine benzer. Bütün bu bilgiler hiçbir değer taşımayacak kadar barizdir. Aynı sebeple, bütün insanların yalan söylemek, verilen bir sözü bozmak, cinayet işlemek gibi davranışlara itiraz edeceklerini kabul ederiz. Herodot, ölmüşlerin bedenlerine ne yapılacağını umursamayan insanlardan bahsetmez, Shweder da enses ilişkiye kayıtsız kalan insanlardan. Böyle insanlar yoktur.

Evrimi yalnızca "en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması" ya da "acımasız doğa" bağlamında düşünürsek, bu evrensel değerler insan doğasının bir parçası olamazlar. Fakat Darwin'den bu yana, evrimin Malthusçu bir varlık mücadelesinden çok daha incelikli bir süreç olduğunu öğrendik. Artık, doğal seçilimin ahlakdışı gücünün, ahlaki

düşüncelerimizin ve davranışlarımızın temelini nasıl şekillendirmiş olabileceğini anlıyoruz.

Ahlakın bir özelliği olan akrabalara karşı şefkat, evrimsel bir bakış açısından bakıldığında gayet anlaşılabilir bir şeydir. Bunun en basit örneği ebeveyn-çocuk ilişkisidir: Popülasyon içinde, çocuklarına ilgi gösteren ebeveynlerin genlerinin, çocuklarını terk eden veya yiyen ebeveynlerin genlerine kıyasla yayılmaya daha müsait olduğunu anlamak için insanın karmaşık evrimsel modellemeleri bilmesine gerek yoktur.

Tabii başka türlü akrabalık bağları da vardır, kardeşler veya kuzenler arasındaki ilişkiler gibi. Bu bağlar daha zayıf olabilse de, farklılık bunların türünde değil, derecesindedir. Bir defasında evrimsel biyolog J. B. S. Haldane'e, boğulmakta olan kardeşinin hayatını kurtarmak için kendi hayatından vazgeçip vazgeçmeyeceği sorulur; Haldane bunu yapmayacağını, ama iki kardeşi ya da sekiz kuzeni için seve seve yapacağını söyler. Çünkü ortalama olarak, her bir kardeşiyle genlerinin yarısını ve her bir kuzeniyle de genlerinin sekizde birini paylaşmaktadır, genler açısından bakıldığında en uygun davranış budur. Haldane bu hesaplara atıfta bulunarak verdiği cevapla aslında ukalalık yapıyordu (çok az sayıda insan bilinçli olarak genlerini koruma arzusuyla hareket eder), ancak bunlar bizim normal motivasyonlarımızı ve arzularımızı açıklayan türden hesaplamalardır. O halde genler söz konusu olduğunda, herhangi bir bireyle genetik akrabaları arasında çok katı bir farklılık yoktur. Demek ki bencil genler, kendilerini sevdikleri kadar başkalarını da seven fedakâr hayvanlar yaratabilir.

Aynı zamanda, kan bağımız olmayanlara karşı da

yardımseverce ve cömertçe davranabiliriz. Bu durumun evrimsel kökenleri ilk bakışta bariz görünebilir: Belli ki avcılık, toplayıcılık, çocuk bakımı gibi alanlarda birlikte çalışarak gelişiyoruz; toplumsal hislerimiz de bu işbirliğini mümkün kılıyor. Adam Smith bu noktayı Darwin'den çok daha öncesinde ortaya koymuştur: "İnsan toplumunun tüm üyeleri, diğerlerinin yardımına muhtaçtır, müşterek hasarlardan da aynı oranda etkilenirler. Gereken desteğin karşılıklı sevgi, şükran, arkadaşlık ve güven aracılığıyla elde edildiği yerlerde toplum yeşerir ve bu toplum mutlu olur." Demek ki etrafımızdakilere ilgi göstermek herkesin çıkarınadır.

Ancak burada bir soru işareti ortaya çıkar: Toplum bu şekilde gelişiyorsa, bireyler başkalarını istismar etmekten kaçınmak zorunda kalacaktır. İyi insanlardan oluşan bir topluluğun içindeki kötü biri, cennet bahçesindeki yılana benzeyecektir. Evrimsel biyolog Richard Dawkins bunu "içeriden ihanet" şeklinde adlandırır. Böyle bir yılan, bedelini ödemeksizin işbirliğinden istifade edeceği için diğerlerinden daha iyi durumda olacaktır. Demek ki kötücül genlerin artması dünyadaki herkes için dezavantaj olacaktır, fakat bu bir çözüm değil, sorundur: Doğal seçilim "dünyanın genelinin" çıkarlarına duyarsızdır. Kötücül genlerin nüfusu ele geçirmesini ve psikopatlarla dolu bir dünyada yaşamamızı neyin engellediğini açıklamamız gerekir.

Darwin'in teorisine göre, birlikte huzur içinde çalışan bireylerden oluşan topluluklar daha az işbirlikçi üyelerden oluşan toplulukları yenilgiye uğratırsa, işbirliğini öne çıkaran özellikler galip gelecektir. Diğer bir deyişle, doğal seçilim bireyler değil gruplar düzeyinde işler. İki hayalî kabile arasındaki farazi bir çatışmadan bahseden Darwin

şöyle der: "Birbirlerini tehlikelere karşı uyarmaya, topluluğun diğer üyelerine yardım edip onları müdafaa etmeye hazır, cesur, duygudaş ve inançlı üyelere sahip bir kabile, hiç şüphe yok ki başarılı olacak ve diğer kabileyi fethedecektir." Birey düzeyindeki doğal seçilime daha uygun düşen diğer bir teori de, iyi kişilerin kötüleri cezalandırabileceğini savunur. Yani topluluktaki bireyler yardımseverleri ödüllendirip onlarla etkileşime girse ve yalancıları, hırsızları, haydutları, beleşçileri vs. cezalandırsa –en azından onları dışlasa– gruplar arasında böyle bir çatışma olmasa bile yardımseverlik gelişir.

Diğer ahlaki evrensel değerleri evrimsel bir bakış açısıyla açıklamak daha da zordur. Niçin cinsellik konusuna bu kadar takıntılıyız? Neden deri rengi gibi sığ fiziksel özellikler üzerinden ahlaki ayrımlar yapmakta bu kadar aceleci davranıyoruz? Herkesin eşit haklara sahip olmasını savunmak gibi ahlaki kavramların oluşumunu nasıl açıklayabiliriz? Bunlar daha sonraki bölümlerin konusu.

O halde, doğuştan gelen ve evrensel olan bir ahlak anlayışına sahip olduğumuz fikrini ciddiye almalıyız. Fakat bebeklerin zihnini araştırmaksızın bunun doğru olup olmadığını öğrenemeyiz.

Böyle bir araştırma zordur; herkesin bildiği gibi, bir bebeğin kafasında neler döndüğünü anlamak çok güçtür. Oğullarım henüz bebekken onlara gözlerimi diker ve bana bakan şeyin tam olarak ne olduğunu anlamaya çalışırdım. Köpeğime benziyorlardı, fakat ondan çok daha hayret vericilerdi. (Artık genç birer delikanlı oldular, hâlâ pek çok yönden ilgi çekici olsalar da mesleki açıdan ilgimi çekmiyorlar: Bir ergen olmanın neye benzediğini biliyorum.) Ge-

lişim psikoloğu John Flavell bir zamanlar, iki yaşında bir bebeğin zihninde beş dakika geçirebilmek için tüm diplomalarından ve ödüllerinden vazgeçebileceğini söylemişti. Ben böyle bir beş dakika için ömrümün bir ayından, bir bebek olarak beş dakika geçirebilmek içinse altı ayından vazgeçerdim.

Bu problemin bir sebebi, hatırlamıyor olmamızdır. Komedyen Louis C. K. bir keresinde, bir bebeğin beynini her günün sonunda salladığınız bir Etch A Sketch'e[2] benzetmiştir. Hatıralar kalıcı değildir; küçük çocuklar dahi bebekliklerini hatırlamaz. Psikolog Charles Fernyhough, üç yaşındaki kızına bebek olmanın nasıl bir şey olduğunu sorar. Çocuk şöyle der: "Biliyor musun? ... Ben bebekken her yer çok güneşliydi."

Bebekler üzerinde araştırma yapmak fareler ve güvercinlerle çalışmaktan bile zordur, onlar en azından labirentlerden geçebilir ya da kumanda kolunu gagalayabilir. Meslektaşım ve çalışma arkadaşım Karen Wynn, bebekler üzerinde çalışma yürütmenin nasıl bir şey olduğuna dair bir konuşma yaparken, mukayese yapabilmek adına bir sümüklüböcek fotoğrafı kullanmıştı.

Psikologların bebeklerin beyinlerini görüntüleyebileceğini ve bazı araştırmacıların da bu noktadan hareketle iyi bir başlangıç yapabileceğini düşünebilirsiniz. Fakat yetişkinler üzerinde araştırma yapmak için tasarlanan beyin görüntüleme teknikleri genellikle bebekler için uygun değildir; ya çok tehlikelilerdir ya da araştırılan kişinin çok uzun süre uyanık kalmasını gerektirirler. Yakın kızılötesi

[2] Çerçevesindeki düğmeler aracılığıyla çizim yapılan, sallandığındaysa yapılan çizimin tamamen silindiği bir tür mekanik çizim oyuncağı. (ç.n.)

spektroskopi gibi bazı özel teknikler bebekler üzerinde kolaylıkla kullanılabilir ve önemli buluşlar yapılmasının önünü açabilir. Ancak bu noktada elde edilen veriler –beynin çeşitli bölgelerindeki oksijenasyon değişimleri– zihinsel yaşamın detaylarıyla ilgili çok da önemli bilgiler vermez. Bazı bilişsel süreçlerin bebeğin beyninde tam olarak *nerede* gerçekleştiğini öğrenmek istiyorsanız bu yöntemler mükemmeldir. Fakat bebeklerin nasıl düşündüğü veya ne bildiği gibi özel soruları yanıtlayabilecek kadar hassas değillerdir.

Neyse ki daha iyi yöntemlere sahibiz. 1980'ler psikologlar, küçük bebeklerin kontrol edebildiği az sayıdaki davranıştan birinden istifade etmeye başladılar: Göz hareketleri. Bunlar gerçekten de bebeklerin ruhuna açılan pencerelerdir. Bebeklerin bir kişiye veya bir nesneye ne kadar uzun süre baktıkları –"bakış süreleri"– onların algısıyla ilgili pek çok bilgi verir.

Bakış süresi yöntemlerinden biri *alışma*dır. Yetişkinlerde olduğu gibi bebekler de bir şeyi tekrar tekrar görürse sıkılıp başka tarafa bakarlar. Sıkıntı –ya da "alışma"– monotonluğa karşı gösterilen bir tepkidir, yani bu yöntem, bebeklerin neyi tanıdık neyi farklı olarak algıladığını ortaya çıkarır. Söz gelimi, bebeklerin köpekleri kedilerden ayırıp ayıramadığını merak ediyorsunuz. Onlara kedilerden sıkılana dek defalarca kedi resmi gösterirsiniz. Daha sonra da karşılarına bir köpek resmi çıkarırsınız. Eğer dikkatlerini çekerse farkı ayırt edebiliyorlar, hâlâ sıkılmış görünüyorlarsa edemiyorlar demektir; o zaman kedi, kedi, köpek üçlüsü onlar için kedi, kedi, kedi üçlüsüyle aynı olur.

Daha genel anlamıyla, bakış süresi yöntemleri insanın neyi yeni, ilgi çekici ve beklenmedik bulduğunu anlama-

ya yardım eder. Bu gibi yöntemler özellikle bebekler için oldukça uygundur. Psikolog Alison Gopnik yetişkinlerin dış olaylar sayesinde dikkatinin çekilebileceğini ifade eder –örneğin biri adımızı söylediğinde istemsizce dönüp bakarız– ancak neyle ilgileneceğimizi genellikle biz kontrol ederiz. İrademiz sayesinde sol ayağımızı düşünmeyi, kahvaltıda ne yediğimizi gözümüzde canlandırmayı vs. tercih edebiliriz. Fakat bebekler büyük oranda bulundukları ortamın insafına kalır. Beynin inhibisyon ve kontrolden sorumlu kısmı, yani prefrontal korteks en geç gelişen bölümlerden biridir.

Gopnik, bebek bilincini, tanımadığı bir şehrin göbeğine bırakılıp şaşkına dönen, yeni şeyler görebilmek için etrafa bakınan, bunları anlamlandırmaya çalışan bir yetişkinin bilinciyle karşılaştırır. Bebekler için durum daha da vahimdir, çünkü fazlasıyla stres altında kalmış bir yetişkin dahi başka bir şey düşünmeyi seçebilir: Otele dönmeye çalışabilir, bu seyahati arkadaşlarına nasıl anlatabileceğini hayal edebilir, fanteziler kurabilir, hayallere dalabilir ya da dua edebilir. Bebekse burada ve şimdiki zamanda *sıkışmıştır*. Bebeklerin bu kadar mızmız olmalarına şaşmamak gerekir. Araştırmacıların şansına, bu içsel kontrol mekanizmalarından yoksun olmaları, bebeklerin bizim yöntemlerimiz karşısında savunmasız oldukları anlamına gelir.

Bakış süresi araştırmalarını tasarlamak zordur; bunun bir sebebi, bebeklerin doğru nesneye tepki verdiklerini anlamanın güç olmasıdır. Örneğin, pek çok araştırma bebeklerin iki nesneyi üç nesneden ayırt edebildiğini ortaya koyar. Bebeklere iki nesneden oluşan –iki köpek, iki sandalye, iki ayakkabı vs.– resimler gösterip onların sıkılmasını sağlar, sonra da üç nesneden oluşan resimler gösterir-

seniz buna daha uzun süre bakmaları, iki ile üç arasındaki farkı ayırt edebildiklerini gösterir. Fakat eleştirel bir göz, iki nesnenin genelde üç nesneden daha az yer kapladığını, bebeklerin belki de nesnelerin kapladığı alana göre –daha küçük alan ve daha büyük alan şeklinde– tepki verdiğini iddia edecektir. Buna cevaben, aynı alanı kaplayacak şekilde iki büyük nesneyle üç küçük nesne karşılaştırılabilir, fakat şüpheci kişi burada da bebeklerin nesnelerin sayılarından ziyade boyutlarını –büyük nesneler ve küçük nesneler şeklinde– ayırt ediyor olabileceğini savunur. Demek ki yalnızca istenen değişkeni ölçecek bir deney tasarlamak hayli karmaşık olabilir, ama imkânsız da değildir.

Bakış süresi yöntemlerinin gelişimi, bebeklerin zihinleriyle ilgili görüşlerimizde devrim yaratmıştır. Bu yöntemden faydalanan ilk araştırmalar, fiziksel nesnelere ilişkin ilk bilgileri –bir bebeğin "naif fizik algısını"– ölçmeyi amaçlıyordu. Psikologlar bebeklere evrenin fizik yasalarına aykırı gibi görünen bazı sihirbazlık numaraları sergilemiştir: Bir kütlenin altındaki destekleri çekersiniz, kütle havada kendi kendine asılı duruyor gibi görünür; bir nesne gözden kaybolur ve birdenbire başka bir konumda ortaya çıkar; bir pelerinin arkasına bir kutu yerleştirilir, pelerin geriye doğru çekildiğinde kutu kaybolur. Eğer bebekler dünyanın fizik kurallarına uygun biçimde işlemesini umuyorlarsa, bu sonuçları şaşırtıcı bulacaklardır. Bakış süreleri de bunu doğrular; bebekler bu mizansenlere, tamamen benzer nitelikte olup da fizik kurallarını ihlâl etmeyen mizansenlerden daha uzun süre bakarlar. Psikoloji lisans öğrencilerine onyıllar boyunca öğretilenin aksine, geniş çaplı araştırmalar bebeklerin nesneleri genellikle yetişkinlere benzer biçimde, yani birbiriyle bağlantılı, katı

ve yerçekimine tabi olarak hareket eden birimler şeklinde ve uzay-zamanda kesintisiz izlekler üzerinde hareket eden kütleler şeklinde algıladığını ortaya koymaktadır.

Önemli bir araştırmada, Karen Wynn bebeklerin nesnelerle ilgili olarak ilkel matematik hesapları yapabildiğini de keşfetmiştir. Bunun ispatı basittir. Bebeğe boş bir sahne gösterin. Sonra sahnenin ortasına bir perde yerleştirin. Perdenin arkasına bir Mickey Mouse oyuncağı koyun. Daha sonra perdenin arkasına başka bir Mickey Mouse oyuncağı daha koyun. Sonra perdeyi kaldırın. Yetişkinler ortaya iki oyuncak çıkmasını bekler, beş aylık çocuklar da öyle; ekran kaldırıldıktan sonra bir ya da üç oyuncak görünürse, bebekler bu sahneye, iki oyuncağın ortaya çıktığı sahneye nazaran daha uzun süre bakar.

Araştırmacılar aynı yöntemi bebeklerin insanlarla ilgili beklentilerini –onların "naif psikoloji algılarını"– incelemek için de kullanır. Bebeklerin diğer insanlara özel bir şekilde tepki verdiğini uzun süredir biliyoruz. Onlarla yakınlaşırlar. İnsan seslerinden, özellikle de aşina oldukları insanların seslerinden hoşlanırlar; insan yüzlerine bakmayı da severler. Ayrıca bu etkileşim umdukları gibi sürmezse rahatsız olurlar. İşte bir bebeği çıldırtmanın yöntemi: Bebeğin yanı başına oturun, onunla ilgilenin ve aniden sessizleşin. Bu durum, yani sizin put gibi durmanız birkaç saniyeden uzun sürerse bebek sinirlenecektir. Araştırmalardan birinde, iki aylık bebekler annelerinin görüntüsünü yansıtan bir ekranın karşısına oturtulurlar. Anneler gerçek zamanlı bir görüntülü konuşma aracılığıyla bebeklerle iletişim kuruyorsa, bebekler bundan hoşlanır. Fakat birkaç saniyelik bir gecikme ortaya çıkarsa bebekler tedirgin olur.

Psikolog Amanda Woodward, bebeklerin, insanların amaçları olduğunu bildiğini kanıtlamak için bir bakış süre-

si deneyi tasarlamıştır. Önce, bebek iki nesnenin karşısına oturtulur ve bebeğe bir elin bu nesnelerden birine uzanması izletilir. Ardından nesnelerin yerleri birbiriyle değiştirilir. Bebekler el tekrar uzandığı zaman aynı konuma değil, aynı nesneye yöneleceğini tahmin etmişlerdir. Bu beklenti yalnızca eller için geçerli olmuştur; nesneye doğru uzanan şey metal bir kıskaçsa sonuçlar değişmiştir.

Başka bir araştırmada, psikologlar Kristine Onishi ve Renee Baillargeon, on beş aylık bebeklerin bir insanın davranışlarını, o insanın yanlış inançları doğrultusunda öngörebileceklerini göstermiştir. Yetişkin bireyin bir kutunun içindeki nesneye bakması, sonra da yetişkinin gözleri kapalıyken nesnenin başka bir kutuya konulması çocuklara izletilir. Bebekler daha sonra yetişkinin nesnenin bulunduğu kutuya değil, ilk kutuya uzanmasını beklerler. Bu hayli incelikli bir psikolojik çıkarımdır; diğer zihinler hakkında, çoğu psikoloğun daha önce dört-beş yaşlarındaki çocuklarda bulunduğunu sandığı karmaşık bir kavrayışa işaret eder.

Demek ki yaşamımızın ilk yıllarında da başka zihinlerin farkında olan toplumsal birer hayvanız.

Beni bebeklerin ahlaki yaşamıyla ilgili araştırma yapmaya yönelten deney, aslında ahlakı araştırmak üzere tasarlanmamıştı. Bebeklerin toplumsal algılarının ne kadar karmaşık olduğunu incelemek için düzenlenmişti. Meslektaşlarım ve ben, kişilerin kendilerine karşı acımasızca ya da yardımseverce davranan insanlara nasıl tepki vereceğini bebeklerin öngörüp öngöremeyeceğini araştırıyorduk. Özellikle de insanların kendilerine yardım eden kişilere yakınlaşıp, kendilerine zarar veren insanlardan sakınmaya eğilimli olduklarını bebeklerin anlayıp anlayamayacağını inceliyorduk.

Bu noktada, dâhil olduğum bebek deneylerinin hepsinin, meslektaşım (ve eşim) Karen Wynn tarafından yönetilen Yale Infant Cognition Center'da yürütüldüğünü belirtmek isterim. Bu deneyler Karen'ın ve onun lisans, lisansüstü, doktora ve post-doktora öğrencilerinden oluşan ekibinin yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir.

Bulgularımızı açıklamadan önce, bu araştırmanın laboratuvarda nasıl yürütüldüğünü anlatacağım. Tipik bir deney yaklaşık on beş dakika sürer ve ebeveynin bebeği küçük bir test odasına getirmesiyle başlar. Ebeveyn genellikle bebeği kucağına alarak bir sandalyeye oturur; ancak kimi zaman ebeveyn arkada dururken bebek bir mama taburesine oturtulur. Bu noktada, bazı bebekler ya uyuyor olur ya da devam edemeyecek kadar mızmızlanırlar; bu tip deneylerde katılımcıların yaklaşık dörtte biri elenir. Eleştirmenler deneysel psikoloji çalışmalarının büyük bölümünü, bira parası çıkarmaya çalışan Amerikalı üniversite öğrencileri üzerinde yürütülen deneyler olarak tanımlar; tıpkı bunun gibi, gelişim psikolojisi araştırmalarının çoğu da ilgili ve dikkatli bebekler üzerinde yürütülen deneylerden ibaret olduğu iddiası doğrudur.

O sırada bir post-doktora öğrencisi olan Valerie Kuhlmeier tarafından yürütülmekte olan ilk deneyimizde, bebeklere bazı olumlu ve olumsuz etkileşimler göstermemiz gerekiyordu. En belirgin olumsuz etkileşim, bir kişinin diğerine vurmasıydı ama bebeklere bu tip şiddet görüntüleri izletilmesinin bazı ebeveynleri –ve muhtemelen Yale İnsan Denekler Komitesi'ni– rahatsız edebileceğini düşünüyorduk. Bu yüzden, psikolog David Premack ve Ann Premack tarafından yürütülen daha eski bir deneyden yararlanmaya karar verdik. Bu deneyde bebeklere bir animasyon fil-

mi izletiliyordu; filmde dar bir aralıktan geçmekte olan bir nesneye başka bir nesne tarafından yardım ediliyor ya da bu nesnenin aralıktan geçmesi başka bir nesne tarafından engelleniyordu. Elde ettikleri bulgular, bebeklerin yardım davranışını olumlu, engelleme davranışını ise olumsuz olarak değerlendirdiklerini gösteriyordu.

Bu araştırmaya dayanarak, geometrik şekillerin birbirine yardım ettiği veya birbirini engellediği animasyonlar oluşturduk. Örneğin kırmızı bir top, bir tepeyi tırmanmaya çalışıyordu. Bazı durumlarda sarı bir kare, topun arkasına geçiyor ve onu tepeye doğru nazikçe itiyordu (yardım davranışı); diğer durumlardaysa yeşil bir üçgen, topun önüne geçiyor ve onu aşağı doğru itiyordu (engelleme davranışı). Daha sonra bebeklere, topun kareye veya üçgene yaklaştığı filmler izletiliyordu. Böylece, topun diğer şekillerin yanındaki muhtemel davranışlarıyla ilgili bebeklerin ne beklediğini inceleyebiliyorduk.

Dokuz ve on iki aylık bebeklerin, top kendisine yardım eden değil de kendisini engelleyen karaktere yaklaşırken ekrana daha uzun süre baktıklarını keşfettik. Animasyon karakterlerinin gözleri varsa, yani insana daha çok benziyorlarsa, bu etki daha da belirginleşiyordu; bu da bebeklerin hakiki toplumsal yargılara sahip olduğu iddiasını destekliyordu. (Şekillerin gözleri yoksa on iki aylık bebeklerin bakış süreleri değişime uğruyor, dokuz aylık bebeklerdeyse bu etki neredeyse fark edilmez oluyordu: Her mizansene yaklaşık olarak aynı süre bakıyorlardı.) Bu kavrayış altı ila dokuz aylık süreçte ortaya çıkıyor gibi görünüyor: Yüzleri olan üç boyutlu karakterlerin izletildiği daha sonraki bir deneyde de, on aylık bebeklerde aynı bulgular elde edilmiş, altı aylık bebeklerdeyse hiçbir etki gözlenmemiştir.

Bu deneyler, karakterlerin yardımcı ve engelleyicilere karşı davranışlarıyla ilgili bebeklerin beklentilerini araştırır, ancak bebeklerin yardımcı ve engelleyici karakterler hakkındaki şahsi düşüncelerini göstermez. Bir tercihleri var mıdır? Bir yetişkinin bakış açısına göre, yardımcı onurlu, engelleyiciyse aşağılık bir kişidir. O sırada bir lisansüstü öğrencisi olan Kiley Hamlin tarafından yürütülen bir dizi deneyde, bebeklerin de benzer izlenimlere sahip olup olmadıklarını araştırdık.

İlk deneylerimizde, animasyon yerine kukla gibi hareket ettirilebilen üç boyutlu geometrik nesnelerden yararlandık. (Gerçek insanlardan ziyade nesne kullanmamız garip görünebilir ancak bebekler genellikle yabancı insanlara yaklaşmak istemez.) Ayrıca, bebeklerin beklentilerini ölçmek için ideal olan bakış süresi ölçümlerinden yararlanmak yerine, bebeklerin şahsi tercihlerini belirlemede daha yararlı olan uzanma ölçümlerini kullandık. Senaryolar, önceki deneylerde kullanılanların aynısıydı: Bir topun tepeyi tırmanmasına yardım ediliyor veya engel olunuyordu. Daha sonra deneyi gerçekleştiren kişi yardımcıyı ya da engelleyiciyi bir tablanın üzerine koyuyor ve bebeklerin hangisine uzanacağını izliyordu.

(Deneyle ilgili bazı detaylar: Bebeklerin yalnızca farklı nesnelerin renklerine ve şekillerine değil, gerçekten de mizansene tepki verdiğinden emin olmak için, yardımcıyı ve engelleyiciyi sürekli değiştiriyorduk; söz gelimi, bebeklerin yarısına izletilen gösteride kırmızı kare yardımcı rolünde, diğer yarısındaysa engelleyici rolünde oluyordu. Bir başka endişeyse bilinçsizce verilen ipuçlarıydı: Bebeğin yanındaki yetişkinler iyi ve kötü adamın kim olduğunun farkındalarsa, bu bilgiyi bir şekilde bebeğe aktarabilirlerdi.

Bu sorunun ortadan kalkması için, karakterleri hareket ettiren kişi kukla gösterisini göremiyor, dolayısıyla "doğru" cevabı bilmiyordu; ayrıca bebeğin annesi de seçim anında gözlerini kapatıyordu.)

Öngörmüş olduğumuz gibi, altı ve on aylık bebeklerin ezici bir çoğunluğu yardımcı karakteri engelleyici karaktere tercih etti. Bu belli belirsiz bir istatistiksel eğilim değildi; bebeklerin neredeyse hepsi iyi karaktere uzanmıştı.

Böylesi bir sonuçtan üç adet çıkarım yapılabilir. Ya bebekler kendilerini yardımcı bireylere daha yakın hissediyorlardır, ya engelleyici bireyleri itici buluyorlardır ya da her iki ihtimal de doğrudur. Bunu ayırt edebilmek için, ne yardım eden ne de engel olan bir başka karakteri daha deneye ekledik. Bebeklerin yardımcı karakteri bu nötr karaktere, nötr karakteri de engelleyici karaktere tercih ettiklerini gözlemledik; bu da bebeklerin hem iyi insanlara yakın hissettiklerini hem de kötü insanları itici bulduklarını gösteriyordu. Bu sonuçlar da oldukça belirgindi; bebekler neredeyse her zaman bu davranış kalıbını sergiliyordu.

Daha sonra aynı deneyi üç aylık bebekler üzerinde de gerçekleştirerek çalışmalarımızı genişlettik. Gerçekten de bu yaştaki bebekler yumuşakçalar gibidir; uzanabilme yetilerini, bizim kullandığımız standart yöntemlerle ölçülebilecek kadar iyi kontrol edemezler. Fakat daha büyük bebekler üzerinde araştırma yaparken, bu konuda işimize yarayabilecek bir detay keşfettik. Videoları incelerken, bebeklerin yardımcı karaktere uzanmakla kalmayıp, aynı zamanda ona doğru baktıklarını gözlemledik. Bu da daha küçük bebeklerin tercihlerinin göstergesi olarak bakış yönlerinden yararlanabileceğimizi gösteriyordu. Bebeklere iki karakteri aynı anda izlettiğimiz zaman sonuç oldukça be-

lirgindi: Çok açık bir biçimde, üç aylık bebekler iyi karaktere bakmayı tercih ediyordu.

Nötr karakteri de deneye dâhil ettiğimiz başka bir çalışmada ilginç bir örüntü ortaya çıktı. Altı ve on aylık bebekler gibi üç aylık bebekler de nötr karaktere engelleyiciden daha uzun süre bakıyorlardı. Fakat yardımcı karakteri nötr karaktere tercih etmiyorlardı. Bu durum genellikle yetişkinlerde ve daha büyük çocuklarda rastlanan "olumsuzluk önyargısı" ile uyumludur: Kötülüğe (bizim örneğimizdeki engelleyiciye) karşı duyarlılık, iyiliğe (yardımcıya) karşı hissedilen hassasiyetten daha güçlüdür.

Başlangıçtaki yardımcı/engelleyici deneylerimiz *Nature* dergisinde yayımlandı ve hem coşkulu hem de eleştirel pek çok yorum aldı. Eleştirel meslektaşlarımız, bebeklerin belki de söz konusu etkileşimlerin iyiliği veya kötülüğünden ziyade, mizansenin sosyal olmayan başka bir yönüne tepki gösteriyor olabileceklerinden endişeleniyorlardı. Bunu başlangıçta biz de düşünmüştük, ama deneylerimize bu olasılığı ortadan kaldıracağını umduğumuz bazı özellikler de eklemiştik. Bebeklere, "tırmanıcı" karakterin kendi kendine hareket edemeyecek cansız bir kütleyle değiştirildiği farklı mizansenler de izlettik. Yardımcı ve engelleyici karakterler aynı fiziksel davranışları sergiliyor, fakat aslında kütleye ne yardım etmiş ne de engel olmuş oluyorlardı. Bu değişim bebeklerin tercihlerinin de yok olmasına yol açtı, yani bebekler gerçekten de sosyal etkileşimlere tepki veriyordu, yalnızca hareketlere değil.

Ayrıca, o sırada Karen'in laboratuvarındaki lisans öğrencilerinden biri olan Mariko Yamaguchi tarafından yürütülen bir projede deney ekibi, yıllar önce Valerie Kuhl-

meier tarafından düzenlenen orijinal deneye katılmış olan çocukları yeniden deneye tabi tuttu. Bu çocuklar ilk deneyde, yardım gören veya engellenen topun davranışlarını öngörmüşlerdi. Görünüşe göre, ilk yardımcı/engelleyici deneyinde sergiledikleri performans (diğer görevlerdeki performansları değil), dört yaş çocukları olarak sahip oldukları sosyal muhakeme yetenekleriyle bağlantılıydı. Bu durum, yardımcı/engelleyici deneylerinin gerçekten de bebeklerin sosyal algılarını ölçtüğünü kanıtlayan bir göstergedir.

Yine de başlangıçtaki yardımcı/engelleyici mizansenlerini bıraktığımızda yine aynı sonuçların ortaya çıkıp çıkmayacağını anlamak gerekiyordu. Bu yüzden Kiley ve Karen, bebeklere izletmek üzere daha farklı ahlaki gösteri tasarladı. Bunlardan birinde, bir kişi bir kutunun kapağını kaldırmakta zorlanıyordu. Burada iki farklı durum ortaya çıkıyor, birinde bir kukla gelip kapağı açmaya yardım ediyor, diğerindeyse başka bir kukla kutunun üzerine zıplayıp kapağı kapatıyordu. Bir diğer mizansende, karakterlerden biri bir topla oynuyor, sonra topu elinden kaçırıyordu. Benzer biçimde, kuklalardan biri topu ilk karaktere geri gönderiyor, başka bir kuklaysa topu alıp kaçıyordu. İki senaryoda da beş aylık bebekler iyi karakteri –kapağı açmaya yardım eden ve topu diğerine gönderen– kötü karaktere tercih ediyordu.

Bu deneyler bebeklerin iyi ve kötü davranışları ayırt edebilecek genel bir algıya sahip olduklarını gösterir. Bu algı, bebeklerin muhtemelen daha önce hiç karşılaşmadıkları türden ilişkileri de içinde barındıran bir dizi etkileşimi

kapsar. Elbette burada bebeklerin tercihlerini yönlendiren anlayışın gerçekten de ahlaki sayılıp sayılmayacağını kanıtlamış olmuyoruz. Ancak bebeklerin tepkileri, yetişkinlerin ahlaki yargılarına benzeyen kendine has niteliklere sahiptir. Bunlar, bizzat bebekleri etkilemeyen davranışlarla ilgili tarafsız yargılardır. Aynı zamanda yetişkinlerin iyi veya kötü olarak tanımlayacakları davranışlar hakkındaki yargılardır. Hatta aynı mizansenleri emekleme çağındaki bebeklere gösterip "Mizansendekilerden hangisi yardımseverdi? Hangisi iyiydi?" ve "Hangisi acımasızdı? Hangisi kötüydü?" gibi sorular sorduğumuzda, yetişkinlerinkine benzer cevaplar verdiler; yardımcıları iyi, engelleyicileriyse acımasız olarak tanımladılar.

Ben, İskoç Aydınlanma filozoflarının ahlak duygusu olarak tanımladıkları şeyi bebeklerde bulduğumuza inanıyorum. Bu, iyilik yapma ve kötülük yapmaktan kaçınma dürtüsüyle aynı şey değildir. Belirli türden yargılar oluşturma –iyiyle kötü, yardımseverlikle acımasızlık arasında ayrım yapma– yeteneğidir. Ahlak konusunda şüpheci olsa da Adam Smith, ahlakı, "bir bakıma dış duyulara benzeyen" bir şey olarak tanımlar. "Etrafımızdaki şeylerin, kendilerini belirli biçimlerde etkileyecek farklı mahiyetlerdeki seslere, tatlara, kokulara ve renklere sahip olmaları gibi; insan zihnindeki çeşitli duygulanımlar da, bu özel yetiye belirli bir biçimde karşılık gelecek şekilde, cana yakın ve nefret uyandırıcı, faziletli ve habis, doğru ve yanlış gibi farklı özelliklere sahiptir."

Bana kalırsa, bizler doğuştan gelen bir ahlak duygusuna sahibiz; bunu ilerleyen sayfalarda defalarca tekrarlayacağım. Fakat ahlak, belirli ayrımlar yapabilme yeteneğin-

den fazlasını kapsar. Ahlak çeşitli hisler ve motivasyonlarla ilişkilidir; yardıma ihtiyacı olanlara yardım etme arzusu; acı çekenlere şefkat, zalimlere öfke duyma; yüz kızartıcı davranışlarımız sonrasında hissettiğimiz utanç, yardımsever davranışlarımız sonrasında duyduğumuz gurur gibi.

Şimdiye dek hep kafa hakkında konuştuk, peki ya kalp?

2

EMPATİ VE MERHAMET

İnsanlar doğruyu yanlıştan ayırt etme yetenekleri olmadan ahlaka sahip olamazlardı. Fakat ahlaki davranışların kökenini –neden bazen zalimce ve bencilce davranmak yerine yardımseverce ve fedakârca davrandığımızı– açıklamak istiyorsak, bu ahlak duygusu yeterli olmaz.

Nedenini anlayabilmek için insanlıktan tamamen çıkmış bir psikopat düşünelim. Böyle bir insan yüksek zekâya, sağlam sosyal yeteneklere ve normal insanların sahip olduğu motivasyonların aynılarına –açlık, şehvet ve merak gibi– sahiptir. Fakat başkalarının çektiği acılar karşısında normal tepkiler vermekten yoksundur, ayrıca minnet ve utanç gibi hislere sahip değildir. Genlerin, yetişme tarzının ve kendine has kişisel deneyimlerin talihsiz bir kombinasyonu yüzünden, ahlaki duygulardan yoksun kalmıştır.

Psikopatımızın ahlaki açıdan bir ahmak olmasına gerek yoktur. Bir önceki bölümde bahsettiğimiz temel yeteneklere sahip olabilir. Bebek bir psikopat olarak bile, mizansendeki karakteri tepeden aşağı itmeye çalışan kişiden ziyade ona yardım edeni tercih edebilir. Büyüdükçe toplumun kurallarını ve alışkanlıklarını da öğrenecektir. Psikopatımız kaybolmuş bir çocuğu kurtarmanın "doğru", kendinden geçmiş bir kadına cinsel tacizde bulunmanın "yanlış" olduğunu bilir. Fakat bunlara ilişkin hiçbir ahlaki

duygu taşımaz; yani onun doğru ve yanlış algısı, doğuştan görme engelli birinin çimenin "yeşil", gökyüzünün "mavi" olduğunu söylemesiyle aynıdır. Bu, olgulara dayanan doğru bir bilgi olmasına rağmen, ona eşlik eden deneyimlerden beslenmez.

Psikopatınızı başkalarına karşı yardımsever davranmaya nasıl ikna edeceğinizi düşünün. Başkalarının iyiliği için bencil dürtülerini bastırması gerektiğini söyleyebilirsiniz. Ona felsefeden bahsedebilir, genel insan mutluluğunu artırma motivasyonuyla hareket etmemiz gerektiğini iddia eden faydacı filozofların görüşlerini ya da Immanuel Kant'ın kategorik buyruğunu, John Rawls'un cehalet örtüsünü veya Adam Smith'in tarafsız gözlemcisini anlatabilirsiniz. Ebeveynlerin çocukları üzerinde sıklıkla kullandığı yöntemden yararlanabilir, başkaları ona karşı onun başkalarına davrandığı şekilde davransa ne hissedeceğini sorabilirsiniz.

Tüm bunlara karşılık o, insan mutluluğunun miktarını artırmakla, kategorik buyrukla veya diğerleriyle hiç ilgilenmediğini söyleyebilir. Kendisinin başka bir insana zarar vermesiyle başka birinin ona zarar vermesinin mantıksal açıdan eşit olduğunu kabul eder; nihayetinde aptal da değildir. Yine de, bunların hiçbiri insanlara nazik davranması için gereken motivasyonu sağlamaz.

Gerçek psikopatlar hemen hemen aynı yanıtları verirler. Psikolog William Damon, *New Yok Times*'ın on üç yaşındaki bir soyguncuyla yaptığı bir röportajdan söz eder. Çocuk, aralarında görme engelli bir kadının da bulunduğu birtakım yaşlı insanlara acımasızca saldırmıştır. Bu davranışlarından hiçbir şekilde pişmanlık duymaz, hatta kendisini daha sonra teşhis edemeyecekleri için kör insanları

hedef almanın mantıklı olduğunu söyler. Kadına çektirdiği acı hakkında sorular sorulduğunda, muhabirin anlattıklarına bakılırsa, "Çocuk bu soru karşısında şaşırır ve şöyle cevap verir: 'Bana ne ki? Ben o değilim.'" Ted Bundy de işlediği cinayetler sonucunda ortaya çıkan bütün o yaygara karşısında şaşkınlığa uğramıştır: "Yani, çok fazla insan var." Seri katil Gary Gilmore, ahlaki duygular taşımayan insanların durumlarını şöyle özetler: "Her zaman cinayet işlemeye meyilliydim... Başkalarının hislerini tamamen görmezden gelebilir, duygusuz birine dönüşebilirim. Yaptığım şeyin mide bulandırıcı ölçüde yanlış olduğunu biliyorum. Yine de bunu yapabiliyorum."

Ya da ergenlik çağındayken üç çocuğa tecavüz edip öldüren Peter Woodcock'un röportajını düşünelim. Bir psikiyatri merkezinde onlarca yıl geçirdikten sonra, başında bir gözetmen olmaksızın dışarıda üç saat dolaşma hakkını elde eder. Bu dönemde, aynı merkezde tedavi gören yakın bir arkadaşını ormanda gezmeye davet eder ve baltayla öldürür.

Muhabir: O sırada aklınızdan geçen neydi? Sonuçta o sevdiğiniz biriydi.

Woodcock: Aslında merak. Ve kızgınlık. Çünkü kaydettiğim tüm ilerlemelere burun kıvırmıştı.

Muhabir: Peki, neden kendi merakınız yüzünden birinin ölmesi gerektiğini düşündünüz?

Woodcock: Birini öldürmenin nasıl bir his olduğunu merak ettim.

Muhabir: Ama zaten üç kişiyi öldürmüştünüz.

Woodcock: Evet, ama yıllar, yıllar, yıllar önceydi bu.

Normal bir çocukluk döneminde ortaya çıkan ahlaki duyguları bu rahatsız edici manzaralarla karşılaştırın. Saygın bir felsefe dergisi olan *Mind*'da 1877 yılında yayımlanan "Bir Bebeğin Biyografik Taslağı" adlı makalesinde Charles Darwin, bu konuya ilişkin aydınlatıcı örnekler sunar. Darwin aynı dergide çocuk gelişimiyle ilgili bir makale okumuş ve "bir güzellik ve zekâ mucizesi" olarak gururla söz ettiği kendi oğlu William'ın gelişimini gözlemlerken otuz yedi yıl önce tutmuş olduğu notları yeniden incelemeye karar vermişti.

Bu günlüklere ilk olarak fiziksel tepkiler kaydedilmişti ("hapşırmak, hıçkırmak, esnemek, gerinmek ve tabii ki emmek ve çığlık atmak benim çocuğum tarafından gayet güzel bir biçimde tatbik ediliyordu"), fakat hemen ardından Darwin'in "ahlaki duygular" olarak tanımladığı kayıtlar başlamıştı. William hemen hemen altı aylık olduğunda, başkalarında gözlemlediği acılara tepki vermeye başlamıştı: "Empatiye benzer hislere gelecek olursak, altı ay on bir günlükken yüzünde beliren melankolik ifadeden bu hisler açıkça okunabiliyordu; bakıcısı ağlama taklidi yaptığında ağzının kenarları açıkça büzülmüştü." Darwin, daha sonra William'ın kendi yardımsever davranışları karşısında gösterdiği memnuniyeti not etmişti: "İki yaş üç aylıkken zencefilli çöreğinin son lokmasını kız kardeşine verdi, sonra da kendini takdir edercesine 'iyi Doddy, iyi Doddy,' diye bağırdı." Bundan dört ay sonra suçluluk ve utancın ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştı: "Onunla yemek odasından çıkarken karşılaştım; gözleri doğal olmayan biçimde parlıyordu, tavırları da tuhaf ve yapaydı. Ben de neler olduğunu görmek için odaya gittim ve yapmaması söylendiği halde toz şeker yemiş olduğunu anladım. Daha önce

hiçbir şekilde cezalandırılmadığı için, tuhaf davranışları kesinlikle korkudan kaynaklanmıyordu; sanırım vicdan azabıyla karışık hoş bir heyecan duyuyordu."

İki hafta sonra Darwin şöyle yazmıştı: "Ona aynı odadan çıkarken rastladım; dikkatlice kıvırdığı önlüğüne bakıyordu, davranışları yine o kadar tuhaftı ki bir şey olmadığını söylemesine ve tekrar tekrar uzaklaşmamı istemesine rağmen önlüğünün içinde ne olduğuna bakmaya karar verdim. Önlüğün turşu suyu lekeleriyle dolu olduğunu gördüm; demek ki bu titizce planlanmış bir sahtekârlıktı."

Küçük William'da, günlük hayattakini yansıtan bir iyilik-kötülük mücadelesine tanık oluyoruz. Normal insanlar davranışlarından sorumlu tutulmayacaklarına inanırlarsa, oldukça kötü davranabilirler. Aynı zamanda toz şeker, turşu ve diğer cazip şeyler karşısında zaman zaman kendimizi tutamayabiliriz. Ancak bu gibi dürtülerimizi dizginlememize yardım edecek vicdanın erken bir yaşta oluşmaya başladığı açıktır. Aslında çoğu zaman, iyi davranmak için cezalandırılma tehdidine ihtiyaç duymayız, çünkü bencilce veya acımasızca davranmak kendimizi kötü hissetmemize yol açabilir. 1930'larda gerçekleştirilen bir deneyde böyle bir örneğe rastlarız. Deneklere, "Bir kediyi çıplak elle boğmanız için ne kadar para verilmesi gerekir?" diye sorulmuş, ortalama cevap 10.000 dolar olmuştu (bugünkü değeriyle 155.000 dolara tekabül eder). Aynı denekler ön dişlerinden birinin çekilmesine izin vermek için bu miktarın yalnızca yarısını talep edeceklerini söylüyorlardı.

Tabii bir psikopat bundan çok daha az bir para karşılığında bunları yapabilir. Hatta bir kediyi boğmak istiyorsa bunun için para bile istemeyebilir–elbette ki kendisini iz-

leyen kimse yoksa, çünkü bu davranışının insanları kızdıracağını ve sonuçta ortaya çıkacak olan dışlanma ve cezalandırılmanın diğer hedefleriyle çelişeceğini bilecek kadar zekidir. Normal insanların bir kediyi boğma fikri karşısında duyacağı tiksinti onda yoktur.

Artık romanlarda, filmlerde ve televizyon programlarında resmedilen psikopatlar, birçok bakımdan bizden daha başarılıdır: Yamyam psikiyatrist Hannibal Lecter veya sevilen seri katil Dexter Morgan örneklerinde olduğu gibi göz korkutucu, çekici ve başarılı. Bazı psikolog ve sosyologlar psikopatinin iş hayatında ve politikada gayet önemli olabildiğine ve bu yüzden psikopatik özelliklere özellikle başarılı insanlar arasında sıklıkla rastlandığına inanıyor.

Bu doğru olsaydı, durum hayli kafa karıştırıcı olurdu. Ahlaki duygularımız doğal seçilim sayesinde evrimleştiyse, bunların bulunmadığı insanların gelişiminin mümkün olmaması gerekir. Aslında, bir psikopatın başarılı olması gerçekten de istisnai bir durumdur. Psikopatlarda belirli eksiklikler bulunur. Bunların bazıları belli belirsizdir. Psikolog Abigail Marsh ve meslektaşları psikopatların genellikle korku hissine karşı duyarsız olduğunu belirlemişlerdir. Normal insanlar korkuyu algılar ve bunu rahatsız edici bulur, ancak psikopatlar, münasip bir tepki göstermek bir yana, bunu algılamakta dahi güçlük çekerler. Marsh, bir dizi resimle test edilen ve korku dolu ifadeleri ayırt etmede defalarca başarısız olan bir psikopattan söz eder. Bu psikopat sonunda şöyle der: "İşte, insanları bıçaklamadan önce böyle görünüyorlar."

Diğer eksiklikler daha da derindedir. Ahlaki duyguların eksikliği –özellikle de başkalarına karşı duyarsızlık–

psikopatların çöküşüne sebep olabilir. Psikopat olmayan bizler diğer insanları sürekli inceleriz; onlarda yardımseverlik, utanç gibi nitelikler arar, kimle ilişki kuracağımıza ve kime güveneceğimize bu bilgiler ışığında karar veririz. Psikopatlar bizden biri gibi davranırlar, ama bunu başarmak zordur. İnsanın yalnızca kendinden beklenen davranışları rasyonel bir biçimde değerlendirerek ahlaki kurallara uyması güçtür. Bir kediyi boğmak istiyorsanız, yalnızca bunun hoş görülmediğini bildiğiniz için kendinizi tutmak kolay olmaz. Normal seviyede utanç ve suçluluk duygularına sahip olmayan psikopatlar kötü dürtülerine yenik düşüp kötü niyetten, açgözlülükten, hatta yalnızca can sıkıntısından kaynaklanan korkunç eylemlere imza atabilirler. Ve er ya da geç yakayı ele verirler. Psikopatlar kısa vadede başarılı olabilseler de, uzun vadede genellikle başarısız olmaya, hatta hapse düşmeye meyillidir.

Psikopatları bizlerden ayıran şeye daha yakından bakalım. Psikopatinin, patolojik yalan söyleme, pişmanlık ya da suçluluk duygularından yoksun olma gibi pek çok belirtisi vardır, ancak temel eksiklik başkalarının acılarına karşı duyarsızlıktır. Psikopatlar merhametten yoksundur.

Merhametin psikopat olmayan bizler açısından nasıl işlediğini anlayabilmek için, onu empatiden ayırt edebilmek önemlidir. Günümüzde bazı araştırmacılar bu terimleri birbirinin alternatifi olarak kullansa da, birini önemsemek (merhamet) ve kendini başka birinin yerine koymak (empati) arasında büyük bir fark vardır.

Adam Smith *empati* sözcüğünü kullanmamıştır –Almancada duyumsama anlamına gelen *Einfühlung*'dan türetilen bu sözcük ilk kez 1909'da kullanılmaya başladı– an-

cak onu oldukça güzel bir biçimde tanımlamıştır: "Adeta [başka birinin] bedenine dâhil oluruz ve bir bakıma o kişiyle aynı insan haline geliriz." Empati oldukça güçlü, genellikle de karşı konulamaz bir dürtüdür. Kendini gülünç duruma düşüren bir komedyeni izlerken insan mahcup olur; coşkulu bir insanın yanında sakin kalabilmek hayli güçtür; kahkahaysa, tıpkı gözyaşları gibi bulaşıcıdır. *Casino Royale* filminde James Bond'un testislerinden vurulduğunu gören seyirci, onun acısının yansımasıyla gerilir. (Bana kalırsa, bu sahne testisleri olan seyirciler için özellikle rahatsız edicidir.) John Updike çocukluğundan bahsederken şöyle yazar: "Büyükannem mutfak masasında boğulma nöbetleri geçirir, onun bu hali benim boğazımın da sıkışmasına neden olurdu."

Empati, başkalarının mutluluğundan sevinç duymaya da neden olur. Başka bir kişinin sevinci karşısındaki tepkilerimiz karmaşıktır ve kıskançlık duygusuyla lekelenebilir: Niçin o benden daha fazla eğleniyor? Yine de mutluluğun bulaşıcılığı diye bir şey vardır. YouTube'daki *Hahaha* başlıklı videoya bakın; adamın biri kameranın arkasından garip sesler çıkarırken, mama sandalyesinde oturan bir bebek histerik bir biçimde gülmektedir. Ya da *Baby Laughing Hysterically at Ripping Paper*[3] başlıklı videoya bakın; elli sekiz milyonu aşan görüntülenme sayısıyla, esneyen pandaları veya gaz çıkaran kedileri geride bırakmıştır. Bu videoların albenisi bebeklerin neşesinden kaynaklanır; bu neşe neredeyse sihirli bir biçimde onlardan bize geçer.

Adam Smith başka bir örnek daha verir: "Bir kitabı veya şiiri artık kendi kendimize okumaktan zevk alama-

[3] Kâğıdın yırtılmasına histerikçe gülen bebek. (ç.n.)

yacak kadar çok okumuş olsak bile, onu bir başkasına okumak bize hâlâ haz verebilir. Yeni bir şeyin getirdiği tüm güzellikler karşımızdakine hitap eder; onda doğal bir şekilde oluşan şaşkınlık ve hayranlığa biz de dâhil oluruz. ... Metnin önerdiği tüm fikirleri, ona hitap ettiği biçimiyle algılarız ... ve onun heyecanına karşılık, biz de heyecan duyarız." Smith internetin getirdiği en büyük hazlardan birini; esprileri, şirin hayvan resimlerini, blog yazılarını, videoları vb. neden birbirimize gönderdiğimizi böylece açıklamış olur. Onun çözümlemesi ebeveyn olmanın yarattığı mutluluklardan birini de kapsar: İnsan, hayvanat bahçesine gitmek ve dondurma yemek gibi keyif verici deneyimleri ilk kez en baştan yaşamanın keyfine varır.

Empatinin işleyişine dair popüler bir teori mevcuttur: Ayna nöronlar. İlk olarak Hint şebeklerinin beyninde tespit edilmiş olan bu hücreler, maymunun diğer hayvanların davranışlarını izlediği zamanlarda ve maymunun aynı davranışı kendi sergilediği anlarda harekete geçer. Bu hücreler, başkalarıyla bireyin kendisi arasındaki farka duyarsızdır ve muhtemelen insanları da kapsayan diğer primatlarda da mevcuttur.

Bu nöronların keşfi büyük heyecan yarattı, hatta önde gelen nörobilimcilerden biri bunu DNA'nın keşfiyle karşılaştırdı. Bilim insanları ayna nöronları dil edinimi, otizm ve toplumsal davranışlar hakkındaki teorilere entegre ettiler; bu da, yıllar önce sinir ağlarının keşfine gösterilen ilgiye benzer biçimde kamuoyunun dikkatini çekti: İnsanlar zihinsel yaşamın ilgi çekici bir yönünü tartıştığında, bir kişinin çıkıp da bu meselenin tüm yönlerinin ayna nöronlar aracılığıyla açıklanabileceğini iddia etmesi kaçınılmazdır.

Sonuçta ortaya basit bir merhamet teorisi çıkar: X,

Y'nin acı çektiğini görür; X ayna nöronların etkisi yüzünden acı hisseder; bu yüzden X, Y'nin acısının dinmesini arzu eder, çünkü böylelikle X'in acısı da dinecektir. Ayna nöronlar aracılığıyla ortaya çıkan empati, insanlar arasındaki sınırları ortadan kaldırır; başkasının acısı sizin acınız olur, bencillik merhamete dönüşür. Böyle bir teori, indirgemeciliğin en iyi biçimini vadeder: Kafa karıştırıcı ve önemli bir olgu –başkalarını önemsememiz– kendisi de beyindeki belirli bir mekanizma aracılığıyla açıklanan daha temel bir psikolojik mekanizma –empati– aracılığıyla izah edilir.

Böylesine şık ve net bir teori hakkında söylenecek çok şey vardır. Fakat yine Einstein'ın bir zamanlar dediği gibi, "Her şey mümkün olduğunca basit olmalıdır, fakat daha basit olmamalıdır."

Öncelikle, ayna nöronlara ilişkin ilk iddiaların önemli ölçüde abartıldığı artık açıktır. Ayna nöronlar dil veya karmaşık toplumsal muhakemeler gibi yetiler için yeterli değildir, çünkü bu nöronları taşıyan Hint şebekleri her iki yetiden de yoksundur. Hatta bu nöronlar başkalarının davranışlarını taklit etmek için dahi yeterli değildir, çünkü Hint şebekleri kendi türünün diğer üyelerini taklit etmezler. Ayna nöronlar beynin empatiyle ilişkili kısımlarından uzaktaki bölgelerde bulunurlar; hatta birçok psikolog ve nörobilimciye göre, bu hücrelerin muhtemelen hiçbir toplumsal işlevi yoktur; yalnızca motor becerilerin edinilmesine yararlar. Tabii bu konuda bile bir ihtilaf mevcuttur.

Ne olursa olsun, ayna nöronlar bu teorinin en az ilgi çekici kısmını teşkil eder. Bizler empati yeteneğine sahibiz, demek ki bu bizim beynimizde, ayna nöronlar olmasa bile başka bir mekanizma aracılığıyla bir şekilde ortaya çıkıyor

olmalı. Burada merak uyandıran asıl soru nöroanatomi veya nöropsikolojiyle ilgili değil, empatinin daha geniş kapsamlı bir ahlak psikolojisi teorisindeki rolüyle ilgilidir.

Ben, empati kadar zengin bir yeteneğin garip bir tür biyolojik kaza sonucunda ortaya çıktığını düşünemeyecek kadar adaptasyonistim. Empatinin büyük olasılıkla bir işlevi vardır, bunun için en muhtemel aday ise onun bizi başkalarını umursamaya yönlendirmesidir. Açlık bizi yiyecek aramaya yöneltir, şehvet cinsel davranışları tetikler, öfke de herhangi bir tehdit karşısında saldırganlaşmamızı sağlar. Empatiyse insanlarda merhamet ve yardımseverliği harekete geçirmek için vardır.

Yine de empati (başkalarının duygularının yansıması) ile merhamet (başkalarına karşı iyi duygular besleyip onlara iyi davranmak) arasında birçok insanın düşündüğünden daha çok fark vardır.

Öncelikle, empati kendiliğinden ve istemeden ortaya çıkabilir; söz gelimi, bir insanın ağlaması, siz bu durumun farkında olmasanız veya istemeseniz bile, sizin ruh halinizi etkileyebilir. Fakat genellikle başka bir insanla empati kurmak ya da kurmamak bizim seçimimize bağlıdır. Bir siyasi suçlunun işkence gördüğünü duyabilir ve bir irade edimiyle, onun yerinde olmanın nasıl bir şey olacağını tasavvur edebilirim (benim tasavvurlarımla bu kişinin deneyimleri arasında elbette ki büyük bir uçurum vardır). Ödül almak üzere sahneye çıkan birini görünce, onun heyecanını ve gururunu içimde hissetmeyi tercih edebilirim. Yani ortada empati varsa, bu ahlaki bir tercihin sebebinden ziyade sonucu olabilir.

Empati, insanın karşıdaki kişiyle ilgili düşüncelerinden de etkilenebilir. Bir deneyde, erkek katılımcılar bir

yabancıyla finansal bir ilişki kurmuş, sonuçta ya ödüllendirilmiş ya da kandırılmışlardır. Daha sonra bu yabancıya düşük dozda elektrik verildiğini izlemişlerdir. Kendilerine karşı dürüst davranan yabancıya elektrik veriliyorsa, katılımcılar empatiye benzer nörolojik tepkiler vermiştir; hatta bu esnada beyinlerinde uyarılan bölge, kendilerine elektrik verildiğinde uyarılan bölgeyle aynıdır. Fakat kendilerini aldatan yabancıya elektrik verildiğinde, herhangi bir empati emaresi ortaya çıkmamış, hatta beyinlerinde ödül ve hazla ilişkilendirilen bölgeler uyarılmıştır. (Kadınlar ise bu durum karşısında daha az ayrım gözetirler, belki de daha iyi yüreklilerdir; yabancının kendilerine karşı nasıl davrandığından bağımsız olarak, empati emaresi gösteren tepkiler sergilemişlerdir.)

İkinci olarak, empati merhamete yol açmak zorunda değildir. Bunu anlayabilmek için, felsefeci Peter Singer'ın ortaya koyduğu bariz bir iyi davranış örneğini inceleyelim. Bir gölün kenarından geçiyorsunuz ve suda çırpınan bir çocuk görüyorsunuz. Suyun derinliği yaklaşık bir metre ama çocuk yine de boğuluyor. Ebeveynleri de ortalıkta görünmüyor. Siz de insanların birçoğu gibiyseniz, ayakkabılarınız mahvolsa bile suya girip çocuğu kurtarırsınız. (Felsefeciler boğulan çocuk örneğini pek tutmuş gibi görünüyor; yaklaşık iki bin yıl önce, Çinli düşünür Mencius şöyle yazmıştır: "Hiç kimse başkalarının acısına duyarlılık gösterecek bir yürekten mahrum değildir. ... Söz gelimi adamın biri kuyunun kenarındaki bir çocuğun suya düştüğüne şahit oldu. Kesinlikle merhamet duyacaktır.")

Bana kalırsa, empatinin merhamete yol açacağı düşüncesi oldukça makuldür: Çocuğun dehşete düştüğünü, nefes alabilmek için çırpındığını görürsünüz, siz de aynını

hisseder ve yaşadığınız boğulma deneyiminin yok olmasını istersiniz, bu da çocuğu kurtarmak için harekete geçmenizi sağlar. Fakat normalde gerçekleşen bu değildir. Muhtemelen boğulma korkusunu kendinizde deneyimlemeksizin suya atlarsınız. Psikolog Steven Pinker'ın da belirttiği gibi, "Bir köpeğin havlamasından korkup çığlık atan bir çocuk gördüğümde, benim tepkim çocukla birlikte korku içinde bağırmaktan ziyade, onu koruyup rahatlatmak olacaktır."

Üçüncü olarak, empati olmaksızın merhamet duyabileceğiniz gibi merhamet olmaksızın da empati duyabilirsiniz. Kişinin acısını hissedebilir ve bunu durdurmayı arzulayabilirsiniz; fakat karşıdaki kişinin acısını dindirmek yerine, yalnızca o kişiden uzaklaşmayı da tercih edebilirsiniz. Göl kenarından uzaklaşabilirsiniz. Felsefeci Jonathan Glover'ın bahsettiği yaşanmış bir olayda, Nazi Almanya'sındaki ölüm kamplarının yakınında oturan ve tutsakların vurulduktan sonra saatlerce can çekişmesine şahit olan bir kadının tepkileri anlatılır. Kadın o kadar üzülür ki oturup bir mektup yazar: "İnsan böyle zulümlere şahit olmak istemiyor. Midem bulanıyor, bu görüntü sinirlerimi öyle yıprattı ki uzun vadede buna katlanmam mümkün değil. Bu insanlık dışı olayların sona ermesini veya kimsenin göremeyeceği bir yerde gerçekleştirilmesini talep ederim."

Kadın bu insanların katledildiğini görmekten üzüntü duyacak kadar empati sahibiydi. Ayrıca "zulüm" ve "insanlık dışı" şeklinde tanımladığı bu olayların yarattığı vahşete tamamen duyarsız da kalmıyordu. Yine de, gözünün önünde gerçekleşmedikleri sürece bu cinayetlere göz yumabilirdi. Bu biraz uç bir örnek olsa da tamamen anlaşılmaz değildir. Başka zamanlarda gayet iyi olan insanlar

bile, uzak bir yerdeki acı ve ızdırabı gördüklerinde ya da sokaktaki evsiz birinin önünden geçerken bazen gözlerini kaçırırlar.

Diğer durumlarda, başka bir kişinin acısını hissedebilirsiniz –burada empati kesinlikle mevcuttur– fakat içinizde merhamet yerine başka bir duygu uyanır. Türkçede karşılığı olmayan Almanca bir sözcük bu duyguyu mükemmel bir biçimde açıklar: *schadenfreude*. Başkalarının acısından zevk alır, bu acının sürmesini veya artmasını istersiniz. Sadizm bu durumun en uç örneğidir fakat bazı schadenfreude durumları normaldir. Rakibimin hak ettiğini bulduğunu düşünmekten hoşlanabilir, onun nasıl hissettiğini hayal edip bundan zevk alabilirim.

Şimdiye dek empatiyle merhametin birbirinden farklı olduğundan bahsettim; elbette merhametin *ahlak* ile aynı şey olmadığı da ortadadır. Polis memuruna kendisini serbest bırakması için yalvaran bir suçlu düşünün. Polis merhamet duyabilir ama buna yenik düşmemelidir, çünkü riayet edilmesi gereken daha önemli ahlaki prensipler vardır. Daha az dramatik bir örnek vermek gerekirse, başarısız olan bir öğrencimin bana gelip daha yüksek bir not istediğini düşünelim. Öğrenciye karşı merhamet duyabilirim, ama bu diğer öğrenciler için adil olmaz.

Laboratuvar ortamında da kimi zaman merhamet ile ahlak arasında çatışmayla karşılaşabiliriz. Psikolog C. Daniel Batson ve meslektaşlarının yürüttüğü deneylerde, deneklerden başka birinin bakış açısını benimsemeleri istendiğinde, bu kişiye iltimas geçmeye daha yatkın hale geldikleri saptanmıştır. Örneğin hayati bir ameliyatın bekleme listesinde, ızdırap içindeki bir kızı diğer kişilerin önüne geçirme eğilimleri olmuştur. Bu merhametli bir davranış

olsa da ahlaki değildir, zira bu tür kararlar kimin bizde daha yoğun duygular uyandırdığına göre değil, objektif ve adil bir biçimde alınmalıdır. Demek ki iyi insan olmak bazen kişinin merhamet duygularını kuvvetlendirmesini değil, bu duygularının üstesinden gelmesini gerektirir.

Merhamet ahlaktan farklıdır, hatta zaman zaman onunla çatışabilir, ama yine de gereklidir. Başkalarını umursamasak ahlak diye bir şey olmazdı.

Hayatın ilk anlarından itibaren diğer insanlarla ilişki kurmaya başlarız. Hiçbir bebek yalıtılmış bir ada değildir. Yeni doğmuş bebekler dahi diğer insanların mimiklerine tepki gösterirler: Biri bebeğe dil çıkarırsa bebek genellikle ona karşılık verir. Bebek aynada kendisine bakmamıştır, fakat yetişkinin dilinin, henüz görmemiş olduğu kendi ağzının içindeki şeye karşılık geldiğini içgüdüsel olarak bilir. Bu taklit, bebek ve etrafındaki yetişkinler arasında bağ kurmak, böylelikle hislerinin birbirlerini karşılıklı olarak etkilemesini sağlamak için ortaya çıkmış olabilir. Gerçekten de ebeveynlerle bebekler genellikle istemsiz olarak birbirlerinin mimiklerini taklit ederler.

Bebekler başkalarının acılarına da duyarlılık gösterir. Bakıcısı ağlama taklidi yaparken melankolik bir yüz ifadesi takınan William Darwin'in "duygudaşlık" sergilerken ne kadar küçük olduğunu hatırlayalım. Doğumdan birkaç gün sonra bile, ağlama sesi bebeklere rahatsız edici gelir, hatta genellikle onları ağlatır. Bu yalnızca sese karşı geliştirilen bir tepki değildir. Başka bebeklerin ağlama sesini duymak, bebekleri kendi ağlama seslerini duymaktan daha fazla ağlatır. Ayrıca bilgisayar tarafından oluşturulan aynı yükseklikteki seslere veya bir şempanze yavrusunun ağla-

ma sesine o kadar fazla ağlamazlar. Diğer türler de kendi türlerine ait bir bireyin stres altında olmasından rahatsızlık duyar. Aç Hint şebekleri, bir düğmeye basıp yemek almak başka şebeklere elektrik verilmesine yol açacaksa, düğmeye basmaktan kaçınırlar. Fareler, havada asılı kalmış başka bir farenin aşağı inmesini veya su dolu bir kaba bırakılmış bir farenin kurtulmasını sağlayan düğmelere basarlar; hatta onlar da maymunlar gibi, başka bir fareye elektrik verilmesine yol açacaksa düğmeye basıp yiyecek almaktan kaçınırlar.

Bu davranışlar merhameti yansıtıyor olabilir. Fakat daha eleştirel bir açıklama şu yöndedir: Maymunlar ve fareler –hatta belki insanlar da– başkalarının sıkıntılarından rahatsızlık duyacak, fakat acı çeken birey için çok da içten bir kaygı duymayacak biçimde evrimleşmiştir. Empati duyuyor olabilirler belki, ama merhamet duymazlar. Yine de bebekleri ve diğer küçük çocukları incelediğimizde bundan fazlasını görürüz. Acı çeken insandan uzaklaşmazlar. Bu insanı daha iyi hissettirmeye çalışırlar. Gelişim psikologları, bir yaşındaki çocukların stres altındaki kişileri okşayıp sevdiğini gözlemlemişlerdir. Psikolog Carolyn Zahn-Waxler ve meslektaşları, etraflarındaki kişilerin acı çeker gibi göründüğünü (mesela annesinin dizini çarptığını veya deneyi gerçekleştiren kişinin parmağını kıstırdığını) gözlemleyen küçük çocukların genellikle karşıdaki kişiyi yatıştırmaya yönelik tepkiler verdiğini fark etmiştir. Kız çocuklar teskin etmeye erkek çocuklardan daha fazla meyillidir; bu da ortalamaya bakıldığında empati ve merhamet duygularının dişilerde daha fazla olduğunu ortaya koyan çok sayıdaki araştırmayla uyum içindedir. Ayrıca diğer primatlarda da benzer davranışlara rastlamak müm-

kündür; primatolog Frans de Waal'a göre, bir şempanze –maymun değil– saldırıya maruz kalan bireye kolunu dolayıp onu okşayacak ve tımar edecektir.

Aslında bebeklerle küçük çocukların teskin etme girişimleri pek de mükemmel değildir. Bu girişimler, olabileceği kadar sık gerçekleşmez; emekleme çağındaki bebekler yaşça daha büyük çocuklara nazaran daha az teselli edicidir ki bu çocuklar da yetişkinlerle kıyaslandığında geride kalır. Emekleme çağındaki çocuklar kimi zaman başkalarının acısına karşılık üzülür ve acı çeken kişiyi değil, *kendilerini* teskin ederler. Empati sonucunda acı çekmek tatsız bir şeydir ve bu tatsızlık kimi zaman bunaltıcı olabilir. Bu durum fareler için de geçerlidir. Bir araştırmada, farelerin elektrik verilen diğer fareyi bir düğmeye basarak kurtarabilme şansı varken, birçok fare düğmeye basmayıp, "kafeslerinin acı çekmekte, çığlık atıp kıvranmakta olan fareden en uzaktaki kısmına çekilmiş ve hareketsizce bir kenara sinmiştir."

Emekleme çağındaki çocuklar da bazen başkalarının acısına bencilce tepkiler verebilir; bu davranışları, aslında kendilerine nasıl davranılmasını istediklerini ortaya koyar. Söz gelimi, psikolog Martin Hoffman on dört aylık bir bebeğin, ağlamakta olan bir arkadaşını çocuğun annesine değil, kendi annesine götürdüğünü anlatır. Hoffman bu kafa karışıklığının, çocukların başka bir bakış açısı edinmeye yetecek bilişsel karmaşıklığa ulaşamamış olmalarından kaynaklandığını ileri sürer. Öte yandan, her yaştan insan başkalarının acısına karşı bencilce tepkiler gösterebilir. Geçen gün bir restoranda otururken, eşim çok susadığını söyledi. Önümdeki birayı kibarca ona uzattım. Yüzüme baktı. Bir anda durumu anlayıverdim. O, biradan nefret eder. Birayı seven *benim*.

Merhametin küçük çocuklarda ortaya çıkan başka bir biçimi de yardım etmektir. Geçtiğimiz 60-70 yıl içinde, kendiliğinden ortaya çıkan yardım etme davranışını kanıtlayan pek çok anekdot ve deney paylaşılmıştır. Bir araştırmacı 1942'de kendi oğluyla ilgili şu anıyı anlatmıştır: "Bugünlerde oldukça anlayışlı. Bu sabah içeri girdiğimde, 'Babam terliklerini istiyor,' dedi ve terlikleri getirmeye gitti." 1966'da, bir psikolog on sekiz aylık çocuğu hakkında şu notu düşmüştür: "Bahçe işlerini yaparken bana yardımcı oluyor, tırmık ve küçük bahçe küreği kullanmayı beceriyor. ... Evde elektrik süpürgesi tutmama ve paspas yapmama yardım ediyor ... ayrıca babasının giyinirken veya şömineyi yakarken nelere ihtiyacı olduğunu öngörebiliyor." Başka bir psikolog da seksenlerin başında laboratuvarının darmadağınık bir eve dönüştüğünü anlatır: Düzensiz bir masa, dağınık bir yatak, yerlerde kitaplar ve kâğıtlar, yıkanması gereken çamaşırlar falan. Laboratuvara getirdiği (on sekiz ila otuz aylık) çocukların çoğunluğu temizlik yapmasına yardımcı oluyor ve "sana yardım edeyim, şu küçük ampulü tutayım" gibi şeyler söylüyorlardı. Önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi, daha yakın zamanlarda psikologlar küçük çocukların, uzaktaki bir nesneyi almakta ya da kolları doluyken kapıyı açmakta zorlanan yetişkinlere yardım ettiklerini tespit etmişlerdir. Çocuklar bunu yetişkinlerden herhangi bir yönlendirme gelmeden, hatta göz teması bile olmadan yaparlar. Davranışları dikkat çekicidir, çünkü yardım etmek –tıpkı teskin etmek gibi– çeşitli zorluklar barındırır. Çocuk bir şeyin ters gittiğini kavramak, onu nasıl düzelteceğini bilmek ve yardım etmeye yönelmek zorundadır.

Tabii ki şüpheci biri bu yardım davranışının *nedenini*

bilmediğimizi söyleyecektir. Ne de olsa yetişkinler genellikle merhamet duymaksızın yardım ederler. Elleri kitap dolu biri kapıya doğru yönelirse, o bir şey söylemeden siz kapıyı açarsınız. Bu davranış, tıpkı hapşıran birine "Çok yaşa!" demek gibi, merhametten ziyade alışkanlıktan kaynaklanıyor olabilir. Hatta küçük çocuklar aslında yardım ettikleri kişiyi umursamıyor, yalnızca yardım etme davranışından hoşlanıyor bile olabilirler. Bir yetişkin erişemeyeceği bir nesneye uzanıyor, çocuk da o nesneyi yetişkine veriyorsa, bu davranışın gerekçesi bir problemi çözmenin getirdiği başarı hissi olabilir. Belki de yetişkinlerin mutluluğu için değil, onayı için yardım ediyorlardır.

Çocuklar yardım etmeye çalıştıklarında, bize sevimli gelirler. Belki de durum bundan ibarettir; yardım etmeleri belki de bakıcılarının onları sevmesini sağlamak için ortaya çıkan uyumsal bir davranıştır, tıpkı büyük gözlerinin ve tombul yanaklarının yarattığı sevimlilik gibi.

Fakat araştırmacıların elinde –en azından yaşça daha büyük çocuklardaki– yardım davranışının aslında başkalarını önemsemekten kaynaklandığına dair kanıtlar mevcuttur. Meslektaşlarım Alia Martin ve Kristina Olson'un gerçekleştirdiği bir deneyde, bir yetişkin üç yaşındaki bir çocukla oynamaktadır ve bazı görevleri yerine getirebilmek için çocuktan belirli nesneleri kendisine uzatmasını ister. Örneğin, yetişkinin yanında bir sürahi dolusu su vardır ve çocuğa, "Su doldurabilmem için bardağı bana uzatabilir misin?" diye sorar. İstenen nesne işe yarar haldeyse –mesela sağlam bir bardak– çocuk genellikle onu uzatır. Fakat bazen istenen nesne bu iş için uygun değildir, örneğin bardak çatlaktır. Martin ve Olson, çocukların genellikle

söz konusu nesneyi eleyip, işe yarar bir nesneye –mesela odanın başka bir yerindeki sağlam bir bardağa– yöneldiğini keşfetmişlerdir. Demek ki çocuklar yetişkinlerin isteklerini körü körüne yerine getirmiyorlar, gerçekten de o işi yapmasına yardımcı olmak istiyorlar.

Ayrıca, eğer çocuklar zihinlerinde belirledikleri kişilere yardım ediyorlarsa, kime yardım edecekleri konusunda seçici olmaları gerekir. Psikolog Amrisha Vaish ve meslektaşları, üç yaşındaki çocukların daha önce başka birine yardım etmiş kişilere yardım etmeye daha fazla, başkalarına kötü davranmış kişilere yardım etmeye ise daha az meyilli olduklarını fark etmiştir. Psikologlar Kristen Dunfield ve Valerie Kuhlmeier de yirmi bir aylık bebekler üzerinde yaptıkları deneyde benzer sonuçlar elde ettiler. Bebekler, her biri elinde bir oyuncak tutan ve bunu çocuğa uzatır gibi görünen iki kişinin karşısına oturtuluyordu. Çocuk iki oyuncağı da alamıyordu, fakat bunun sebepleri farklıydı. Karakterlerden biri çocuğu kandırıyor ve oyuncağı elinden bırakmıyor, diğer karakter ise çocuğa vermek istediği oyuncağı elinden düşürüyordu. Daha sonra bu karakterlere vermesi için çocuğa bir oyuncak uzatıldığında, çocuklar bunu kendisiyle alay eden karaktere değil de diğer karaktere vermeye daha yatkın oluyorlardı.

Paylaşmak, merhamet ve yardımseverliğin başka bir göstergesidir. Çocuklar altı aydan sonra kendiliklerinden paylaşmaya başlarlar, ikinci yıldaysa paylaşmanın derecesi hızla artar. Genellikle aileleri ve arkadaşlarıyla paylaşırlar, öte yandan yabancılarla paylaşmayı pek tercih etmezler.

Bazı bilim insanları ve bazı aileler çocukların yeterince paylaşımcı olmadığından endişelenir ve bu durumun

ahlaki bir eksiklikten kaynaklanıp kaynaklanmadığını merak ederler. Fakat bu pek adil bir yaklaşım olmayabilir. İki yaşında bir bebeğin, elindeki oyuncağı laboratuvarda yeni tanıştığı bir başka bebeğe vermekten çekinmesi, bir yetişkinin arabasının anahtarını bir yabancıya vermek istememesinden çok mu farklıdır?

Demek ki küçük çocuklarda paylaşmayı inceleyen deneylerin kısmen belirsiz sonuçlar vermesi çok da şaşırtıcı değildir. Psikolog Celia Brownell ve meslektaşları, esasen şempanzelerdeki yardımseverliği araştırmak için tasarlanmış bir yöntemi çocuklara uyarlamışlardır. Araştırmacılar çocuğu iki makine kolunun önüne koyup kollardan birini çekmesini istemişlerdir. Bir kol çekildiğinde çocuğa ve karşısındaki araştırmacıya birer yiyecek düşüyor, ikinci kol çekildiğindeyse yalnızca çocuk yiyecek alabiliyordu.

Karşıdaki kişi sessiz kaldığında, on sekiz ve yirmi beş aylık çocuklar hangi kolu çekeceklerine rastgele karar veriyor, yetişkinin de yiyecek alabilmesi için herhangi bir çaba göstermiyorlardı. Karşısındaki kişi, "Ben kraker severim. Bir kraker istiyorum," dediğindeyse yirmi beş aylık bebekler ona yardımcı olurken, daha küçük çocuklar rastgele davranmayı sürdürüyordu.

Araştırmacılar, yazdıkları makalede durumun olumlu tarafına odaklanmışlardır: İki yaşındaki çocuklar, "kendilerine bir zararı dokunmayacaksa, değerli kaynakları tanımadıkları bireylerle gönüllü olarak paylaşırlar." Bu gerçekten de etkileyicidir, fakat benim ilgimi çeken şey, her iki gruptaki çocukların da kaybedecek bir şeyleri olmamasına rağmen teşvik edilmeden paylaşmamaları oldu. Tahminimce, bunun sebebi karşılarında oturan kişinin tanımadıkları bir yetişkin olmasıydı. Bu kişi annesi, babası,

büyükannesi veya büyükbabası olsaydı, çocuklar çok daha nazik davranabilirdi.

Bu nokta, üzerinde durmaya değer: Dört yaşından önce, çocuklar yabancı yetişkinlere nadiren iyilik yaparlar. Bu yüzden, kitap boyunca pek çok kez bu konuya değineceğiz. Az önce bahsettiğimiz araştırmalardan bazıları, aileden veya arkadaş çevresinden olmayan yetişkinlere karşı iyi davranışlara –yardım etmek gibi– rastlamıştır. Fakat bu deneylerdeki yetişkinlerin *o kadar da* yabancı olmadıklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Standart bir deney başlamadan önce, annesi veya babasıyla birlikte çocuk da deneyi gerçekleştiren kişiyle iletişim kurar. Bu bir "ısınma turu" gibidir; bir topu birbirlerine doğru yuvarlamak gibi birtakım arkadaşça etkinlikler gerçekleştirilir. Bu da bir fark yaratır. Psikologlar Rodolfo Cortez Barragan ve Carol Dweck, bu tür bir iletişim olmadığında – yetişkin, gelenleri yalnızca dostça karşılayıp deneye katıldıkları için teşekkür ettiğinde– çocuklardaki yardım etme oranının yarıya düştüğünü tespit etmiştir. Bana kalırsa, hiçbir olumlu iletişim gerçekleşmezse –söz gelimi o sırada çocuğun karşısına yardıma ihtiyacı olan hiç tanımadığı bir kişi gelirse– çocuğun iyilik yapma oranı ya oldukça azalır ya da sıfıra iner.

Şimdiye kadar, insanların başkalarına karşı tepkilerini ve davranışlarını inceledik. Fakat ahlaki canlılar kendilerini de yargılarlar. İyi davranışlarımızla gurur duyar, kötü davranışlarımız yüzünden suçlu hissederiz; bu ahlaki duygular da gelecekte ne yapıp ne yapmamamız gerektiğine karar vermemize yardımcı olur. Psikologlar, en azından yetişkinler söz konusu olduğunda, başkalarını yargılamayla kendilerini yargılama arasında yakın bir bağlantı

olduğunu tespit etmiştir. Biriyle empati yapmaya eğilimliyseniz, muhtemelen ona zarar vermekten suçluluk duyarsınız. Empati yeteneği yüksek bir kişiyseniz, suçluluk duymaya yatkın bir insansınız demektir.

Bebeklerdeki öz değerlendirme, incelemesi zor bir konudur, ayrıca bu yetinin gelişimi hakkında da oldukça az şey biliyoruz. Bebeklere bir iyi bir de kötü insan gösterip, bu kişilere nasıl tepki verdiklerini incelemek gayet kolaydır. Fakat bebeklerin farklı biçimlerde davranıp, kendi iyiliklerine veya kötülüklerine nasıl tepkiler gösterdiklerini incelemek (imkânsız olmasa da) hayli zordur.

Yine de erken yaşta ortaya çıkan öz değerlendirmenin izlerini görebiliyoruz. Bebekler ve küçük çocuklar genellikle kendileriyle gurur duyma belirtileri gösterirler; tıpkı tarçınlı çöreğini kardeşine uzatan William'ın bundan duyduğu haz örneğinde olduğu gibi. Aynı zamanda suçluluk duygusu da mevcuttur. 0-1 yaş grubundaki çocuklar, başkalarına zarar verdiklerinde tedirgin olurlar ve bu tedirginlik yaş ilerledikçe artar.

1935 yılında, psikolog Charlotte Buhler çocuklarda suçluluk duygusunun oluşumu hakkında başarılı bir deney gerçekleştirmiştir. Bir yetişkin ve bir çocuk bir odaya konulmuş, yetişkin kişi çocuğun ulaşabileceği uzaklıktaki oyuncağa elini sürmesini yasaklamıştır. Daha sonra, yetişkin arkasını dönüp birkaç dakikalığına odadan çıkmıştır. Araştırmacılar, bir ve iki yaşındaki çocukların hepsinin "yetişkinle iletişim kesildiği anda yasağın ortadan kalktığını düşünüp oyuncakla oynamaya başladığını" tespit etmişlerdir. Fakat yetişkin aniden geri döndüğünde, on altı aylık bebeklerin yüzde altmışı, on sekiz aylık bebeklerinse tamamı "büyük bir utanç belirtisi sergilemiş, kızarmış

ve korku dolu bir ifadeyle yetişkine bakmışlardır." Yirmi bir aylık çocuklar "oyuncağı yerine koymuş ve durumu düzeltmeye çalışmışlardır." Çocuklarda gözlenen bu korkunun ahlaki bir temeli olmayabilir, ama utanç –yüz kızarması!– ortada başka bir şeyin olduğunu gösterir. Bu tür utanç emareleri, çocuk büyüdükçe ahlaki bir gerekçelendirme davranışına dönüşür: Deneye katılan iki yaşındaki çocuklar "itaatsizlik gösterir, mesela oyuncağın kendilerine ait olduğunu ileri sürerler."

Gördüğümüz gibi, bebeklerin başkalarının iyilik ve kötülüklerine karşı gösterdikleri duyarlılık, iyi ve kötü davranışlar sergileyebilme yetilerinden çok daha önce gelişir. O halde, "ahlak duygusunun" önce başkalarına yönelip, gelişimin daha sonraki dönemlerinde kişinin kendine dönüyor olması muhtemeldir. Bu noktada çocuklar kendilerini ahlaki canlılar olarak görmeye başlarlar ve bu farkındalık kendini suçluluk, utanç ve gurur şeklinde ortaya koyar.

Çocuklardaki empati ve merhametin sınırlı olduğunu gördük; fakat bu durum bizi yanıltmamalı. Bu kadar küçük yaştaki canlılarda ortaya çıkan ahlaki davranış ve duygular hayli etkileyicidir. Samuel Johnson (farklı bir bağlam içinde olsa da) bunu mükemmel biçimde ifade etmiştir: "Bu, bir köpeğin arka ayakları üzerinde yürümesine benzer. Çok mükemmel bir biçimde gerçekleşmemiş olsa da başarılabildiğine şaşarsınız."

Ancak, doğuştan gelen merhametimiz, Darwin veya ondan sonra gelen pek çok bilim insanı, filozof ve teolog açısından şaşırtıcı değildi. Bu, elinizde tuttuğunuz kitaptaki kahramanlarımdan birinin vardığı ve mükemmel bir biçimde ifade ettiği bir sonuçtu. Adam Smith, 1776 tarihli

Ulusların Zenginliği adlı eseriyle ünlüdür. Smith bu eserde, zenginliğin bencil bireylerin etkileşiminden meydana geldiğini savunur. Fakat hiçbir zaman insanların tamamıyla kendi çıkarını düşünen canlılar olduğunu iddia etmez; merhametin psikolojik etkisini de hesaba katar. *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı kitabına, bu iddiayı ortaya koyan üç cümleyle başlar:

> İnsan bencil bir canlı olarak görülse de doğasında onu başkalarının talihine duyarlı kılan ve buradan, buna şahit olmanın hazzı dışında hiçbir çıkar elde etmese de kendisine mutluluk devşirmesini sağlayan bazı prensipler barındırır. Başkalarının ızdırabına şahit olduğumuz veya bunu etkili bir biçimde algılamak zorunda kaldığımızda hissettiğimiz acıma ve merhamet, bu tür duygulardandır. Başkalarının kederinden ızdırap duymamız, aslında bunun ispatına mahal vermeyecek kadar barizdir; çünkü bu duygu, en hassas biçimde hissedilse de, tıpkı insan doğasının diğer tutkuları gibi erdemli ve müşfik olanlara mahsustur.

3

HAKKANİYET, STATÜ VE CEZALANDIRMA

Komedyen Louis C. K.'nın, kızının adalet anlayışından bahsettiği bir skeci vardır. Skeç şöyle başlar: "Geçen gün beş yaşındaki kızımın oyuncaklarından biri kırıldı, o da işin hakkaniyetli olması için benden kardeşinin oyuncaklarından birini kırmamı istedi." Bu durum kardeşleri *eşit* kılacaktır, fakat skeç, ortada bir yanlışlık olduğunu belirterek devam eder: "Dediğini yaptım. Neredeyse ağlayacaktım. Sonra ona baktım. Yüzünde garip bir gülümseme vardı."

Hakkaniyetle ilgili diğer sezgiler daha basittir. Elinizde iki oyuncak tuttuğunuzu ve karşınızda iki çocuk olduğunu düşünün; diyelim ki iki oyuncağı da aynı çocuğa verdiniz. Diğer çocuk konuşabilecek kadar büyükse, buna itiraz edecektir. "Bu adil değil!" diyebilir; haklıdır da. Eşit bölüşüm, çocuklardaki toplam mutluluğu artıracaktır: Her çocuğa birer oyuncak verirseniz iki çocuk da mutlu olur. Eşitsiz bir bölüşümde ise hiç oyuncak almayan çocuk mutsuz olacak ve onun mutsuzluğu iki oyuncak alan çocuğun hazzından daha fazla olacaktır. En önemlisi de, zorunlu olmadığınız halde haksızlık yapmanın yanlış olmasıdır.

Fakat işler çabucak karışır. Eşitlik ve hakkaniyete dair

sorular, gerçek hayatta ilgilenilmesi gereken en acil ahlaki meselelerdendir. Söz gelimi, hemen herkes adil bir toplumda vatandaşlar arasında eşitlik olması gerektiğini düşünür, fakat hangi tür eşitliğin ahlaki açıdan doğru olduğu sorulduğunda çatışma çıkar: Fırsat eşitliği mi, yoksa gelir eşitliği mi? En üretken kişilerin, başlangıçta herkesle aynı kaynağa sahip olduklarını varsayarsak, diğerlerinden daha fazla kazanması adil midir? Devletlerin zenginden para alıp fakire dağıtması doğru mudur? Peki bu dağıtım, tıpkı küçük kızının oyuncağını kırmak zorunda kalan Louis C. K.'nın öyküsünde olduğu gibi, fakirlere yardım etmek için değil de herkesin eşit olmasını sağlamak için yapılıyorsa, yukarıdaki sorunun cevabı değişir mi?

Psikolog William Damon 1970'lerde yürüttüğü deneylerde, çocukların hakkaniyet konusundaki düşüncelerini anlamak için çeşitli anketler yapmıştır. Sonuçta, elde edilen şeylerin eşitliğine önem verdiklerini, diğer konularıysa önemsemediklerini tespit etmiştir. Örnek olarak, deneyinden şöyle bir kısmı inceleyebiliriz (çocuklara bozuk paraların eşitsiz dağıtımı konusundaki düşünceleri soruluyordu):

Araştırmacı: Sence bir kişi diğerlerinden daha fazla almalı mı?

Anita (yedi yaş, dört ay): Hayır, çünkü bu adil olmaz. Birinin otuz beş senti, diğerininse bir senti olur. Bu adil değildir.

Araştırmacı: Clara herkesten çok iş yaptığını, bu yüzden de daha fazla kazanması gerektiğini söylüyor.

Anita: Hayır, kazanmamalı. Çünkü diğerleri neredeyse 1 sent alırken onun daha fazla para, mesela 1 dolar alması haksızlık olur.

Araştırmacı: Diğerlerinden birazcık daha fazla alsa olur mu?
Anita: Hayır. İnsanlar aynı miktarda para almalı, çünkü öbür türlüsü haksızlık olur.

Daha küçük çocuklarda da aynı eşitlik yanlılığını görebilirsiniz. Psikologlar Kristina Olson ve Elizabeth Spelke, üç yaşındaki çocuklardan, oyuncak bir bebeğin belirli kaynakları iki karakter arasında bölüştürmesine yardımcı olmalarını istemiştir. Bu iki karakter, bebekle farklı biçimlerde ilişkilidir: Bazen biri bebeğin kardeşi, diğeri bir arkadaşıdır; başka zamanlardaysa biri bebeğin kardeşi ve bir yabancı veya bebeğin arkadaşı ve bir yabancıdır. Olson ve Spelke'nin bulgularına göre, çift sayıda kaynak verildiğinde çocuklar bebeğin iki karaktere de eşit sayıda kaynak vermesini istiyordu ve bu tercih, karakterlerle bebek arasındaki yakınlığa göre değişmiyordu.

Eşitlik tercihi güçlüdür. Olson ve bir diğer araştırmacı Alex Shaw, altı ila sekiz yaşındaki çocuklara "Mark" ve "Dan" hakkında bir hikâye anlatmışlardır. Bu iki karakter odalarını temizlemiştir ve karşılığında kendilerine silgi verilecektir: "Onlara kaç tane silgi vereceğimi bilemiyorum. Bana yardım eder misin? Çok iyi. Mark ve Dan'e kaçar silgi verileceğine sen karar ver. Elimizde beş tane silgi var. Bir tane Mark için, bir tane Dan için, bir tane Mark için ve bir tane de Dan için. Hay Allah! Bir tanesi elimizde kaldı."

Araştırmacılar, "Kalan silgiyi Dan'e mi vereyim, yoksa atayım mı?" diye sorduklarında, çocuklar neredeyse her zaman silginin atılmasını istiyordu. Hatta bu ekstra silgiden ne Dan'in ne de Mark'ın haberi olmayacağı, yani birbirlerini kıskanmayacakları ya da silgiyi alanın diğerine hava atamayacağı vurgulandığında bile, bu sonuç değiş-

miyordu. Bu durumda bile çocuklar eşitlik istiyordu; bunu elde etmek için bir şeyi yok etmek gerekse dahi.

Yetişkinlerin de aynı şeyi yapıp yapmayacaklarını merak ediyorum. İki ayrı kişiye verilecek iki ayrı zarfa bölüştürülmek üzere beş adet 100 dolarlık banknot verildiğini düşünelim. Parayı eşit biçimde bölüştürmek imkânsızdır, buna rağmen kalan parayı bir kâğıt parçalama makinesine atar mısınız? Shaw ve Olson'ın deneyleri, çocukların eşitliğe fazla önem verdiklerini ortaya koyuyor. İnsan bu samimi takıntının ev dışındaki deneyimlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığını merak ediyor. Ne de olsa Amerikalı psikologların denek buldukları anaokulu ve kreşler çocuklara sürekli eşitlik ilkesinin işlendiği, her çocuğun ödüllendirildiği ve tüm çocukların ortalamanın üstünde olduğu yerlerdir.

Böyle bir deneyimin muhtemelen bazı etkileri vardır. Fakat yakın zamanda düzenlenen bazı deneyler, çocukların seçimleri okul ya da kreş tarafından şekillendirilmeden çok daha önce bile, onlarda bir eşitlik taraftarlığı olduğunu ortaya koymuştur.

Bu deneylerden birinde, psikologlar Alessandra Geraci ve Luca Surian, on ila on altı aylık bebeklere bir kukla gösterisi izletmiştir. Bu gösteride bir aslan ve bir ayı, bir eşek ve bir ineğe renkli tekerlekler veriyordu. Aslan (bazı durumlarda da ayı) her hayvana birer tekerlek veriyor, ayı ise (ya da aslan) hayvanlardan birine iki tekerlek verip, diğerine hiçbir şey vermiyordu. Daha sonra bu aslan ve ayı çocuklara gösteriliyor ve "Bunlardan hangisi iyi? Bana iyi olanı gösterebilir misin?" diye soruluyordu. On aylık bebekler rastgele seçim yapıyor, fakat on altı aylıklar daha adil dağıtım yapanı seçiyordu.

Psikologlar Marco Schmidt ve Jessica Sommerville de on beş aylık bebekler üzerinde benzer deneyler yapmıştır. Bu deneylerde oyuncak hayvanlar yerine gerçek insanlar kullanılmış, fakat yine adaletli ve adaletsiz dağıtımlar gösterilmiştir. On beş aylık bebeklerin adaletsiz dağıtımlara daha uzun süre baktıkları, yani bunu şaşırtıcı buldukları tespit edilmiştir. (Kontrollü deneyler, bebeklerin asimetrik görüntülemelere daha uzun süre bakma ihtimallerini elemiştir.)

Diğer araştırmalar çocukların kimi zaman eşitlik tutkusunun üstesinden gelebildiklerini iddia eder. Psikologlar Stephanie Sloane, Renee Baillargeon ve David Premack tarafından düzenlenen bir deneyde, oyuncaklarla oynayan iki kişiden ortalığı temizlemeleri isteniyor, on dokuz aylık bebekler de bunu izliyordu. İki kişi de temizlik yaptıysa, çocuklar araştırmacının onları eşit biçimde ödüllendirmesini bekliyordu; bunu yapmadığında daha uzun süre bakıyorlardı. Fakat bütün işi bir karakter yaparken, diğeri kaytarıp oyun oynamaya devam ediyor, araştırmacı da iki karakteri eşit biçimde ödüllendiriyorsa buna da uzun süre bakıyorlardı. Muhtemelen, eşit olmayan çabanın eşit biçimde ödüllendirilmesini beklemiyorlardı.

Ayrıca, bölüştürmeleri için tek sayıda kaynak verildiğinde, çocuklar geriye kalan ekstra kaynağı ne yapacaklarını iyi bilirler. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, altı ila sekiz yaşındaki çocuklar odayı temizleyen iki kişi arasında eşit olmayan bir bölüştürme yapmaktansa beşinci silgiyi atmayı tercih ediyordu. Fakat yalnızca bir cümle daha söyleyip, "Dan, Mark'tan daha fazla çalıştı," derseniz neredeyse tüm çocuklar cevabını değiştiriyor, silgiyi atmak yerine Dan'e vermeyi tercih ediyordu. Çocukların oyuncak bir

bebek aracılığıyla yaptıkları bölüştürmeyi hatırlayalım; çift sayıda kaynak olduğunda bunu eşit bölüştürmeye meyilli oluyorlardı. Aynı araştırmacılar, bu kaynaklar tek sayıda olunca ve ekstra kaynağı atmalarına izin verilmeyince, çocukların bunu yabancı kişiye değil, bebeğin kardeşi ya da arkadaşına, bebeğe daha önce bir şeyler vermiş olan karaktere veya üçüncü bir kişiye karşı cömertlik yapmış olan karaktere vermeyi tercih ettiklerini saptamıştır.

Küçük çocuklar her şeyi bilmezler. Psikologlar Koleen McCrink ve Laurie Santos'la birlikte gerçekleştirdiğim bazı çalışmalar, yaşça daha büyük çocukların ve yetişkinlerin, cömertliği, derecesine bakarak değerlendirdiklerini ortaya koymuştur: Sahip olduğu üç şeyden ikisini vermeye razı olan kişi, sahip olduğu on şeyden üçünü veren kişiden "daha iyidir". Öte yandan, daha küçük çocuklar yalnızca miktara odaklanırlar. Başka araştırmalar eşitsizliği açıklayabilecek faktörlere –şans, çaba ve yetenek gibi– yönelik kavrayışımızın ergenlikte dahi hâlâ gelişmekte olduğunu ortaya koyar.

Her yaşta görülen şey ise, genel olarak eşitliğe gösterilen eğilimdir. Çocuklar eşitlik bekler, kaynakları eşit bölüştüren kişileri tercih eder ve kendileri de kaynakları eşit bölüştürmeye yatkın olur. Bu durum insan doğasına ilişkin belirli bir bakış açısına –bizim bir tür hakkaniyet içgüdüsüyle doğduğumuz, yani doğuştan eşitlikçi olduğumuz fikrine– uygun düşer. Primatolog Frans de Waal'un dediği gibi: "Robin Hood meseleyi doğru kavramıştı. İnsanlığın en derin arzusu zenginliği dağıtmaktır."

Başka bireyler söz konusu olduğunda, zenginliği dağıtmak istiyor gibi görünürüz. Fakat iş kendimize döndü-

ğünde Robin Hood teorisinin geçerli olacağını düşünmüyorum. Aslında kısmen kendi menfaatimizi düşünürüz; davranışlarımızın kökeninde eşitlik tutkusundan ziyade, kendi zenginliğimizi ve statümüzü artıracak bencilce dürtüler yatar. Küçük çaplı toplulukların yaşamlarında, Batılı yetişkinler üzerinde gerçekleştirilen laboratuvar deneylerinde ve en çok da, karşılığında bir şeyler yitirecek olan küçük çocukların yaptıkları seçimlerde buna şahit oluruz.

Öncelikle toplulukları inceleyelim. Kayıt altına alınmış tarihin büyük bir kısmına bakılırsa, insanlık derin bir eşitsizlik ortamında yaşamıştır. Aleksandr Soljenitsin, geçtiğimiz yüzyılı anlatan ve tam anlamıyla eşitsiz bir toplumun neye benzeyeceğini gözler önüne seren bir hikâye anlatır:

> Moskova'da bir yerel parti kongresi gerçekleşiyordu. Kongrenin başkanlığını, Yerel Parti Komitesi'nin henüz tutuklanmış sekreterinin yerini alan yeni sekreter yapıyordu. Kongrenin sonunda, Yoldaş Stalin hakkında bir tezahürat çağrısı yapıldı. Elbette herkes ayağa kalktı (tıpkı kongre boyunca adı her anıldığında herkesin ayağa sıçraması gibi). Küçük salon "tezahürata dönüşen bir alkış dalgasıyla" yankılandı.
>
> "Tezahürata dönüşen bu alkış dalgası" üç dakika, dört dakika, beş dakika boyunca devam etti. Fakat avuç içleri acımaya başlamıştı, havada tutulan kollar zaten ağrıyordu. Daha yaşlı insanlar yorgunluktan nefes nefese kalmıştı. Durum, Stalin'e gerçekten tapanlar için dahi dayanılmaz bir aptallık halini almaya başlamıştı. ...
>
> On bir dakika sonra, kâğıt fabrikasının müdürü iş adamlarınınkine benzer bir tavır takınarak yerine oturdu. İşte bu sırada bir mucize gerçekleşti! Bu evrensel, bu teklifsiz, bu tarif edilemez coşku nereye kaybolmuştu? Tek bir adam sayesinde herkes birdenbire durmuş ve yerine oturmuştu.

Kurtulmuşlardı! Bu sincap, dönmekte olan tekerden atlayacak kadar zekiydi.

Gelin görün ki bağımsız insanları işte böyle tespit ediyorlardı. Ve onları işte böyle ortadan kaldırıyorlardı. Aynı gece fabrika müdürü tutuklandı. Başka bir gerekçeyle üstüne on yıl yıktılar. Fakat soruşturmanın son belgesi olan 206 numaralı formu doldurduktan sonra, sorgu yargıcı ona hatırlattı:

"Hiçbir zaman alkışı durduran ilk kişi olmayacaksın!"

Daha modern bir örnek de Kuzey Kore'de gerçekleşti. 2011'de, bazı vatandaşlar Kim Jong-il'in cenazesinde yeterince ikna edici bir biçimde yas tutmadıkları için tutuklandılar.

Kaydedilmiş tarihin büyük bölümü, Stalinler tarafından yönetilen toplumları anlatır, bu da bizim psikolojimize dair bir şeylere ışık tutar. Belki de *Homo sapiens*, tıpkı araştırdığımız büyük insansı maymunlardan bazıları gibi hiyerarşik bir türdür. Belki de tahakküm ve boyun eğmeye uygun olarak, güçlü birinin (bir "alfa erkeğin", bir "büyük adamın") liderliği altındaki gruplar halinde yaşamaya göre evrimleşmişizdir. Eğer öyleyse, varlığını sürdüren küçük çaplı topluluklardaki bu toplumsal yapıyı anlamamız gerekir; çünkü onlar birçok bakımdan, on binlerce yıl önce, henüz tarım, hayvancılık ve modern teknoloji gelişmeden önce yaşadığımız gibi yaşarlar.

1999'da, antropolog Christopher Boehm küçük çaplı insan gruplarının yaşam tarzını inceleyen *Hierarchy in the Forest* [Ormandaki Hiyerarşi] adlı kitabında bu konuya değinmiştir. Belki de şaşırtıcı bir biçimde, bu toplulukların eşitlikçi olduklarını tespit etmiştir. Maddi eşitsizlik en dü-

şük seviyede tutulur; mallar herkes arasında bölüştürülür. Hastalara ve yaşlılara bakılır. Liderler vardır, fakat iktidarları kontrol altında tutulur; toplumsal yapı esnektir ve hiyerarşik değildir. Stalin Rusya'sından ziyade, Wall Street'i İşgal Et hareketini andırırlar.

Avcı-toplayıcı yaşam tarzını romantikleştirecek değilim; edebiyatın ve antibiyotiğin olmadığı bir dünyada yaşamak istemem. Zaten birbirlerine karşı *o kadar da* iyi davranmazlar. Yetişkin erkekler arasındaki ilişkilerde eşitlikçi olmalarına rağmen, diğer bakımlardan hiyerarşiklerdir: Ebeveynler çocukları üzerinde hâkimiyet kurarlar ve erkekler eşlerini kontrol ederler. Aynı zamanda, *eşitlikçilik* ve *pasifistlik* ayrı şeylerdir. Avcı-toplayıcı topluluklarda şiddet eğilimi yüksektir; hem kadına karşı, hem potansiyel eşleri elde etmek isteyen erkekler arasında hem de rakip gruplar arasında şiddet vardır. Bu yüzden, bu kitabı okuyan birçok okur mevcut avcı-toplayıcı toplulukların ortalama bir üyesinden daha iyi durumdadır. Yine de modern toplumun düşük statüdeki bir üyesi –Manhattan sokaklarında yaşayan yaşlı bir evsiz veya Sao Paolo'daki genç bir hayat kadını– böyle bir kabilenin bir üyesi olsa daha iyi durumda olabilirdi. En azından bir cemaat vardır; geçimlerini sağlayabilir ve saygı görebilirler.

Buraya kadar, antropolojik kanıtlar Robin Hood teorisini, yani insanların doğuştan itibaren kökleşmiş bir hakkaniyet eğilimiyle donanmış olduğu ve bu eğilimin "doğal" toplumsal yapımızda bir eşitlik yarattığı fikrini destekler. Fakat aslında Boehm bunun tersini iddia eder. Avcı-toplayıcı topluluklardaki eşitlikçi yaşam tarzının, bireylerin statüye fazla değer vermesinden kaynaklandığını

gözlemlemiştir. Bu topluluklardaki bireyler hemen hemen eşittir, çünkü herkes diğerlerinin kendisinden daha güçlü olmasını engellemeye çalışmaktadır. Bu, görünmez el tarafından sağlanan eşitlikçiliktir. Ortada üç tane çocuk ve bir pasta olduğunu düşünelim. Herkesin eşit pay almasının bir yolu, her bireyin eşitliğe önem vermesi ve herkesin eşit pay alması gerektiğini düşünmesidir. Eşit bölüşüm sağlanmasının bir diğer yoluysa –ki bence insana özgü olan asıl yöntem budur– her çocuğun kendi payının diğerlerininkinden daha az olmamasına özen göstermesidir.

Eğer bireyler kendi haklarını savunup, kendi statülerini koruyabilirlerse, bu strateji hem pasta örneğinde hem de gerçek hayatta işe yarayabilir. Boehm'ün tarif ettiği toplumlarda, kabile üyeleri kendisini dev aynasında görenleri alaşağı etmek için eleştiri ve alaydan yararlanırlar. Natalie Angier'nin dediği gibi: "Afrika'daki Kalahari kabilesine mensup !Kung Buşmanları arasında, başarılı bir avcı caka satmaya meyilliyse, 'ete hakaret' adı verilen ritüelleşmiş bir oyun aracılığıyla diğerleri tarafından kontrol altında tutulur: Bu acınası et parçasını taşımana yardım edelim diye mi bizi buraya çağırdın? Bu ne böyle, tavşan falan mı?"

Ayrıca hem dedikodu yapılır hem de açıktan alay edilir. Boehm'ün alıntıladığı araştırmacılardan biri şöyle yazmıştır: "Hadzalar arasında ... bir 'şef' özentisi çıkıp da diğer Hadzaları kendisi için çalıştırmayı denerse, insanlar onun bu çabalarını gülünç bulduklarını gizlemezler." (Yardımcı doçentliğe başladığım zamanlarda doktora öğrencileri bana da bu şekilde davranıyordu.) Tabii daha sert cezalar da mevcuttur. Stalin özentileri kendi grupları tarafından dışlanır ki bu neredeyse ölüm cezasıyla eşdeğerdir. Veya

düpedüz sopalanabilirler de. Baruya kabilesinin bir üyesi komşusunun malını almaya ya da karısıyla ilişkiye girmeye çalışırsa öldürülür. Bir lider "fazla kavgacı ve kuvvetli bir büyücü" haline gelirse, kabile üyeleri tarafından başka bir kabileye mensup bir "düşmana" teslim edilir.

Demek ki avcı-toplayıcıların eşitlikçi yaşam tarzı, insanların kendi konumları için dalavere yapmasından, kendileri ve sevdikleri için endişelenmesinden ve hükmedilmekten korunmak için birlikte çalışmaya razı olmasından kaynaklanır. Boehm'ün de söylediği gibi, "Başka türlü olsa diğerlerine tabi olacak insanlar, büyük ve birleşik bir siyasi koalisyon kuracak kadar zekidir. ... Çünkü birleşmiş madunlar, aralarındaki baskın alfa bireyleri sürekli baskılar; eşitlikçilik de bu yüzden tuhaf bir tür politik hiyerarşidir: Birleşmiş zayıf kuvvetler güçlülere bilfiil hükmeder."

Ne yazık ki Boehm'ün tarif ettiği eşitlikçilik çoğumuz için sona erdi. Nüfus arttı, tarım gelişti, hayvanlar evcilleştirildi ve yeni teknolojiler icat edildi. Bu yüzden zayıfların elindeki yaptırımların gücü azaldı ve güçlülerin önlemleri ölümcülleşti. Küçük avcı-toplayıcı kabilelerinde yaşıyor olsaydık ve bir alfa erkek kontrolü ele almaya çalışsaydı, ona gülebilir ve yaptıklarını görmezden gelebilirdik. Toplantılar düzenleyebilir, bu durumdan rahatsız olanlar çoğunluktaysa onu dövebilir ya da öldürebilirdik. Fakat etkileşimin artık yüz yüze olmadığı ve bireylerin ya da küçük seçkin grupların hem maddi hem de toplumsal kaynakları orantısızca biriktirebildiği toplumlarda bunu yapmak mümkün değildir. Hırslı bir avcı-toplayıcı, ellerinde taşlar ve mızraklar bulunan arkadaşlara sahiptir; Stalin'inse ordusu, istihbarat teşkilatı, gulagları, tüfekleri ve işkence aletleri vardı. Modern dünyada, statü hırsıyla hareket eden

hırslı ve zalim bir lider, kendinden bin kat daha büyük bir topluluğa hükmeden bir grup oluşturabilir. Zayıfların güçlüye hükmetmek amacıyla birleşmesi eskisi kadar kolay değildir (merkezsizleşmiş ve anonimleşmiş internetin bu durumu eşitlediğini savunanlar da vardır).

Şimdi de kendi toplumumuzdaki yetişkinlere bakalım. Geçtiğimiz otuz-kırk yıl içinde, davranış ekonomisi alanında çalışan araştırmacılar bizim ne kadar iyi, adil ve eşitlikçi olduğumuzu inceleyebilmek için basit ve zekice birtakım oyunlar geliştirdiler.

Bunlardan ilki Ültimatom Oyunu adıyla bilinir. Oyunun ana fikri oldukça basittir. Denekler laboratuvara girerler ve onlara ya "teklif veren" ya da "alıcı" rolü verilir. Teklif veren kişi olarak seçilirlerse, kendilerine bir miktar (mesela 10 dolar) para verilir ve bu paranın bir kısmını alıcıya verme seçeneğine sahip olurlar. Alıcınınsa yalnızca iki seçeneği vardır: Verilen teklifi kabul etmek veya reddetmek. Buradaki önemli noktalardan biri şudur: Eğer teklif reddedilirse para kimsede kalmayacaktır ve teklifi veren kişi teklifini gerçekleştirmeden önce bunu bilir. Deney genellikle anonim bir biçimde gerçekleştirilir; teklif verenle alıcı farklı odalardadır, birbirlerini tanımazlar ve birbirleriyle bir daha karşılaşmayacaklardır.

İki tarafın da yalnızca parayı düşünen rasyonel kişiler olduğunu varsayarsak, teklif veren kişi mümkün olduğunca az para vermelidir, çünkü 1 dolar bile hiç yoktan iyidir ve oyun yalnızca bir kez oynandığı için, bunu reddederseniz gelecekte daha iyi bir teklif almazsınız. Fakat bu nadiren gerçekleşir. Teklif veren kişi genellikle paranın yarısını ya da yarısından biraz daha az bir kısmını önerir.

Bu durum, teklif verende bir Robin Hood dürtüsü bulunduğunu, onun eşit bölüşümün doğruluğuna inandığını gösteriyor olabilir. Fakat alternatif bir teori de şudur: Teklif verenler çok az paranın reddedileceğinden korktukları için yine kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu teorinin haklı bir yanı da vardır; deneyler sırasında alıcılar düşük teklifleri reddetmiş, teklifi veren cimri kişi hiçbir şey alamasın diye kendi edecekleri kârdan vazgeçmişlerdir.

Düşük teklifleri reddetmek bir bakıma hatalı bir davranış olsa da (çünkü alıcı bir şey kazanamaz), Ültimatom Oyunu irrasyonel olmanın veya en azından başkalarınca mantıksız görülen davranışların kârlı hale geldiği paradoksal bir duruma dönüşür. Bencil bir insan olsaydım ve duygusuz bir robotla tek seferliğine Ültimatom Oyunu oynasaydım, teklif veren kişi olarak en az parayı önerirdim, çünkü bunun kabul edileceğini bilirdim. Fakat normal bir insanla oynuyorsam, düşük teklifimin sadece karşıdakinin hıncı yüzünden reddedileceğinden korkar, bu yüzden de daha fazla para önerirdim. (Davranış ekonomisti Dan Ariely'e göre, iktisat dersindeki öğrenciler teklif veren konumunda bulunduklarında genellikle en az parayı önerirler. Bu onlar için sorun teşkil etmez, çünkü en düşük teklifi dahi kabul edecek olan diğer iktisat öğrencilerine karşı oynuyorlardır. Tabii bu rasyonel öğrenciler oyunu başkalarıyla oynadıklarında kötü bir sürprizle karşılaşacaklardır.) Zihinlerimizin tek seferlik anonim etkileşimlere uygun olmadığını düşündüğümüzde, alıcının düşük teklifi reddetmesi makuldür. Bizler, görece az sayıdaki bireyle tekrarlayan etkileşimler kurduğumuz bir dünyaya göre evrimleştik. Bu yüzden de, gelecekte kuracağımız etkileşimlerin başlangıcı olduğunu varsaydığımız düşük

teklifleri, bu varsayımımızın yanlış olduğunu bilsek bile reddederiz. Aslında aynı kişiyle birden fazla kez oynayacak olsaydık, ona, "Haydi kardeşim, ikile!" demek makul olurdu. İşte, teklifi reddetmemiz bu sözlerin eşdeğeridir. Teklifi reddetmemizin altında yatan psikolojik motivasyon, teklifi yapan kişiye karşı duyduğumuz öfkedir. Bunu alıcıların yüzlerinden okuyabilirsiniz; bir küçümseme ya da nefret ifadesiyle yüzlerini buruştururlar. Beyinlerinde de kızgınlıkla ilişkili bölgeler harekete geçer. Deneylerden birinde, alıcıların kendilerini kazıklayan teklifçilere isimsiz mesajlar göndermesine izin verilmiştir. Mesajlar genellikle şu içerikte olmuştur: "Açgözlü olmamalısın. Şuna bak, hiçbir şey kazanamadın!", "Dostum, bu biraz cimrice oldu!", "Hiçbir şey vermeseydin!", "Berbatsın."

Peki, kazıklanmayı bu kadar sinir bozucu yapan nedir? Felsefeci Shaun Nicholls bunun mantığını şöyle açıklar: "Jim'e bir şeyi Bill'le bölüşmesini söylediğimizi varsayalım; Jim'in [eşit bölüşüm kurallarını] ihlal edip, Bill'e elindekilerin onda birini vermesinin nasıl bir açıklaması olabilir? Bu kaynaklar kendisine hibe edildiği için, Jim daha fazla pay iddia edemez. Eşit bölüşüm kuralları göz önüne alındığında, Jim'in kendini Bill'den daha üstte konumlandırdığı düşünülebilir." Bu durumun farkında olan Jim empati yaparak düşük teklif vermekten cayabilir: Bu şekilde aşağılanan Bill'in nasıl hissedeceğini düşünüp utanabilir, bu utanç da onun adil bir bölüşüm teklif etmesine neden olabilir. Fakat Jim'in bu davranışı çok daha bencil bir sebepten kaynaklanıyor da olabilir: Bill bu duruma çok sinirlenirse, misilleme yapıp Jim'in elindekileri de kaybetmesini sağlayabilir.

Demek ki Ültimatom Oyunu'na katılan bireylerin

davranışları Robin Hood teorisini destekleyecek nitelikte değildir. Şimdi bir de Diktatör Oyunu'na bakalım. İlk olarak psikolog Daniel Kahneman ve meslektaşları tarafından tasarlanan bu oyun, Ültimatom Oyunu'na benzer, fakat burada alıcıların teklifi değerlendirme şansı yoktur. Katılımcılara bir miktar para verilir, onlar da bu paranın istedikleri kadarını tanımadıkları kişilere verirler. İstedikleri kadarını da kendilerine ayırırlar.

Tabii ki bencil bir kişi karşısındakine hiçbir şey vermeyecektir. Fakat insanlar bunu yapmazlar. Bu konu üzerine yayımlanmış yüzden fazla çalışma vardır; sonuçta insanların karşısındakine de pay verdiği ve bu payın ortalama yüzde yirmi ila otuz olduğu ortaya çıkmıştır. Hatta bazı araştırmalarda daha fazla cömertliğe rastlanmış, birçok insanın elindekinin yarısını veya yarısından biraz azını karşıdakine verdiğini tespit edilmiştir.

Ültimatom Oyunu'ndakinin aksine, bu cömertlik intikam korkusuyla açıklanamaz. Bu bulgulara ilişkin yorumlardan biri Robin Hood teorisini doğrular; diktatör bir adalet duygusuyla hareket edip karşısındakine de para verir. Yani seçim şansını elinde bulunduran kişi kendi konumunu bir kenara bırakıp, tanımadığı kişinin çıkarını da gözeterek optimal bir çözüm bulmaya çalışır. Diktatörün diğer kişiden daha fazla alması için bir sebep de olmadığından, kendisine hibe edilen bu kaynağı eşit biçimde bölüştürmeye yönelir (tabii işin içine insan zaafları girdiği için, kendisine biraz daha fazla ayırabilir).

Elbette bu yorumda bir tuhaflık olduğunu iddia eden ilk kişi ben değilim. Kaynakların eşit bölüşümünü savunan eşitlikçi ilkeye inanan insanlar olsa da, genel olarak elimizdeki paranın yarısını yanımızdaki insana vermek

zorunda hissetmeyiz. Genellikle cömert davranırız, ama bunu yaparken ayrım gözetiriz. Bu durum, para bize hibe edildiğinde bile geçerlidir. Yolda 20 dolar bulduğunuzu varsayalım. Parayı sizin bulmanızın tamamen şans olduğunu düşünüp bunun 10 dolarını yanınızda yürüyen kişiye mi verirsiniz? Muhtemelen hayır.

Peki, laboratuvardaki deneylerde insanlar neden bu kadar cömert davranırlar? Bunun bir açıklaması da toplumsal baskıdır. Katılımcılar, nezaket ve hakkaniyet duygularını araştıran bir deneye katıldıklarının farkındadır. Durum tipik olarak kişinin sürekli bir cömertlik içinde hareket edebileceği şekilde tasarlanmıştır, yapılacak en kötü şeyse karşıdakine hiçbir şey vermemektir. Birçok insanın karşısındakine de pay vermesinin sebebi, kimsenin bir pislik gibi görünmek istememesidir.

İzleyicilerin yarattığı etkiyi anlayabilmek için, bir araştırmacının da önerdiği gibi, katıldığınız Diktatör Oyunu'nun ailenizin ve arkadaşlarınızın da izlediği ulusal kanalda yayımlandığını düşünün. Bu sizi daha cömert davranmaya itmez miydi? Laboratuvar deneylerinde, en çok izlenen kişinin en çok parayı vermesi bir rastlantı değildir. Duvara asılmış veya bilgisayar ekranında görülen insan gözü resimleri bile insanların daha iyi davranmasını sağlar. Bunun sebebi, bu resimlerin insanlarda izleniyormuş gibi bir etki yaratması olabilir. Buradaki ana fikir, Tom Lehrer'in izciler hakkında yazdığı şarkının sözlerinde gayet güzel bir biçimde özetlenir: "Dikkat edin de sevaplarınızı kimse izlemiyorken işlemeyin."

Standart Diktatör senaryosunun anonim olması gerekir, yine de katılımcılar araştırmacıların bu konuda verdiği güvenceye inanmamış olabilir. Şüphelenmekte de *haklılar-*

dır; araştırmacılar bu konuda bazen yalan söyler. Dahası, başkaları üzerinde iyi izlenim bırakma arzusu, insan kendisini izleyen biri olmadığına inandığında bile etkili olabilir.

Bu düşünceler fazla titiz görünüyor olabilir. İnsanlar başkalarının onlar hakkında ne düşüneceğinden korkarak cömert davranıyorsa bile bu neyi değiştirir ki? Yine de katışıksız eşitlik arzusuyla başkalarına iyi görünme isteği ayrı şeylerdir. İki başarılı deney işte bunu ortaya çıkarmıştır.

Söz konusu deneylerden ilkinde, psikolog Jason Dana ve meslektaşları standart Diktatör Oyunu'ndan esinlenmiştir. On dolarla oynanan bir oyun tasarlamış, fakat bazı katılımcılara oyuna girmeden dokuz dolar alıp gitme şansı tanınmıştır. Bu seçeneği tercih etmeleri halinde, karşıdaki kişinin onun deneye katıldığını hiçbir zaman öğrenmeyeceği söylenmiştir.

Oyuna yalnızca para için katılan bencil biri, oyunu oynayıp on doların hepsini kazanmayı tercih edecektir. Cömert bir birey ise yine oyunu oynamayı ve on doların bir kısmını karşıdakine vermeyi tercih edecektir. Kimse dokuz doları alıp gitmeye razı olmayacaktır, çünkü bu seçenek oyuncuya hem on dolardan daha az kazandıracak (yani bencil bakış açısına uygun olmayacak), hem de karşıdakine hiçbir şey kazandırmayacaktır (yani cömert bakış açısına da uygun düşmeyecektir).

Yine de katılımcıların üçte birinden fazlası dokuz doları kabul etmiştir. Bunun muhtemel sebebi, parayı almak istemelerine rağmen, bunun önemli bir kısmını paylaşmak zorunda kalmak istememeleridir. Bu durum, bir dilencinin durduğu kaldırımdan yürümeye benzetilebilir. Soğukkanlıysanız yürür gidersiniz, cömertseniz yürümeye devam

eder ve dilenciye bir miktar para verirsiniz. Fakat para vermek zorunda hissedeceğiniz bir duruma düşmek istemiyorsanız üçüncü bir seçeneği tercih edebilir, dilenciden kurtulmak için karşı kaldırıma geçebilirsiniz.

İkinci deney de iktisatçı John List tarafından gerçekleştirilmiştir. List, başlangıçta diktatöre on, karşıdakineyse beş dolar verilen bir oyun tasarlamıştır. Diktatörün, elindeki paradan istediği kadarını karşıdaki kişiye verme şansı vardır. Bu basit durumda karşıya verilen ortalama para 1,33 dolardır: Oldukça cömert bir miktar.

İkinci katılımcı grubuna ise, karşıdaki kişiye istedikleri kadar para verebilecekleri, fakat aynı zamanda ondan bir dolar alabilecekleri söylenir. Burada, karşıdakine verilen paranın ortalaması otuz üç sente düşer. Üçüncü bir gruba da istedikleri kadar para verebilecekleri ve istedikleri kadar para alabilecekleri söylenir. İşte bu durumda, gruptakiler karşıdakinden ortalama 2,48 dolar *almış* ve pek azı karşıdakine para vermiştir.

Şimdi, durup bu durumun ne kadar tuhaf olduğunu düşünmemiz gerek. Diktatör Oyunu'na ilişkin standart yorum doğruysa –oyun, zenginliği dağıtma eğilimini yansıtıyorsa– karşıdakinden para alma seçeneğinin sonucu etkilememesi gerekir. Ancak, karşıdakine para vermenin –kısmen de olsa– iyi görünme arzusundan kaynaklandığını varsayarsak, bu yeni seçenek bir şeyleri değiştirecektir. Artık en kötü seçenek karşıdakine para vermemek değil, onun tüm parasını almak olacaktır. Katılımcı söyle düşünebilir: Aşağılık biri, karşıdakinin elinde hiçbir şey bırakmazdı. Ben aşağılık biri gibi görünmek istemiyorum, o yüzden yalnızca bir kısmını alayım. Hep birlikte ele alındıklarında, bu deneyler Diktatör Oyunu'ndaki davranışla-

rın pek de öyle fedakârlık ve eşitlikçilik dürtülerinden kaynaklanmadığını, daha ziyade fedakâr ve eşitlikçi *görünme* isteğiyle ilişkili olduklarını ortaya çıkarırlar.

İktisatçı Ernst Fehr ve meslektaşları, çocukların bu tip ekonomi oyunlarıyla karşılaştıklarında nasıl davranacaklarını inceleyen ilk kişilerdendir. Üç ila sekiz yaşlarındaki İsviçreli çocuklarla çalışmış, para yerine de şeker kullanmışlardır. Burada anlatacağım deneylerde çocuklara, verecekleri kararların aynı okuldan, anaokulundan ya da kreşten gelen, tanımadıkları çocukları etkileyeceği söylenmiştir. Oyunlardan biri, Diktatör Oyunu'nun farklı bir versiyonudur: Çocuklara iki şeker verilir, bu şekerlerin birini karşıdakine verme ya da ikisini de kendisi için alma şansı tanınır. 7-8 yaş grubundaki çocuklar cömerttir, neredeyse yarısı şekerlerinden birini verir. Daha küçük çocuklarsa açgözlüdür; 5-6 yaş grubundaki çocukların yalnızca yüzde yirmisi şekerlerden birini vermiş, 3-4 yaş grubundaki çocuklardaysa bu oran yüzde ona düşmüştür. Küçük çocuklardaki bu bencillik, farklı ülkelerde (Amerika, Avrupa, Çin, Peru, Brezilya ve Fiji gibi) gerçekleştirilen Diktatör Oyunlarının sonuçlarıyla uyumludur. Buralardaki deneylerde de küçük çocukların ellerindekileri paylaşmaya büyük çocuklara ve yetişkinlere nazaran daha az meyilli oldukları tespit edilmiştir.

Buradan, kendileri söz konusu olduğunda küçük çocukların eşitliği çok da umursamadıkları sonucuna varılabilir. Fakat onlara haksızlık ediyor da olabiliriz. Belki küçük çocuklarda da büyüklerdeki kadar eşitlik/iyilik/hakkaniyet dürtüsü vardır ama kendilerini daha az kontrol edebiliyorlardır. Büyük çocukların aksine, kendi çıkar-

larını göz ardı edemiyorlardır. İştahları fedakârlıklarından üstün geliyordur.

Fehr ve meslektaşları bu teoriyi test edebilmek için başka bir oyun tasarlamıştır: Toplum Yanlısı Oyun. Bu oyun, fedakârlık ve kendini kontrol edebilme arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırır. Her halükarda çocuğa bir şeker verilecek, çocuk ise başka bir kişiye şeker verilip verilmeyeceğine karar verecektir. Bu durum çocuğun fedakârca (aynı zamanda adilce ve eşitlikçi biçimde) davranmasına izin verecek, herhangi bir bedel ödemesine gerek kalmayacaktır. 7-8 yaşlarındaki çocuklar kendilerinden beklendiği şekilde davranmıştır: Çocuklardan yaklaşık yüzde sekseni karşıdakine şeker verir. Daha küçük çocuklardaysa bunu yapanların oranı yalnızca yüzde ellidir. Yani daha küçük yaş gruplarındaki çocukların hemen hemen yarısı, *hiç* bedel ödemeyecek olmalarına rağmen, yabancı bir kişiye şeker vermemeyi tercih eder.

Çocukların kendilerinin de etkilendiği adaletli ve adaletsiz bölüşümler hakkındaki hislerini inceleyen başka araştırmalar da vardır. Psikolog Vanessa LoBue ve meslektaşları okulöncesi eğitim almakta olan üç, dört ve beş yaş grubundaki çocukları incelemiş, deneyi –daha önceki deneylerin aksine– olabildiğince samimi ve kişisel bir hale getirmişlerdir. Burada çocuklar tanımadıkları kişilerle etkileşime girmemiş; aksine, araştırmacılar aynı sınıfa giden çocukları eşleştirmişlerdir. Çocuklar sessiz bir odada beş dakika boyunca Legolarla oynar, sonra Legoları kaldırırlar. Odaya bir yetişkin girer ve ortalığı topladıkları için çocuklara çıkartma verileceğini söyler. İki çocuk da oradayken (diyelim ki isimleri Mary ve Sally olsun), yetişkin çıkartmaları sayarak bölüştürür: "Mary'ye bir çıkartma,

Sally'ye bir çıkartma. Mary'ye bir çıkartma daha, Sally'ye bir çıkartma daha. Mary'ye iki çıkartma daha." Yani sonuçta Sally'ye iki, Mary'ye dört çıkartma verilir.

Ardından araştırmacı yedi saniye boyunca duraksar, hiçbir şey yapmaz, göz temasından da kaçınır. Bu sırada çocukların tepkileri videoya kaydedilir. Daha sonra çocuklara bu dağıtımın adil olup olmadığı sorulur.

Sally'nin durumundaki çocuklar genellikle bölüşümün adil olmadığını söyler, mutsuz görünür ve daha fazla çıkartma talep ederler. Mary'nin pozisyonundaki çocuklarsa bölüşümün adaletsiz olduğunu kabul eder, fakat bu adaletsizliğe aynı şekilde tepki göstermez, bu durumdan rahatsız olmazlar. Avantajlı konumdaki çocukların sergilediği en iyi davranış, elindeki fazla çıkartmalardan birini şikâyet eden çocuğa vermektir. Fakat çocukların onda birinden daha azı bunu yapar. Bu çocukların tanımadıkları kişilerle etkileşime girmediklerini de hatırlayalım; karşılarındaki kişi genellikle sınıf arkadaşı, hatta dostudur.

Demek ki çocuklar eşitsizlik karşısında tepkisizdir, bu durum yalnızca kendileri daha az pay aldıklarında onları kızdırır. Bu bakımdan maymunlara, şempanzelere ve köpeklere benzerler. Bu hayvanların her biri, başkalarına kıyasla daha az pay aldıklarında rahatsızlık emareleri gösterirler. Söz gelimi, araştırmacılar köpek çiftleri üzerinde deneyler yapmış, her köpeğin bir numara sergilemesi sağlanmıştır. Köpeklerden birine güzel bir ödül verilmiş, diğerineyse daha az miktarda ödül sunulmuştur. Daha az ödül alan köpeğin bazen sinirlendiği ve ödülü yemeyi reddettiği tespit edilmiştir.

Çocuklar tercihleri konusunda da kindar olabilirler. Psikologlar Peter Blake ve Katherine McAuliffe, daha önce

karşılaşmamış üç ila sekiz yaş grubundaki çocukları eşleştirip, onları iki tabak şekeri bölüştürecek şekilde tasarlanmış bir aletin karşısına oturtmuştur. Çocuklardan birinin önünde bir kol vardır, bu kol ya tabakları hem kendine hem de yanındaki çocuğa doğru çevirir (böylece her çocuk en yakındaki tabaktan istediği kadar şeker alabilecektir) ya da iki tabağı da boşaltır (böylece iki çocuk da hiçbir şey elde edemeyecektir).

Tabaklarda hemen hemen aynı miktarda şeker varsa, çocuklar genellikle tabakları boşaltmaz. Kendilerine daha fazla şeker gelecekse de –diyelim ki kendi tabaklarında dört, karşıdakinin tabağında bir şeker olacaksa– tabakları boşaltmazlar. Fakat bu durumun tersi söz konusuysa, tüm yaş gruplarındaki çocuklar her iki tabağı da boşaltmayı seçer. Tanımadıkları bir kişinin kendilerinden fazla almasındansa hiçbir şey almamayı tercih ederler.

Karen Wynn ve Yale Üniversitesi lisansüstü öğrencisi Mark Sheskin'le birlikte yürüttüğüm bir dizi deneyden, çocukların kindar doğasına ilişkin daha fazla kanıt elde etmek mümkün. Beş ve on yaş aralığındaki çocuklara, bir miktar jetonu daha önceden tanımadıkları başka çocuklarla kendileri arasında bölüştürmeleri için farklı seçenekler sunduk (bu jetonlar daha sonra oyuncak almak için kullanılabilecekti). Söz gelimi, her çocuğa bir jetonun ya da her çocuğa iki jetonun düşeceği iki bölüşümden birini tercih edeceklerdi. Mantıklı olarak, onlara bu seçeneği sunduğumuzda genellikle ikinciyi tercih ediyorlardı. Hem kendileri hem de diğer çocuk daha fazla jeton alıyordu.

Fakat toplumsal mukayesenin önemli olduğunu da keşfettik. Tercihi yapan çocuğa iki farklı seçenek sunulduğunu düşünelim: İlk seçeneğe göre kendisine de diğer

çocuğa da bir jeton verilecek, ikinci seçeneğe göreyse kendisine iki, diğer çocuğa üç jeton verilecektir. İkinci seçeneğin daha kârlı olduğunu düşünürsünüz, çünkü her iki çocuk da daha fazla jeton alacaktır. Bu hem daha açgözlü *hem de* daha cömert bir bölüşümdür. Fakat 2/3'lik bölüşümü 1/1'lik bölüşüme tercih ederse, çocuk diğer çocuğa göre daha az pay almış olacaktır. Bu durum, test ettiğimiz çocukların gözüne hoş görünmez; genellikle alacağı fazladan jetonu feda edip 1/1'lik bölüşümü tercih eder ve böylelikle dezavantajlı konuma düşmemeyi seçerler.

Ya da şöyle bir bölüşüm düşünelim: Ya her çocuğa ikişer jeton verilecek ya da tercihi yapan çocuğa bir jeton verilecek, diğer çocuğaysa hiç jeton verilmeyecek. 2/2'lik seçenek herkes için daha iyi olmasına rağmen, 1/0'lık bölüşüm, tercihi yapan çocuğa daha büyük avantaj sağlayacaktır. Yaşça büyük çocuklar 2/2'lik bölüşümü tercih ederken, beş ve altı yaşlarındaki çocuklar 1/0'lık bölüşümü seçer. Bedel ödemek zorunda kalmalarına rağmen, avantajlı konumda olmak isterler. Bu cevaplar ortaçağdan kalma bir Yahudi halk hikâyesini anımsatır: Kıskanç bir adamın karşısına bir melek çıkar ve bir dilekte bulunabileceğini söyler, fakat kendisi ne isterse komşusu iki katını alacaktır. Adam bir saniye düşünür ve bir gözünün oyulmasını diler.

Hakkaniyet, olumlu olanı bölüştürmenin en iyi yoluna karar vermekten fazlasını içerir. Aynı zamanda olumsuz olanı nasıl pay edeceğimizi de belirlemeliyiz. Bu da bizi ahlakın karanlık yüzüne, cezalandırma ve öç alma konularına getirir.

Birbirimize karşı her zaman iyi davransaydık, cezalandırma konusu hiçbir zaman gündeme gelmezdi. Fakat

antropolog Robert Ardrey'in bir zamanlar söylediği gibi, "Bizler iki ayağı üzerinde doğrulmuş maymunlarız, gökten inmiş melekler değil." Bazılarımız bencil dürtülere yenik düşüp hileye ve cinayete yönelir. Bu ortamda hayatta kalabilmek için, bu kötü davranışların bir bedeli olmasını sağlamalıyız. Hatta felsefeci Jesse Prinz gibi bazı akademisyenler, ahlak söz konusu olduğunda, öfkenin bir önceki bölümde incelediğimiz empati ve merhamet gibi olumlu duygulardan daha önemli olduğunu iddia eder.

Bize yanlış yapan ya da ailemize veya arkadaşlarımıza zarar veren insanlara yönelik kişisel cezalandırma biçimimiz olan intikamdan başlayalım. İntikamın kendine has özellikleri vardır. Adam Smith, sevdiğimiz birini öldüren bir insana karşı hissettiğimiz duyguları şöyle tarif eder: "Hissettiğimiz kırgınlık bu insanın yalnızca cezalandırılmasını değil, bizim yöntemlerimizle ve bizde yarattığı hasar mukabilinde cezalandırılmasını arzulamamıza neden olur. Tam da bizim acı çekmemize sebep olan davranışı yüzünden faile acı çektirilmedikçe, duyduğumuz bu kırgınlık geçmez."

Prenses Gelin filminde, babasının öldürülmesinin intikamını almaya çalışan Inigo Montoya karakteri işte bu duyguyu yansıtır. Montoya, siyahlar içindeki adama planını anlatır: Katile yaklaşacak, "Merhaba. Benim adım Inigo Montoya. Benim babamı öldürdün. Ölmeye hazırlan!" diyecektir. Katil, kim tarafından ve neden cezalandırılacağını bilmelidir. Montoya ancak ondan sonra onu öldürebilecektir. (Ki bunu yaptığında fazlasıyla tatmin olur.)

İntikam ve statü arasındaki bağlantıyı anlayabilirsek, bütün bu gereklilikler bize mantıklı gelecektir. Felsefeci Pamela Hieronymi'nin dediği gibi, "Size karşı yapılan ve

kişisel geçmişinizde herhangi bir özür, kefaret, kısas, ceza, tazminat, mahkûmiyet ya da onun *yanlış* olduğunu bildiren herhangi bir şey olmaksızın varlığını sürdüren bir yanlış, bir talep yaratır. Size bu şekilde davranılabileceğini ve bu davranışın kabul edilebilir olacağını belirtir." Özür dilemenin amaçlarından biri de budur: Kurbanın statüsünü onarmak.

Bana yumruk atar, sonra da hiçbir şey söylemezseniz, benim onurumu çiğnemiş olursunuz. Basit bir "özür dilerim" sözü harikalar yaratabilir, çünkü benim kişiliğime saygı göstermiş olursunuz; bana ve muhtemelen diğer insanlara, bana sebepsiz yere zarar vermenin kabul edilemez olduğunu belirtmiş olursunuz. Hiçbir şey söylemezseniz, tam tersi yönde bir mesaj verirsiniz. Özür dilemezseniz, ben kendi statümü korumak için misilleme yapmaya çalışabilirim. Siz bana yumruk atarsanız, karşılığında da ben size yumruk atarsam, dikkate almanız gereken bir insan olduğumu size göstermiş olurum. Bu da, bana gelecekte zarar verme olasılığınızı azaltır. Tabii bu yalnızca size yumruk atan kişiyi tanıdığınız ve neden yumruk attığını bildiğiniz durumlarda geçerlidir. (Bunu başka birinin yaptığını sanıyorsanız ya da benim size yanlışlıkla yumruk attığımı düşünüyorsanız, başarısız olmuş olurum.)

Modern Batı toplumlarında ilk elden intikam almak onur kültürüne sahip toplumlardakine kıyasla (örneğin Bedeviler, mafya tarzı suç örgütleri, Batı Amerika'daki kovboy kültürü) daha az yaygındır. Bu tür kültürlerde yaşayan bireyler adaleti sağlaması için daha yüksek bir otoriteye güvenemezler, bu yüzden de her birey kendini ve sevdiklerini savunmak zorundadır. Şiddet potansiyeliyle ünlenmek bu topluluklarda önemlidir; başkalarının size saldırmasını ya da sizi suistimal etmesini önleyecek

olan şey budur. Psikologlar da bu teoriye uygun düşecek şekilde, böyle toplumlardaki bireylerin saygısızlık belirten davranışları hoş görmemeye ve intikam davranışlarını bağışlamaya meyilli olduklarını tespit etmiştir.

Psikolog Steven Pinker şiddet oranındaki azalmanın, bu kültürlerin zayıflamasına bağlı olduğunu iddia eder. Dünyanın büyük bir bölümünde şahsi intikam hırsımızı bastırmış durumdayız. İlk elden intikam, yerini büyük oranda, devlet tarafından yürütülen üçüncü elden cezalandırmaya bıraktı. Birkaç ay önce arabamın camının kırılmasına ve eşyalarımın çalınmasına büyük kızgınlık duysam da, sorunumu polise yaptığım bildirim ve sigorta şirketi aracılığıyla çözdüm. Inigo Montaya günümüzde yaşasaydı, babasının katilini adalet önüne çıkarmak için kaleyi basmasına gerek kalmazdı; bunu onun yerine polis yapar ve daha az insan ölürdü.

Yine de çoğumuzun içinde bir intikam hırsı mevcuttur. Hukukun çözmemize yardım etmediği türden etkileşimler de vardır –kötü dedikodular ya da iğneleyici e-postalar gibi. İşte bu durumlarda ödeşmeye veya bize saygısızlık edenlere makul oranda acı çektirmeye yönelik dürtülerimizden yararlanırız. Şiddet içeren intikamımızı hayata geçirecek kadar cesaretimiz yoksa bile, bunu hayal etmekten hoşlanırız. İntikam teması kurgularda varlığını daima sürdürür; *Hamlet* ve *İlyada* gibi klasik eserlerden tutun, *Göze Göz* ve *Yara* gibi düşük kaliteli filmlere, *Revenge* [İntikam] gibi televizyon dizilerine varıncaya dek.

Bize doğrudan zarar vermemiş üçüncü şahısların cezalandırılması, intikamdan farklıdır ve bunun basit bir açıklaması da yoktur. Üçüncü elden cezalandırmaya is-

tekli olduğumuz aşikâr. Bunun örneklerinden biri, Çin'de ortaya çıkan *renrou sousuo yinqing* ya da "insan eti arama motoru" adı verilen, insanların zina yapanları, vatansever olmayan kişileri, amatör porno oyuncularını vs. tespit ve teşhir etmek amacıyla kullandıkları, kaynağını kitlelerden alan internet siteleridir. Durumdan vazife çıkaran bu intikamcılar, söz konusu kişilere karşı fiziksel ve toplumsal bir saldırı oluşmasını teşvik ederler, genellikle de onları işinden etmeyi veya şehri terk etmek zorunda bırakmayı başarırlar. Ya da daha önce bahsettiğimiz, kediyi çöp konteynerine attıktan sonra kamuoyunda büyük tepki toplayan Mary Bale ve bir çocuğun öldürülmesini izleyip buna karşı hiçbir şey yapmayan David Cash Jr. gibi örnekleri düşünelim. İkisi de ahlaki öfkeye kapılmış yabancılar tarafından taciz ve tehdit edilmişti.

Bu cezalandırma dürtüsü, bir davranış ekonomisti tarafından tasarlanmış başka bir oyun aracılığıyla incelenebilir: Kamu Malı Oyunu. Bu oyun, çoğunluğun iyiliği adına insanların ne oranda fedakârlık edebileceklerini araştırır. Bu oyunun pek çok çeşidi olsa da, bunlardan biri şöyledir: Birbirini tanımayan dört oyuncu vardır (genellikle ayrı bilgisayar kabinlerinde oynarlar) ve herkes oyuna 20 dolarla başlar. Oyun rauntlar şeklinde oynanır ve her raundun başlangıcında oyuncular ortaya bir miktar para koyar. Ortada toplanan para ikiye katlanıp oyunculara eşit olarak bölüştürülür. Daha sonra her oyuncuya kendi elinde ve diğer oyuncuların elinde ne kadar para olduğunu bildiren bir rapor verilir.

Böyle bir oyun oynadığınızı düşünün. Oyun aşağıdaki şekillerde gelişebilir.

1. **Kimse ortaya para koymaz:** Herkesin 20 doları kendine kalır.
2. **Herkes tüm parasını ortaya koyar:** Ortadaki 80 dolar ikiyle çarpılır ve dörde bölünür, yani herkes 40 dolar alır.
3. **Siz paranızı ortaya koymazsınız, diğer üç oyuncu kendi paralarını ortaya koyar:** Karşınızdaki üç oyuncu 20'şer dolar koydu. Yani, yerde 60 dolar var. İki katı 120 dolar eder. Bu para dörde bölünür ve siz dâhil herkes 30 dolar alır. Siz ortaya para koymamış olduğunuzdan, elinizde 50 dolar olur.
4. **Siz paranızı ortaya koyarsınız, diğerleri koymaz:** Sizin 20 dolarınız ikiyle çarpılır ve elde edilen 40 dolar dörde bölünür, yani herkese 10 dolar düşer. Diğerleri ortaya para koymamış olduklarından, yeni kazandıkları 10 dolarla birlikte 30 dolarları olur. Sizinse yalnızca 10 dolarınız olur.

Demek ki toplamda en iyi çözüm herkesin ortaya para koymasıdır. Her oyuncu ortaya para koyarsa, herkes parasını her rauntta ikiye katlamış olur. Fakat aynı zamanda ortaya bir şey koymayan oyuncular daha fazla kâr eder. Diyelim ki bir kişi hariç herkes parasını koyarsa, para koymayan kişi 40 değil 50 dolar kazanmış olacağı için kârdadır. Kimse para koymazsa, elinizdeki 10 doları kaybetmektense 20 dolarınız olduğu için yine kârdasınızdır.

Bu hesap, sıkıcı ve zaman kaybettirici aktivitelere katılmanın aslında herkes için gelişim yarattığı, fakat bencil kişilerin arkalarına yaslanıp bedel ödemeksizin bu gelişimden yararlandığı durumlara da bir örnektir. Söz gelimi, ben herkesin vergi ödediği bir dünya istiyorum –yollardan, itfaiye ve polis hizmetlerinden vs. yararlanıyorum–

ama bencil bir bakış açısıyla düşünecek olsam, ben hariç herkesin vergilerini ödediği bir dünyayı tercih ederdim. Aynısı geri dönüşüm, oy verme, mahallede düzenlenecek partiyi organize etme, askere gitme gibi meseleler için de geçerlidir. Doktora yaparken, ev arkadaşlarımla ev temizliği konusunda önümüzde şöyle seçenekler vardı:

1. **Kimse hiçbir şey yapmaz:** Ev kirli olur, ama kimse çalışmak zorunda kalmaz. Herkes kısmen mutsuz olur.
2. **Herkes temizlik yapar:** Ev temiz olur ve herkes az miktarda iş yapmış olur. Toplamda en iyi çözüm budur.
3. **Ben hiçbir şey yapmam, evi diğerleri temizler:** Bu benim için en kârlı çözümdür. Hem temiz bir evde yaşarım hem de hiç iş yapmamış olurum.
4. **Ben temizlik yaparım, başkaları yapmaz:** Temiz bir evde yaşar, ama diğerlerinden çok daha fazla iş yapmış olurum. Bu yüzden mutsuz olurum.

Laboratuvarda gerçekleştirilen Kamu Malı Oyunlarında insanlar önce iyi oynayarak başlar, fakat kaçınılmaz olarak bazılarının aklı çelinir ve fazladan para kazanmaya çalışır. Diğerleri önce onu gözler, sonra onlar da çark eder. Daha fazla insan kurnazlık yaptıkça, para koyanlar kendini enayi gibi hissetmeye başlar. Yani, geriye birkaç yiğit katılımcı kalsa da, vaziyet giderek kötüleşir. Ev arkadaşlarımla da böyle olmuştu: Mesele herkesin herkese karşı olduğu Hobbesçu bir savaşa döndü ve pislik içinde mutsuz mutsuz yaşadık.

Bu biraz karamsar görünür. Fakat tarih boyunca insanlar üçkâğıtçılık ve beleşçiliğin cazibesine karşı koyabilmeyi

başarmıştır. Öyle olmasa savaş, toplu hayvan avı ve çocukların ortaklaşa bakımı gibi pratiklerle karşılaşamazdık.

Bu da bizi cezalandırma konusuna getiriyor. Devlet vergi kaçıranları cezalandırmayı bıraksa daha fazla insan vergi kaçırırdı; askerden kaçmak illegal olmasa daha fazla insan askerden kaçardı. Para cezası ve hapis tehditleri, beleşçileri caydırmaya yarar. Devlet ve polis ortaya çıkmadan çok daha önce müşterek gruplar kurmuş olduğumuz için, evrimsel perspektiften bakıldığında devlet yaptırımları çok da yarar sağlamaz. Ancak, beleşçilik sorununun çözümüne dair bir ipucu verir: *Bireyler* birbirlerini cezalandırmaya, cezalandırmadan korkmaya ve daha iyi davranışları ödüllendirmeye meyillidir.

Ernst Fehr ve iktisatçı Simon Gächter bu iddiayı değişik bir tür Kamu Malı Oyunu aracılığıyla incelemiştir. Standart oyundaki gibi, katılımcılar diğer oyuncuların elinde ne olduğunu görüyordu (tabii bu bilgiler yalnızca rakamlardan oluşuyordu, diğer oyuncuların kim olduğunu bilmiyorlardı). Fakat bu oyunda, katılımcılar ellerindeki parayı diğer oyuncuların parasını almak için kullanabiliyordu. Daha detaylı açıklamak gerekirse, bir oyuncunun geçen rauntta ortaya para koymadığını fark eden başka bir oyuncu, söz konusu kişinin elde edeceği para miktarını azaltmak için kendi parasından harcayabiliyordu. Bu da bir tür üçüncü elden cezalandırma sistemidir.

En önemlisi, bu *fedakârca* bir cezalandırma biçimiydi. Cezalandırmayı tercih eden katılımcı, iyi bir sonuç yaratmak için (belki beleşçinin gelecekteki davranışlarını düzeltmek, belki de yalnızca adaleti tesis etmek için) bir şeylerden vazgeçiyordu. Cezalandırılan taraftan alınan para diğer katılımcılara gitmiyordu, cezalandıran kişi de cezalandırdığı oyuncuyla oynamayı sürdürmemişti, yani

bu durum cezalandırılan kişinin davranışlarını düzeltse bile, cezalandıran kişiye bireysel bir fayda sağlamayacaktı.

Öyle olsa bile, katılımcıların yüzde sekseni en azından bir kez cezalandırmayı tercih etti. Üstelik ortalamanın altında para koyanlara yönelik bu cezalandırma, üçkâğıtçılık sorununu çözdü. Kısa süre içinde neredeyse herkes ortaya para koymaya başladı. İşte bu tür cezalandırmalar işbirliğini mümkün kılar.

Peki, fedakârca cezalandırma arzusu gerçekten de evrimleşmiş bir içgüdü müdür? Bu iddianın sorunlu yanlarından biri, bu davranışın doğal seçilim aracılığıyla nasıl evrimleşebileceğini açıklamanın hayli güç olmasıdır. Beleşçiler cezalandırma yoluyla dize getirildiğinde toplumumuz daha iyi işliyor olsa bile, cezalandırmayı birinin yapması gerekir ve tıpkı laboratuvarda olduğu gibi, bunun bir bedeli varsa farklı bir beleşçilik sorunuyla yüz yüzeyiz demektir. Birinin yanlış yaptığını fark edip, fedakârca cezalandırılmadan kaçmak suretiyle çıkar sağlamaya çalışanları, diğer bir deyişle, beleşçileri cezalandırmak söz konusu olduğunda beleşçilik yapanları nasıl durduracağız? Beleşçileri cezalandırmaktan kaçanları cezalandırmaya da meyilli olabiliriz; peki, beleşçileri cezalandırmaktan kaçanları cezalandırmaktan kaçanları da cezalandırmaya meyilli miyiz?

Fedakârca cezalandırma bir tür grup seçilimi aracılığıyla evrimleşmiş olabilir (bu cezalandırıcıları barındıran gruplar, diğer gruplara nazaran daha başarılı olmuş olabilir) ya da cezalandırıcılar diğer insanlar onlardan hoşlandıkları ve onlarla etkileşim kurmak istedikleri için daha iyi duruma gelmiş olabilir. Fakat belki de evrimsel özelliklerimiz arasında fedakârca cezalandırmaya yönelik bir temayül yoktur.

Felsefeci Francesco Guala, sosyolojik ve antropolojik literatür üzerine kaleme aldığı bir değerlendirme yazısında, bu ikinci iddiayı destekleyecek biçimde, küçük ölçekli toplumlarda fedakârca cezalandırmanın pek de yaygın olmadığını –hatta var olmadığını– tespit etmiştir. Daha önceden de belirttiğimiz üzere, beleşçilik gibi yanlış davranışlar sergileyenlere acı çektirmenin dolaylı ve dolaysız pek çok yolu vardır. Fakat gerçek hayatta, cezalandırma cezalandıran kişiye zarar vermeyecek biçimde gerçekleştirilir. Ya yüzleşme olmaz (dedikoduda olduğu gibi) ya da cezalandırma bütün grup tarafından gerçekleştirildiği için ihale tek bir kişiye kalmaz.

Ayrıca, insanlar her yerde beleşçileri cezalandırsa da, farklı kültürlerden gelen insanların bu cezalandırmaya farklı gözle baktıkları da ortaya çıkmıştır. İsviçre, ABD ve Avusturalya gibi ülkelerde beleşçiler cezalandırılır, sonuçta kendilerine çeki düzen verip daha iyi davranmaya başlarlar. Fakat Yunanistan ve Suudi Arabistan gibi belirli ülkelerde beleşçilik yapıp cezalandırılan insanlar bundan utanç duymaz, sinirlenir ve öç almaya çalışırlar. Cezalandırmayı gerçekleştiren kişiyi arar ve karşılığında o kişiyi cezalandırırlar; buna "antisosyal cezalandırma" adı verilir. Bekleneceği gibi, bu karşılık işleri daha da kötü hale getirir ve durum içinden çıkılamaz bir hale gelir. (Kültürlerarası karşılaştırma yapan araştırmacıların da ifade ettiği gibi, antisosyal cezalandırmanın "kentsel işbirliğinin zayıf olduğu" toplumlarda daha yaygın olarak görülmesi pek de şaşırtıcı değildir.) Bu da, üçüncü elden cezalandırmanın beleşçiliğe önlem olarak evrimleşmiş olamayacağını gösterir.

Bana kalırsa, üçüncü elden cezalandırmanın altında yatan psikoloji intikam psikolojisinden hayli farklıdır.

Yani, bize ve sevdiklerimize zarar veren insanlarla ödeşmeye yönelik bir eğilim geliştirdik, çünkü bu sayede gelecekte bu tür davranışların yinelenmesini engelleyebiliriz. Bizzat içinde olmadığımız vakaları bu duygular üzerinden değerlendirmek istiyorsak, bunu ancak empati yoluyla gerçekleştirebiliriz. Kendimizi kurbanın yerine koyarız ve sanki kendimiz zarar görmüş gibi tepki veririz. Demek ki üçüncü elden cezalandırma, intikam ve empati içerir.

Bu, Adam Smith'in düşüncesine yakındır: "Bir insanın başka birine eziyet ettiğini ya da onu yaraladığını gördüğümüzde, mazlumun ıstırabı karşısında hissettiğimiz duygudaşlık, onun saldırgana duyduğu kırgınlığın benzerinin bizde uyanmasına sebep olur. Mazlumun da karşısındakine saldırmasını görmekten keyif alır, ona yardım etmeye heves duyarız." Bence Smith, mazlumda algıladığımız kırgınlığın cezalandırma için yeterli bir sebep olduğunu iddia etmekle hata yapıyor. Nihayetinde yavru kedilere eziyet eden birinin cezalandırılmasını isterim, ama bunun sebebi kedilerin intikam talep ettiklerini düşünmem değildir. Buradaki asıl soru, "Kurban ne ister?" değil, "Kurbanın yerinde ben ya da sevdiğim biri olsa, *ben* ne isterdim?" olur.

Üçüncü elden cezalandırma isteğimiz, kurbanla ve saldırganla kurduğumuz ilişkiye göre değişkenlik gösterir; bu da, cezalandırma hırsının varlığını empati üzerinden kurduğu düşüncesiyle uyumludur. İçimizde empati uyandıran bireylere, önemsediğimiz kişilere ya da ait olduğumuz grubun, kabilenin veya ittifakın üyelerine zarar verenleri cezalandırmaya meyilliyiz. Saldırgan tarafla daha fazla empati yapıyorsak, cezalandırmaya daha az hevesli oluruz. Amerikan askerlerinin Usame bin Ladin'i öldürdüğünü öğrenen Amerikalılardan pek azı bu askerlerin cezalandırılmasını arzu etmiştir.

Psikologlar David Pietrazewski ve Tamsin German'ın ortaya koyduğu üzere, küçük çocuklar bile üçüncü elden cezalandırmanın mantığını biraz kavrar. Yürüttükleri deneylerde, araştırmacılar dört yaşındaki çocuklara bir hikâye anlatırlar. Bu hikâyeye göre, bir çocuk başka bir çocuğu itip oyuncağını almıştır. Araştırmacılar, saldıran çocuğa kızıp kızmadıklarını dört yaşındaki çocuklara sorar. Çocuklar genellikle saldırılan çocuğun kızgın olacağını kabul etmiş, fakat aynı zamanda çocuğun arkadaşlarının herhangi bir sınıf arkadaşına kıyasla daha kızgın olacağını da kavramışlardır.

Üçüncü elden cezalandırmaya yönelik bu açıklama – bunun bizim intikam arzumuzdan kaynaklandığı düşüncesi– bizim cezai hislerimizin daha garip yönlerini de izah eder. En önemlisi, insanlar cezalandırmanın gerçek sonuçları karşısında şaşırtıcı derecede kayıtsızdır. Bir araştırmada, bozuk aşılar ve doğum kontrol hapları üreten farazi bir ilaç firmasının nasıl cezalandırılması gerektiği konusunda insanların ne düşündüğü incelenmiştir. Bazı insanlara, yüksek cezaların şirketleri güvenilir ürünler imal etmek için daha fazla çalışmaya iteceği söylenmiştir; bu, gelecekteki refahın artmasına sebep olacak bir cezalandırmadır. Diğerlerine, yüksek cezaların şirketin bu ilacın üretimini durdurmasına sebep olacağı, piyasada ürünün farklı bir alternatifi bulunmadığı için bu cezanın dünya açısından daha kötü sonuçlar doğuracağı söylenmiştir. Çoğu insan ikinci senaryonun doğuracağı kötü sonuçları umursamamış, her halükarda şirketin cezalandırılmasını istemiştir. Diğer bir deyişle, insanlar cezalandırmanın dünyayı daha iyi bir yer haline getirip getirmediğinden ziyade, saldırgana ne kadar zarar verdiğiyle ilgilenmişlerdir. Burada inti-

kam psikolojisi devreye girer: Smith'in deyimiyle, "Kişinin tam da bu eyleminden dolayı pişmanlık ve üzüntü duyması sağlanmalıdır."

Sonuçlar karşısındaki bu kayıtsızlık, genellikle kendi varlıklarını açıklayan güçler karşısında kör olan tutkular için de geçerlidir. Cinsel istek çocuk yapmaya yaradığı için vardır ama cinsel arzuların altında yatan psikolojinin çocuklarla bir ilgisi yoktur. Yemek yiyerek hayatta kaldığımız için açlık duyarız, fakat yemek istememizin altında yatan sebep her zaman bu değildir. Benzer biçimde, cezalandırmak da isteriz ama cezalandırmanın amacını düşünmeyiz. Adam Smith bu noktayı şu cümlelerle özetler: "Bütün insanlar, en ahmak, en düşüncesiz olanlar bile sahtekârlığı, kalleşliği ve adaletsizliği hor görür. Fakat ne kadar bariz görünürse görünsün, adaletin toplumun varlığı için ne derecede zaruri olduğu üzerine pek az insan etraflıca düşünmüştür."

Çoğu bebek onur kültüründe büyümez. Genellikle anlaşmazlıkları çözüp suçluları cezalandıran bir Leviathan vardır; bir ebeveyn, bakıcı veya öğretmen gibi. Çocukluğun ortalarına doğru işler değişir; çocuklar kendilerini ispiyonculuğun iyi gözle bakılmadığı, herkesin kendi savaşını vermesi beklenen bir toplumda buluverir. Ortaokul ve liselerin pek çoğu Vahşi Batı'ya benzer. Ne var ki iki yaşındaki çocuklar birileri onları patakladığında ağlayabilir, kaçıp bir yetişkine sığınabilirler. Misilleme yapmak zorunda değillerdir.

Tabii bu durum onların intikamcı duygulardan yoksun oldukları anlamına gelmez. Hatta pek de barışçıl sayılmazlar. Küçük çocuklar genellikle oldukça agresiftir; hatta

yaşam boyunca sergilenen fiziksel şiddet iki yaş civarında tavan yapar. Ailelerin iki yaşındaki çocuklarının elinden kurtulmasını sağlayan şey, henüz çıplak elleriyle kimseyi öldürecek kadar güçlü olmamaları ve öldürücü silahları kullanmayı beceremeyeceklerdir. Bir yetişkinin fiziksel gücüne sahip olan iki yaşında bir çocuk hayli korkutucu olurdu.

Çocukların ahlaki dürtüleri kendini bazen şiddet aracılığıyla dışa vursa da, genellikle daha incelikli biçimlerde ortaya çıkar. Çocuklar mızmızlanır. Suçlu birini gördüklerinde, bu kişiyi daha otoriter birine şikâyet ederler. Bunu yapmak için teşvik edilmeye ihtiyaç duymazlar. Bir araştırmada, iki ve üç yaş grubundaki çocuklara kuklalarla oynanan bir oyun öğretilmiştir; kuklalar kurallara karşı geldiğinde çocuklar durumu hemen yetişkinlere bildirmiştir. İki ila altı yaş aralığındaki kardeşler üzerinde yürütülen deneylerde, araştırmacılar çocukların kardeşlerini ebeveynlerine ispiyonladıklarını tespit etmiştir, şikâyet ettikleri şey de genellikle doğrudur. Kardeşlerini ispiyonlarlar, ama söyledikleri şey yalan değildir.

Birbirini şikâyet edenler yalnızca kardeşler de değildir. Psikologlar Gordon Ingram ve Jesse Bering, Belfast'daki bir okulda, çocuklar arasında ispiyonlamayı incelemiş ve "çocukların çok büyük bir çoğunluğunun, yaşıtlarının davranışları hakkındaki yorumlarının norm ihlallerini tasvir eden açıklamalara benzediği" sonucuna varmışlardır. Kardeş araştırmasında olduğu gibi, çocukların yaşıtlarının davranışları hakkındaki bildirimlerinin çoğu doğrudur. Yalan söyleyen çocuklar ispiyoncular değil, genellikle ispiyonlananlardır. Davranışlarından sorumlu olduklarını inkâr ederler. Ayrıca çocuklar önemsiz şeyleri ispiyonla-

mazlar: Yapılan araştırmalardan biri, üç yaşındaki çocukların, birinin başka bir kişi tarafından yapılmış bir sanat eserine zarar vermesini ispiyonladıkları, fakat kimsenin ilgisini çekmeyen bir esere zarar verilmesini umursamadıkları tespit edilmiştir.

İspiyonlamanın hazzının bir kısmı yetişkinlere ahlaklı bir insan olduğunu, doğruyla yanlışı ayırt edebilen sorumlu bir birey olduğunu göstermekten gelir. Fakat ben, isim vermeden yapmaları gerekse bile ispiyonculuk yapacaklarına eminim. İnsan eti arama motorunu kullanan yabancılar gibi, sadece adaleti tesis etmek için bunu yapacaklardır. İspiyonculuk aşkı bir intikam arzusunu, suçluların (özellikle de söz konusu çocuğa ya da bir arkadaşına zarar verenlerin) cezalandırılmasından alınan hazzı ifade eder. İspiyonculuk, intikamın olası bedellerinden kaçınmanın bir yoludur.

Bebeklerde adalet arzusunun olup olmadığını söylemek güçtür. Bunu tespit edebilmek için yararlanacağımızı umduğum testlerden biri şudur: Bir bebeğe standart yöntemlerimizi kullanarak biri iyi, diğeri kötü olmak üzere iki karakter gösteririz (örneğin karakterlerden biri tepeyi tırmanmasına yardım ederken diğeri esas karakterimizi engeller). Daha sonra, iyi ve kötü karakterleri aynı anda yüzleri bebeğe dönük olacak şekilde sahneye yerleştiririz. Bebeğin elinin yanında, büyük kırmızı bir düğme durur ve bebeğe, düğmeye nasıl basacağı gösterilir. Düğmeye basıldığında, karakter elektrik verilmişçesine sarsılacak, çığlık atacak ve acıdan kıvranacaktır. Bebekler buna nasıl tepki gösterir? İyi karakter çığlık attığında ellerini düğmeden çekerler mi? Peki kötü karakter acı çektiğinde? Ya düğmeye basmak onlara zor gelirse? Bebekler adaleti tesis ede-

bilmek için o küçük suratları yorgunluktan kızarana dek düğmeye basmayı sürdürür mü?

Bu deneyi yapacağımızı sanmıyorum. Bu konuda benden daha titiz davranan meslektaşlarımın etik açıdan çekinceleri var.

Ancak, bebeklerdeki cezai dürtüler hakkında ipucu verecek başka deneyler de gerçekleştirdik. Kiley Hamlin, Karen Wynn ve Neha Mahajan'la birlikte düzenlediğimiz bir çalışmada, ilk bölümde anlattığım iyi/kötü karakter çeşitlemelerinden oluşan deneyler yaptık. Bu senaryolardan birinde, bir kutuyu açmakta zorlanan kuklaya karakterlerden biri yardımcı oluyor, diğeriyse kapağı kapatıyordu. Diğer bir senaryodaysa, karakterlerden biri, kendisine doğru bir top gönderen kuklaya topu geri atıyor, diğer karakter topu alıp kaçıyordu. İyi olan kuklayla mı yoksa kötü olanla mı etkileşim kuracağını sormak yerine, yirmi bir aylık çocuklara hangi kuklayı bir şeker vererek ödüllendirmek, hangisini elindeki şekeri alarak cezalandırmak gerektiğini sorduk. Tahmin edilebileceği gibi, şeker vermeleri istendiğinde çocuklar iyi karakteri, şekeri elinden almaları istendiğindeyse kötü karakteri tercih ediyorlardı.

Bu araştırmanın problemlerinden biri, çocukların kuklalardan birini ödüllendirmek, diğerini cezalandırmak zorunda kalmasıydı. Demek ki cezalandırma ve ödüllendirmenin doğru olup olmadığını bilmelerini bırakın, çocuklarda ödüllendirme ve cezalandırma dürtüleri bulunup bulunmadığını bile bilmiyoruz. Ayrıca, ödüllendirme ve cezalandırmanın gerektirdiği fiziksel kabiliyetler göz önüne alındığında, bu deneyde küçük bebekleri değil, emekleme çağındaki çocukları kullanmak zorundaydık. Kaldı ki bu çocuklar ödüllendirme ve cezalandırma davranışlarının bir kısmını yetişkinleri gözlemleyerek öğrenmiş olabilirler.

Daha küçük bebeklerin ödül ve ceza konusundaki düşüncelerini inceleyebilmek için, beş ila sekiz aylık bebeklerin başkaları tarafından gerçekleştirilen ödüllendirme ve cezalandırma eylemleri hakkında ne düşündüklerine bakmaya karar verdik. İyi karakteri ödüllendiren kişiyi, iyi karakteri cezalandıran kişiye tercih edecekler miydi? Kötü karakteri cezalandıranı, kötü karakteri ödüllendirenden üstün tutacaklar mıydı? Bu karşıtlıklardan her birinde bir kişi adaletli, diğer kişi adaletsiz davranmalıydı (en azından yetişkinlerin bakış açısına göre).

Bebekleri önce kutulu mizanseni izleterek test ettik, kuklalardan biri kutuyu açmaya yardım ediyor, diğeriyse açmasını engelliyordu. Daha sonra ya iyi ya da kötü karakterin başrolde olduğu yeni bir mizansen oluşturduk. Bu kez, karakter topu yeni kişilere doğru yuvarlıyor, onlar da topu ya geri atıyor (iyi karakter) veya alıp kaçıyordu (kötü karakter). Bu yeni karakterlerden hangisini tercih edeceklerini görmek istedik: İyi karaktere iyi davrananı mı, yoksa kötü davrananı mı; kötü karaktere iyi davrananı mı, yoksa kötü davrananı mı?

Bu iki yeni karakter iyi karakterle (kutuyu açmaya yardım eden) karşılaştığında, bebekler ona iyi davranana doğru uzanıyordu. Bunun sebebi belki de bebeklerin iyi kuklaları tercih etmesiydi. Gerçekten de, beş aylık bebekler kötü karaktere de iyi davranan kuklaya uzanmayı tercih etmişti. Ya bu kadar küçük çocuklar olayın gidişatını takip edemiyordu ya da kimlerle etkileşime girdiklerinden bağımsız olarak, yalnızca iyi kuklalardan hoşlanıyorlardı.

Fakat sekiz aylık bebekler bu konuda daha bilgiliydi: Kötü karaktere kötü davranan kuklayı, kötü karaktere iyi davranan kuklaya tercih ediyorlardı. Yani, beş aydan son-

raki bir dönemde bebekler cezalandırıcıları tercih etmeye başlıyordu, tabii cezalandırma adil yapılıyorsa.

Şimdiye dek yargılar ve hislerden bahsettik. Yaşamın ilk birkaç ayında ortaya çıkmasalar da, kültürel icatlar olmaktan ziyade evrimsel geçmişimizden miras kalan bu yetiler doğuştandır.

Bu yetileri *ahlak* üzerinden tarif ettim. Bunun sebebi, yetişkinlerin ahlaki olarak değerlendirdikleri özellikler barındırmalarıdır:

Başkalarının iyiliğini etkileyecek davranışlardan beslenirler, hakkaniyet gibi kavramlarla bağlantılılardır, hem empati ve öfke gibi duygularla hem de ödül ve ceza gibi kavramlarla ilişkililerdir. Aynı zamanda, bebekler yargılarından bahsedecek yaşa geldiklerinde, yetişkinler açısından ahlakı temsil eden terimler kullanırlar (*iyi*, *kötü*, *adil* ve *adaletsiz* gibi). Küçük bebeklerde bakış süresi ve tercihe göre uzanmanın ortaya koyduğu bulgular, daha sonraki aşamalarda, emekleme çağındaki çocukların ahlaki söylemlerinin konusu olur.

Yine de, bizimkiyle kıyaslandığında bebeklerin ahlaki yaşamı oldukça kısıtlıdır. Bu durum ilk kez, yaklaşık elli yıl önce ahlaki gelişim teorisi üzerine etkin bir yaklaşım geliştiren psikolog Lawrence Kohlberg tarafından ortaya konulmuştur. Kohlberg küçük çocukların ahlakı öncelikle şahsi çıkarlar gibi basit kavramlar üzerinden (bana haz veren şey iyidir), daha sonra da ebeveyn otoritesine dayanarak (ailemin iyi dediği şeyler iyidir) değerlendirdiğini iddia etmiştir. Çocuklar büyüdükçe bu düşünceler de gelişir, ta ki ahlak, felsefecilerin geliştirdikleri sistemlere benzer biçimde, soyut kurallar ve ilkeler üzerinden anlaşı-

lana dek. Bunun sonucu, tutarlı ve kapsamlı bir iyi ve kötü teorisidir.

Günümüz psikologlarından pek azı Kohlberg'in teorisini benimser. Bizim yürüttüğümüz araştırma, bu teorinin çocukların ahlaki açıdan ne kadar karmaşık olduklarını anlayamadığını, yetişkinlerin ahlaki gelişmişliğini de abarttığını gösteriyor. Kantçılığı, faydacılığı ya da erdem ahlakını savunan pek az sayıda yetişkin vardır; ahlakı genellikle felsefeciler gibi ele almayız. Psikolog David Pizarro'nun "ıvır zıvır ahlakı" dediği türden bir ahlakımız vardır: "İçgüdülerden, basit kurallardan ve duygusal tepkilerden müteşekkil, oldukça gevşek bir derleme."

Fakat yetişkin ahlakının rasyonel değerlendirmelerden etkilendiği konusunda Kohlberg haklıdır. İnsanları şempanzelerden, yetişkinleri bebeklerden ayıran şey budur. Bu canlıların yalnızca duyguları vardır, bizimse hem duygularımız hem de aklımız. Evrimleşmiş duygularımız doğruyu yanlıştan kesin bir biçimde ayırmamıza yarasaydı, bu o kadar önemli olmazdı. Kalbimiz o kadar temiz olsa, beynimize gerek kalmazdı. Ne yazık ki evrimleşmiş bünyelerimiz gayet dar kafalı ve sınırlı, bazen de alabildiğine mantıksız olabiliyor. Bir sonraki bölümde değineceğimiz konu da bu.

4

BAŞKALARI

Bazı insanlar bizim için dünyaya bedeldir ama başkaları pek de mühim değildir. Emily Dickinson'ın da yazdığı gibi, "Ruh kendi toplumunu seçer / Sonra kapısını kapatır." Bu bölümde, böyle ayrımlar yapmanın bizim doğamızın bir parçası olduğunu, bebeklerin bile bunu yaptığını göreceğiz.

Tabii bu muhafazakâr eğilimlerimize kafa tutmak da mümkündür. İyi Samiriyeli hikâyesini düşünelim. Bir yasa uzmanı, İsa'ya sonsuz yaşama erişmek için ne yapması gerektiğini sorar. İsa ona kanunda ne yazdığını sorar, adam da Tanrı'yı sevmemiz ve "komşularımızı da kendimiz kadar" sevmemiz gerektiğini söyler. İsa onaylar; bunun karşılığında adam, "Peki benim komşum kim?" diye sorar. İsa da aşağıdaki meseli anlatır:

> Adamın biri Yeruşalim'den Eriha'ya inerken haydutların eline düştü. Onu soyup dövdüler, ölmek üzereyken bırakıp gittiler. Bir rastlantı olarak o yoldan bir kâhin geçiyordu. Adamı görünce yolun öbür yanından geçip gitti. Bir Levili de oraya varıp adamı görünce aynı şekilde geçip gitti. O yoldan geçen bir Samiriyeli ise adamın bulunduğu yere gelip onu görünce, yüreği sızladı. Adamın yanına gitti, yaralarının üzerine yağla şarap dökerek sardı. Sonra adamı kendi hayvanına bindirip hana götürdü, onunla ilgilendi.

İsa yasa uzmanına bu üç adamdan hangisinin kurbanın komşusu olduğunu sorar, adam, "ona merhamet gösteren kişi," diye yanıtlar. İsa bunun üzerine şöyle der: "Git, sen de öyle yap."

Bu hikâyenin ahlaki tarafını çözmek güç değildir. Samiriyeliler genellikle Yahudiler tarafından hor görülür; yasa uzmanının bu soruyu "Samiriyeli adam" diye yanıtlamamasının sebebi bu olabilir: Bu adı ağzına almak istemez. Demek ki elimizde etnik sınırları aşmamızı söyleyen geleneksel bir öğüt var. Felsefe ve hukuk üzerine çalışan akademisyen Jeremy Waldron'un dediği gibi, "Etnisiteyi, toplulukları veya geleneksel kategorileri boş verin." Hikâyenin konusu, bir yabancının adamın komşusu olması ve onu sevgiye değer bulmasıdır.

Bu radikal bir görüştür. İnsanlık tarihinin büyük kısmı ve şimdiki toplumların büyük çoğunluğu için, ahlaki yükümlülüklerimiz komşularımıza ve tanıdıklarımıza karşıdır. Coğrafyacı ve yazar Jared Diamond'ın dediği gibi, Papua Yeni Gine'nin küçük çaplı topluluklarında, "Kişinin [başka] insanlarla tanışmak için kendi bölgesinden ayrılması, bu insanlar birkaç kilometre ötede yaşıyor olsalar bile intihar demektir." Antropolog Margaret Mead küçük çaplı toplulukların yaşam tarzı konusundaki romantikliğiyle, onları modern topluluklardan üstün tutmasıyla bilinir. Fakat onların yabancılara karşı tutumlarını anlatırken lafını esirgemez: "En ilkel kabileler, ormandaki rakip gruba mensup canavarlardan birine rastladığınızda yapacak en münasip şeyin onu öldüresiye dövmek olduğunu düşünür."

Belki de bunların bir kısmı kuru gürültüdür. Kişinin duygularından bağımsız olarak, birini öldürmeye teşebbüs

etmek risklidir. Başarısız olabilir, kendiniz de ölebilirsiniz; başarılı olsanız bile karşı tarafın akrabalarının ya da kabilesinin intikam hırsıyla uğraşmak zorunda kalabilirsiniz. Katıksız şiddet biraz uç bir örnek olsa da, yabancı biriyle karşılaşınca verilen doğal tepki merhamet değildir. Yabancılar korkuya, tiksintiye ve nefrete yol açar.

Bu açıdan, biz de diğer primatlara benzeriz. *The Chimpanzees of Gombe* [Gombe'nin Şempanzeleri] kitabında Jane Goodall, bir erkek şempanze çetesi daha küçük başka bir grupla karşılaştığında olabilecekleri tasvir eder. Karşı grupta bir bebek varsa onu öldürüp yiyebilirler. Bir dişi varsa onunla çiftleşmeye çalışabilirler. Bir erkek varsa genellikle onu taciz edip yaralayabilir, parmaklarını ve testislerini koparabilir, hatta öldürebilirler.

Fakat artık işler biraz değişti. Genellikle farklı şehirlere seyahat ederim, ama insanların havaalanında üstüme sıçrayıp parmaklarımı veya testislerimi koparacaklarını düşünmem. Hatta pek ziyaret edilmeyen kültürlerde bile, misafirperverlik ve ziyaretçilere iyi davranmak konusunda incelikli kurallar mevcuttur. Ahlak psikolojisine ilişkin bir teori, yabancılara karşı geliştirdiğimiz antipatiyi ve bununla baş etmeyi nasıl başardığımızı açıklamak zorundadır.

Bebekler tanıdık ve yabancı insanları ayırt etmeyi neredeyse hemen öğrenirler. Yeni doğmuş bebekler annelerinin yüzüne bakmayı, yabancı bir kişinin yüzüne bakmaya yeğler; annelerinin kokusunu ve sesini diğer kişilere tercih ederler. Bu son keşif, yaratıcı bir deneysel yöntem sayesinde ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar bebeklerin kulaklarına kulaklık, ağızlarına da emzik takıp onları beşiğe koymuş, emziği emmeyi bırakıp tekrar emmeye başladıkları zaman

aralığını ölçerek, bebeklerin ortalama emme süresini hesaplamışlardır. Daha sonra, bebeklere ya annelerinin ya da yabancı bir kadının Dr. Seuss'un *And to Think That I Saw It on Mullberry Street*[4] kitabını okuduğu bir ses kaydı dinletilmiştir. Bebekler emme davranışları aracılığıyla hangi sesi duyacaklarını kontrol edebiliyordu; bebeklerin yarısına emziği emmedikleri süre ortalamanın altındaysa, diğer yarısınaysa emmedikleri süre ortalamanın üstündeyse annelerinin sesi dinletiliyordu. Üç günlükten küçük bebekler bunu anlayabiliyor, sesini duymak istedikleri kişiyi dinlemek için emme sürelerini ayarlıyorlardı. Tabii bu kişi de anneleri oluyordu.

Bebekler annelerinin neye benzediğini, nasıl koktuğunu ve seslerinin nasıl olduğunu önceden bilemeyecekleri için, bu tercihler öğrenilmiş olmalıdır: Bebekler kendileriyle ilgilenen kişiyi görür, koklar ve duyar, bu kişiyi de ötekilere tercih eder.

Bebekler yalnızca tanıdık insanlardan değil, aynı zamanda tanıdıkları türdeki insanlardan hoşlanırlar. Bunu bakış süresi deneyleriyle inceleyebiliriz. Bebeklerin de yetişkinler gibi ilginç buldukları şeylere daha uzun süre baktıklarını daha önce söylemiştim. Aynı zamanda hoşlandıkları şeylere de daha uzun süre bakarlar, biz de onların tercihlerini incelemek için bu durumdan yararlanırız. Bir kadın tarafından yetiştirilen bebeklerin kadınlara daha uzun süre, bir erkek tarafından büyütülen bebeklerinse erkeklere daha uzun süre baktıkları saptanmıştır. Kafkas kökenli bebekler Kafkas yüzlere Afrikalı ya da Çinlilere kıyasla daha uzun süre bakar, Etiyopyalı bebekler Etiyopyalı

[4] Theodor Geisel tarafından Dr. Seuss mahlasıyla kaleme alınmış bir çocuk kitabı. (ç.n.)

yüzleri Kafkalara yeğler, Çinli bebeklerse Kafkas veya Afrikalı yüzlerdense Çinli yüzlere bakmayı tercih eder.

Bu eğilimlere yetişkinlerde rastlarsanız, bunların kendi ırkından yabancılara yönelik bir tercihi yansıttığını düşünebilirsiniz. Fakat bebeklerde durum farklıdır. Onlar genellikle aynaya bakmazlar, baksalar bile gördükleri şeyi yorumlayamazlar. Bebekler tercihlerini etraflarında gördükleri kişilere göre yaparlar. Buna uygun olarak, etnik çeşitlilik barındıran bir ortamda büyüyen bebekler –örneğin İsrail'de yaşayan Etiyopyalı bebekler– ırk üzerinden bir tercih yapmazlar.

Bu bulgular ırkçılığın kökenine ilişkin basit bir teoriyi destekler niteliktedir: Bebeklerin tanıdık olana yönelik uyumsal bir eğilimi vardır, böylelikle tanıdıklarına benzeyen kişiler için bir öncelik, benzemeyen kişilere karşı ise bir ihtiyat geliştirirler. Bebekler genellikle kendilerine benzeyen kişiler tarafından yetiştirildikleri için, beyaz bebekler beyazları, siyahi bebekler siyahları vb. tercih eder. Irkçı bakış açısı gelişim süresince karmaşıklaşır; çocuklar belli gruplar hakkındaki gerçekleri öğrenirler, insan gruplarının neden ve nasıl farklılaştıklarını açıklayan bilimsel, dinsel veya geleneksel açıklamaları dinlerler. Sonuçta kimden korkacaklarına, kime saygı duyacaklarına, kime imreneceklerine dair kültürel öğretileri benimserler. Fakat ırkçılığın tohumları baştan beri oradadır: Tanıdık olana öncelik verilir.

Ben eskiden buna inanırdım, ama artık böyle düşünmüyorum. Bence ırksal eğilimin kökenlerine ilişkin, hem yetişkinler hem de küçük çocuklar üzerinde gerçekleştirilen deneylerle de desteklenmiş daha iyi bir teorinin doğruluğunu gösteren kanıtlar mevcuttur.

Gelin önce yetişkinlere bir göz atalım. Laboratuvar çalışmaları, yeni biriyle tanışan yetişkinlerin ilk aşamada üç adet bilgiyi doğrudan algıladıklarını gösterir: Yaş, cinsiyet ve ırk. Bu bizim gündelik deneyimlerimizle de örtüşmektedir. Biriyle tanıştıktan sonra onunla ilgili çeşitli detayları unutabilirsiniz, ama küçük bir çocukla mı yoksa bir yetişkinle mi, bir kadınla mı yoksa bir erkekle mi, sizin ırkınızdan biriyle mi yoksa farklı ırktan biriyle mi konuştuğunuzu unutmanız pek mümkün değildir.

Robert Kurzban, John Tooby ve Leda Cosmides, yazdıkları bir makalede bu üçlemeye ilişkin ilginç bir noktaya parmak basmıştır. Cinsiyet ve yaşa odaklanmak mantıklıdır; üreme, çocuk bakımı veya savaş sanatı gibi toplumsal ilişkilere dâhil olabilmeleri için, atalarımızın bir erkekle kadının, üç yaşındaki bir çocukla yetmiş yedi yaşındaki bir insanın arasındaki farkı anlaması gerekiyordu. Fakat buradaki alışılmadık nokta ırktır. Günümüzde ırk olarak gördüğümüz şeyi karşılayan fiziksel özellikler, insanların atalarının nereden geldiğiyle belirlenir. Atalarımız da genellikle yaya olarak seyahat ettiklerinden, normal bir insanın "farklı ırka mensup" bir kişiyle karşılaşması pek mümkün değildi.

Kurzban ve meslektaşları ırk konusundaki bu dikkatin doğal seçilim yoluyla ortaya çıkmış olamayacağı sonucuna vardılar. Bunun yerine, ırkın ancak *ittifak* söz konusu olduğunda önem kazanacağını iddia ettiler. Diğer primatların çoğunda olduğu gibi insanlar da birbiriyle çatışan gruplar halinde yaşarlar. Bu çatışmalar da kimi zaman şiddet içerir. O halde, bu tür ittifakları anlayabilmek, dünyayı "Biz" ve "Onlar" şeklinde ikiye ayırmak mantıklı olacaktır. Irk önem kazanır, çünkü bazı toplumlarda insanlar deri rengi

ve bazı fiziksel özellikler sayesinde karşılarındaki bireyin çeşitli düşman gruplarından hangisine mensup olduğunu anlarlar. Biz de farklı spor kulüplerinin değişik renkli üniformalara sahip olduğunu benzer biçimde öğreniriz; ilgimizi çeken üniformaların rengi değildir, bu renkler, işaret ettikleri şey bakımından önemlidir. Demek ki ırkçılığın gelişimi, Boston'da büyüyen bir çocuğun Red Sox üniformasını "biz" ile, Yankees üniformasını ise "onlar" ile özdeşleştirmesine benzer bir süreçtir.

Tabii ırkın önemli olmasının başka sebepleri de olabilir. Söz gelimi, insansı atalarımız düzenli olarak diğer insansı türlerle karşılaşmış olabilir. Eğer öyleyse, biz de bu türler üzerine düşünmemizi sağlayacak bilişsel mekanizmalar geliştirmiş ve daha sonra bunları kendi türümüz içindeki farklı gruplara da uyarlayabilecek hale gelmiş olabiliriz. Bu da bizim ırkı *biyolojikleştirme* eğilimimizi, bazen de yanlış muhakeme sonucunda farklı insan gruplarını farklı ittifaklardan ziyade farklı türlermiş gibi algılamamızı açıklar. Ya da ırk konusunda sergilediğimiz dikkat, genel anlamda tanıdık olana iltimas geçme eğilimimizin –bu durum bazen "salt maruz kalma etkisi" şeklinde adlandırılır– bir sonucu olabilir. Bu olgu her şeye uygulanabilir: Örneğin daha önce rastlamış olduğumuz rasgele çizgiler daha çok hoşumuza gider. Bebeklerin tanıdıkları kişilere ve onlara benzeyen kişilere bakmaktan hoşlandıklarını zaten söylemiştik; belki de aynı ırktan kişilere tanınan ve gelişim boyunca da varlığını sürdüren önceliğin kökeni budur.

Irk konusundaki dikkatimiz, aileden olan ve olmayanlara karşı gelişmiş bir hassasiyetin yan ürünü de olabilir. Akrabalık her zaman önemliydi; Darwinci açıdan düşü-

nüldüğünde, size benzeyenlere iltimas geçmeniz, o kişinin sizinle çok fazla ortak gen taşıma ihtimalinden dolayı gayet mantıklıdır. Demek ki ırk, bir ittifak aracından ziyade, bir akrabalık göstergesi olabilir.

Tüm bu diğer ihtimaller rol oynamış olsa bile, ırkın bir ittifak göstergesi olduğunu savunan teoriyi destekleyen pek çok kanıt mevcuttur. Kurzban ve meslektaşları bu hipotezi test etmek için bellek-şaşırma paradigması olarak da bilinen bir yöntemden yararlanmışlardır. Araştırmacılar deneklere üzerinde insan yüzleri bulunan bir dizi resim verir. Her resmin üzerinde, o insana atfedilen bir cümle bulunur. Daha sonra araştırmacılar hangi cümleyi kimin söylediğini hatırlayıp hatırlamadıklarını deneklere sorarlar. Ellerinde çok sayıda resim/cümle ikilisi bulunan katılımcılar elbette hata da yaparlar; işte bu hatalar hangi özellikleri anlamlı bütünler olarak kodladığımızı açığa çıkarır. Bir kişi, Asyalı genç bir kadından bir şey duyup daha sonra bu sözü kimden duyduğunu unuttuysa, bu sözü daha sonra başka bir Asyalı genç kadına (ya da başka bir genç insana veya kadına veya Asyalıya) atfetme olasılığı, yaşlı bir Hispanik adama atfetme olasılığından daha kuvvetlidir. Sinema izleyicilerinin Laurence Fishburne'ü Samuel Jackson'la karıştırma olasılığı, Lindsay Lohan'la karıştırma olasılığından daha fazladır.

Kurzban ve meslektaşlarının yürüttüğü bellek-şaşırma deneylerinde, siyahi ve beyaz insanların resimleriyle cümleleri kullanılıyordu, fakat zekice bir şaşırtmaca da eklenmişti: İnsanlar iki grupta sınıflandırılıyor (her grupta eşit sayıda beyaz ve siyahi insan bulunuyordu) ve her grup belirli renklerde basketbol formaları giymiş oluyordu. Deneklerin yine de ırka dayalı hatalar yaptıkları, "biraz es-

neme hareketi yapmam gerek" ya da "çıkıp oynamak istiyorum" gibi cümleleri yanlış kişilere atfettikleri saptandı; fakat artık bu hatalar genellikle formanın rengine göre yapılıyordu, deri rengine göre değil. Basit terimlerle anlatacak olursak, bir spor izleyicisi –en azından spor müsabakalarını izlerken– her bir oyuncunun deri renginden ziyade, hangi takıma mensup olduğunu düşünür.

Irkın bu şekilde açıklanması, psikologlar Felicia Pratto ve Jim Sidanius'un çalışmasıyla da uyumludur. Pratto ve Sidanius'un araştırması, toplumların üç etmene dayanarak hiyerarşi oluşturduklarını iddia eder: yaş, cinsiyet ve son olarak da bazen ırk, bazen din, etnisite, bazen kabile gibi toplumsal etmenlerden birini kapsayan bir değişken.

İttifak teorisi küçük çocuklar üzerinde gerçekleştirilen güncel bir deneyin bulgularıyla da örtüşür. En önemli mesele ittifaksa, çocukların deri rengine ya da diğer fiziksel özelliklere odaklanması beklenmez. Bunun yerine, tam anlamıyla insana özgü olan bir özelliğe, yani dile dikkat etmeleri gerekir. Konuşma, fiziksel özelliklerden çok daha çabuk değişir –gruplar herhangi bir zaman dilimi için birbirinden ayrıldıklarında, farklı şekillerde konuşmaya başlarlar– ve bu yüzden de ittifak ve grup aidiyeti konusunda dil çok daha elverişli bir göstergedir.

Dil ve ittifak arasındaki bu bağlantıya Eski Ahit'te de rastlanır. *Şibbolet* sözcüğü günümüzde bir insan grubunu veya sınıfını diğerlerinden ayıran bir gelenek ya da inanç olarak tanımlansa da, esasında bir bireyin "Biz"den mi yoksa "Onlar"dan mı olduğunu anlamak için kullanılan dilsel bir testti. Rivayete göre, Gilead kabilesi Efraim'e giden Ür-

dün geçitlerini ele geçirir. Eskiden bu topraklarda rakipleri yaşamaktadır. Efraim'den gelen mültecilerin kontrol noktalarından geçmelerini engellemek için, Gileadlılar geçmek isteyen her kişiden *şibbolet* demesini isterler. Efraimlilerin dilinde "ş" sesi olmadığından, geçmek isteyen kişi *sibbolet* derse Gileadlılar onu öldürmek gerektiğini anlarlar. İkinci Dünya Savaşı'nın Pasifik cephesinde Amerikalılar da benzer bir numaradan yararlanmıştı. Amerikan kontrol noktalarındaki muhafızlar, karşıdan gelen yabancı görünümlü askerlere seslenip *Lollapalooza* sözcüğünü tekrarlamalarını istiyordu. Japonların çoğu "L" sesini çıkarmakta zorlandığı için, gelenler kelimeyi doğru şekilde söyleyemezlerse tabur ateş açıyordu.

Küçük bebekler maruz kaldıkları dili ayırt edebilir ve bu dili, yabancı bir kişi tarafından konuşulsa bile, başka dillere tercih edebilirler. Bebeklerin tercihlerini anlamak için emzik metodundan yararlanan araştırmalarda, Rus bebeklerin Rusça, Fransız bebeklerin Fransızca, Amerikalı bebeklerinse İngilizce duymayı tercih ettikleri saptanmıştır. Bu duruma doğumdan dakikalar sonra bile rastlanmaktadır; bu da bebeklerin anne karnından duydukları boğuk seslere aşinalık kazandığını gösterir.

Psikolog Katherine Kinzler ve meslektaşları, bebeklerin sosyal çevrelerini nasıl yönlendirdiklerini anlayabilmek için dilsel tercihlerin sonuçlarını incelemiştir. Deneylerden birinde, Boston ve Paris'teki on aylık bebekleri test etmişlerdir. Bebeklere İngilizce ve Fransızca konuşan iki kişi dinletilmiş, sonrasındaysa her bir konuşmacı bebeğe bir oyuncak uzatmıştır. Bostonlu bebekler İngilizce konuşan kişinin uzattığı oyuncağa uzanırken, Parisli bebekler Fransızca konuşan kişinin tuttuğu oyuncağa uzanmıştır. Diğer

çalışmalar da on iki aylık bebeklerin, kendi dillerini konuşan bir yabancıdan yiyecek almayı farklı bir dil konuşan bir yabancıdan yiyecek almaya tercih ettiğini; iki yaşında çocukların kendi dilini konuşan kişinin verdiği hediyeyi aldığını, beş yaşındaki çocuklarınsa kendi dilini konuşan kişiyi arkadaş olarak kabullendiğini ortaya koymuştur.

Bu tip tercihler mantıklıdır. Nihayetinde, sizinle aynı dili konuşan kişiyle arkadaş olmak kolaydır; ayrıca, sizinle aynı dili konuşan kişinin oyuncak ve yiyecek tercihlerinin sizinkilere benzeme olasılığı daha fazladır. Fakat daha da ilginci şu ki, aynı duruma *aksanlar* konusunda da rastlanır. Bebekler, konuşan kişinin aksanı tamamen anlaşılır olsa dahi, aksansız konuşan kişiyi ona tercih ederler. Beş yaşındaki çocuklar arkadaş edinirken Amerikan İngilizcesiyle konuşanları Fransız aksanıyla İngilizce konuşan çocuklara yeğlerler. Bilmedikleri bir nesnenin ne işe yaradığını öğrenirken de, aksansız konuşan kişinin anlattıklarına aksanlı konuşan birinin anlattıklarından daha çok güvenirler. Bu durum, tıpkı ittifak teorisinde öngörüldüğü gibi, çocukların tercihlerinin bir kısmının, dil aracılığıyla aktarılan kültürel kimliklerle belirlendiğini ortaya koyar.

Tahmin edilebileceği gibi, çocuklardaki ırksal eğilimlerin gelişimine dair pek çok çalışma mevcuttur. Buna ilişkin deneylerin ilki 1930'larda geliştirilmiştir. Bir yetişkin, çocuklara bir çift oyuncak bebek gösterir; bebeklerden biri beyaz, diğeri ya siyahi ya da esmerdir. Sonra, "Hangisiyle oynamayı tercih edersin?", "Hangisi kötü görünüyor?" ve "Hangisinin rengi daha güzel?" gibi sorular sorar. 1970'lerde bu deneyin daha gelişmiş bir versiyonu ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar çocuklara bir beyaz bir de siyahi çocu-

ğun resimlerini gösterir ve sorarlar: "Burada iki çocuk var. Bunlardan biri, iyi bir çocuk. Bir keresinde yavru bir kedinin göle düştüğünü gördü ve kediyi boğulmaktan kurtardı. Sence hangisi iyi çocuk?"

Beyaz çocukların, iyi davranışlardan beyaz çocuğu, kötü davranışlardansa siyahi çocuğu sorumlu tutmaları belki de şaşırtıcı değildir. Fakat deneyi ilk kez gerçekleştiren psikologlar Kenneth ve Mamie Clark'ı en çok şaşırtan şey, siyahi deneklerin de beyaz çocuğa iltimas geçmeleri olmuştur. ABD'de siyahi ve beyaz çocukların ayrı devlet okullarında eğitim görmesine son veren *Brown v. Board of Education* kararında da bahsi geçen bu araştırma, gelişim psikolojisi alanında Amerikan tarihindeki en önemli bulguya imza atmış olabilir.

Tabii, bu araştırmaları eleştirenler de vardır. Psikolog Frances Aboud deneklerden istenen şeyde bir gariplik olduğunu iddia eder. Çocuklar seçim yapmak zorunda bırakılır ve seçecekleri şeydeki tek farklılık, ırktır. Çocuklar ya kendi ırklarına iltimas geçmek (ki bu ırkçılıktır) ya da öteki grubu tercih etmek (kaldı ki bu da ırkçılığın farklı bir türüdür) zorunda kalırlar. Çekimser kalıp ırkın önemli olmadığını söyleme şansları yoktur.

Fakat daha iyi tasarlanmış deneyler de ırk konusundaki eğilimlerin altı yaş civarında oluştuğunu doğrular. Psikologlar Heidi McGlothlin ve Melanie Killen'ın araştırmasına bakalım. Yaşları altıyla dokuz arasında değişen beyaz çocuklara belirsiz durumların tasvir edildiği resimler gösterilmiştir. Örneğin resimlerden birinde, çocuk parkındaki salıncağın önünde yüzünde acı ifadesi bulunan bir çocuk oturur, yanında da başka bir çocuk durmaktadır. Kimi zaman ayaktaki çocuk siyahi, oturan çocuk beyaz; kimi za-

mansa tam tersidir. Diğer resimlerde de yalan söyleme ve hırsızlık yapma şeklinde yorumlanabilecek durumlar yer alır. Çocuklardan bu resimleri yorumlamaları istenir ve bunlarla ilgili sorular sorulur. Eski araştırmaların aksine, bu deneylerde ırksal farklılıkları değerlendirmeye zorlanmazlar. Ama yine de çocuklar bunu yapar: Beyaz çocuklar bu belirsiz durumları yorumlarken, beyaz çocuğun kurban, siyahi çocuğunsa saldırgan olarak görülebileceği resimleri kötü davranışlarla özdeşleştirmeye eğilimlidir. Yine de dikkate değer biçimde, bu eğilim çoğunluğun beyaz çocuklardan oluştuğu okullardan gelen çocuklar için geçerlidir. Irk bakımından heterojen olan okullardaki beyaz çocuklar, resimlerdeki karakterin ırkından etkilenmemiştir.

Diğer araştırmalar da çocukların genellikle kendi ırkından yaşıtlarına iltimas geçtiklerini ve onların daha iyi insanlar olduğunu düşündüklerini ortaya koyar. Ama çoğunlukla bu durum da ırksal açıdan homojen okullarda okuyan çocuklarda geçerlidir. Bu deneyler heterojen okullarda gerçekleştirildiğinde, çocuklar ırkla ilgilenmezler. Bu sonuçlar sosyal psikologların "temas hipotezi" dedikleri kavramı –doğru koşullar altında, toplumsal temasın önyargıları azalttığı düşüncesi– destekleyici niteliktedir. Görünüşe göre, doğru koşulları ırksal açıdan karma okullar sağlar.

Peki ya küçük çocuklar? Üç yaş grubundaki çocuklar üzerinde gerçekleştirilen deneyler, kimden bir nesne alacaklarını ya da kiminle oynayacaklarını seçerken çocukların cinsiyeti ve yaşı göz önünde bulundurduklarını ortaya koyar. Erkek çocuklar erkekleri, kız çocuklar kadınları seçer; ayrıca bütün çocuklar bir çocuğu bir yetişkine yeğler.

Önceden de söylediğimiz gibi bu noktada dil de önemlidir: Çocuklar kendileriyle aynı dili konuşan ve yabancı aksanı olmayan kişileri tercih eder. Fakat ırk üç yaşındaki çocuklar için önemli değildir: Örneğin, beyaz çocuklar beyazları siyahilere yeğlemez. Irk konusundaki eğilimler daha sonra ve yalnızca belli ortamlarda büyüyen çocuklarda ortaya çıkar. Bazı gruplara iltimas geçmeye yönelik doğuştan gelen eğilimlerimiz olabilir, ama görünüşe göre doğuştan ırkçı değiliz.

Hatta ırk konusunu dikkate alan daha büyük çocuklar için bile dil daha önemlidir. Söz gelimi, beş yaşındaki çocuklardan arkadaş olmak için beyaz ve siyahi bir çocuk arasında tercih yapmaları istendiğinde genellikle beyaz çocuğu tercih ederler. Fakat aksanlı konuşan beyaz bir çocuk ve aksansız konuşan siyahi bir çocuk arasında tercih yapmaları istendiğinde, siyahi çocuğu seçerler.

İnsanları ittifaklara göre sınıflandırmak için ne ırk ne de dil gerekir. Gerçekten mühim bir ittifak kurmak için, grup içi sadakati sağlamak ve insanları birbirleriyle yarıştırmak için pek az şey gerektiğini gösteren pek çok araştırma yapılmıştır.

Bu konudaki en ünlü araştırma, birbirinden bağımsız iki Avrupalı psikolog tarafından yürütülmüştür. Muzaffer Şerif 1906'da Türkiye'de doğdu ve gençliğinde Yunan ordusu tarafından öldürülmenin eşiğinden döndü; daha sonra 1940'larda Nazi karşıtlığı yüzünden hapse girdi. 1919 Polonya doğumlu olan Henri Tajfel ise Nazilere karşı Fransız ordusunda savaştı ve savaş esiri olarak beş yıl hapis yattı. Yani bu iki adamın da kişisel ittifak deneyimleri vardı.

Şerif ve Tajfel, Onlar ile çarpışan bir Biz yaratmak için

ne gerektiğini merak ediyordu. Bunu araştırmanın yollarından biri gerçek hayattaki çatışmaları incelemekti, fakat bu çatışmaların uzun ve karmaşık bir geçmişi vardı –bir İsraillinin bir Filistinliyle, bir Filistinlinin de bir İsrailliyle anlaşılabilir sorunları olabilir– ve ayrıca Şerif ve Tajfel insanları bölmek için gereken *minimum* koşulları belirlemek istiyordu. Uzun tarihsel kayıtlara dayanan çatışmaları incelemektense, her iki araştırmacı da mevcut olmayan toplumsal bölünmelere sebep olacak deneyler tasarlamaya karar verdi.

Şerif 1954'te yaptığı bir deneyde, yirmi iki adet beşinci sınıf öğrencisini –kendi deyimiyle, "oturaklı ailelerden" gelme, beyaz, orta sınıf, erkek çocukları– Oklahoma'daki Robbers Cave State Park'ta düzenlenecek bir yaz kampına davet etti. Çocuklar iki gruba bölündü ve her birine ayrı bir oda verildi; gruplar birbirlerinin varlığından habersizdi. Kampın ilk haftasında her iki grup da bölgeyi keşfetti, oyunlar oynadı ve her bakımdan güzel zaman geçirdi. Gruplar kendilerine "Çıngıraklı Yılanlar" ve "Kartallar" isimlerini vermişti.

Daha sonra, araştırmacılar ilk karşılaşmayı ayarladı. Etkileşimleri gözlemleyebilmek için kendisine hademe süsü veren Şerif, öteki grubun seslerini duyan ama onları görmeyen çocuklardan birinin o gruba "zenci kampçılar"[5] dediğini fark etmişti. Araştırmacılar gruplar arasında turnuvalar düzenledi; bu arada, başlangıçta temkinli bir husumet şeklinde sürdürülen ilişkiler daha da kötüye gitmeye başladı. Bu iki küçük topluluk kendilerine özgü

[5] Burada kullanılan orijinal ifade: "the nigger campers." Nigger sözcüğü, zenci kelimesinden kısmen farklı olarak, siyahileri aşağılamak için kullanılan İngilizce bir sözcüktür, beyazlar tarafından kullanılmasına hoş gözle bakılmaz. (ç.n.)

alışkanlıkları vurgulamaya başladı: Çıngıraklı Yılanlar küfür ederdi, Kartallarsa nezih dilleriyle gurur duyardı. Kendilerine bayraklar yaptılar. Yemekhanede hep birlikte yemek yemeye itiraz ettiler. Herkes beyaz olsa da birbirlerine ırkçı lakaplar takmayı sürdürdüler. Görünüşe göre, bunlar "diğerlerini" sınıflandırmak için kullanılan çok amaçlı ifadelerdi. Yazılı testlerde, bütün çocuklar kendi gruplarına mensup olanların diğer gruptakilerden daha güçlü ve daha hızlı olduğunu ifade ediyordu.

Çıngıraklı Yılanlar birkaç müsabakada galip geldikten sonra, Kartallar onların bayrağını çalıp yaktı ve yanmış bayrağı geri astı. Çıngıraklı Yılanlar da buna misilleme yaptı, Kartallar yemekteyken onların odasını basıp darmadağın etti. Müsabakalardan birini Kartallar kazanınca, Çıngıraklı Yılanlar onların kazandığı ödülleri –psikologlar ödül olarak çocuklara bıçak dağıtmıştı– çaldı.

Şerif daha sonra deneyde farklı bir aşamaya geçti; bu noktada, grupların birlikteyken nasıl davrandıkları izlenecekti. Diğer bir deyişle, dünya barışı bir deney tüpünde aranacaktı. Birlikte yenen yemekler, birlikte izlenen filmler; hepsi başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak araştırmacılar her iki grubun da varlığını tehdit edecek bir sorun ortaya koyduklarında başarıya ulaşıldı: Gizemli bir biçimde arızalanan bir su borusu. İki grup, ortak bir amaç, belki de ortak bir düşman sayesinde bir araya getirildi.

Robbers Cave deneyi, birkaç hafta içinde birbiriyle savaşan topluluklar yaratılabileceğini göstermiştir. Yine de, mevcut durum bireylerin kendilerini ait oldukları grup üzerinden tanımlamalarını teşvik ediyordu. Psikologlar gruplar arası rekabeti kızıştırmış, ayrıca çocuklar da diğer grupla karşılaşmadan önce kendi grubuyla bir hafta geçir-

mişlerdi. Bir çocuğun yabancılardan ziyade tanıdıklarına güvenmesi hayli mantıklı görünür. Peki, bu türden toplumsal teşvikler olmaksızın da ittifaklar oluşabilir mi?

İşte, Tajfel'in aklındaki soru buydu. Basit bir deney tasarladı ve yetişkinlerden bir dizi soyut resmi derecelendirmelerini istedi. Daha sonra rastgele bir biçimde, yetişkinlerin yarısına Paul Klee'nin çalışmalarını beğendiklerini, diğer yarısınaysa beğendikleri eserlerin Wassily Kandinsky'ye ait olduğunu söyledi. Bu, insanların bir grup aidiyeti hissetmesi için yeterliydi. Bir miktar parayı Klee hayranları ve Kandinsky hayranları arasında bölüştürmeleri istenen denekler, mensubu oldukları gruba daha fazla para verdiler (böyle davranmak kendilerine çıkar sağlamasa bile). Defalarca benzer sonuçlara ulaşıldı; hatta bazı araştırmalar, Platon'un rastlantısallık ideali olan yazı-tura aracılığıyla dahi insanları gruplaştırmanın mümkün olduğunu ortaya çıkardı.

Bu türden "minimal grup" deneyleri çocuklar üzerinde de gerçekleştirilmiştir. Psikolog Rebecca Bigler ve meslektaşları, yaz programlarına katılan çocukların rastgele gruplara ayrıldığı bir dizi deney gerçekleştirdiler. Çocuklardan bazıları mavi tişört, bazıları kırmızı tişört giyiyordu. Sonuçta, öğretmenlerinin bu farklılıktan bahsettiği ve onları rakip gruplara ayırmak için bu farklılıktan yararlandığı durumlarda, belirgin grup içi tercihler ortaya çıkıyordu: Çocuklar kendi giydikleri rengi tercih ediyor, kendi gruplarına daha fazla kaynak tahsis ediyorlardı. Diğer araştırmacılar, öğretmenlerden gelen belirgin işaretlere gerek dahi olmadığını tespit ettiler; çocuklara farklı renklerde tişörtler vermek veya yazı-tura atarak kategorilere ayırmak bile grup tercihleri yaratmak için yeterliydi.

Bu deneydeki çocuklar kendi gruplarına daha fazla para veriyor, kendi gruplarının daha iyi davranacağına inanıyor ve karşı gruba mensup çocukların kötü davranışlarını hatırlamaya eğilimli oluyordu.

Yani insanlar *herhangi bir* farklılığa takılıp kalmayacaktır. Kalabalık bir masanın bir tarafında oturan kişi, bu kalabalığı kendi tarafında oturanlar ve karşı tarafta oturanlar ya da sağında oturanlar ve solunda oturanlar şeklinde ayrıştırabilir, ama bu ayrımların hiçbiri psikolojik açıdan doğal gruplar meydana getirmek için temel oluşturmayacaktır. Bu, *fazla* minimal olur. Çocuklar ve yetişkinler daha ziyade etraflarındaki insanlar için önem taşıyan farklılıklara yoğunlaşırlar. Bizler sosyal canlılarız; Yazı-tura, kırmızı veya mavi tişört, Klee hayranlığı veya Kandinsky hayranlığı gibi yapay ayrımlar bizim için ancak bu ayrımları ciddiye aldığımız zaman önemli olabilir. O halde, yalnızca bir yazı-tura atışı kadar yapay bir şey temelinde gruplaştığımızı iddia etmek çok da doğru olmaz. Önemli olan, yazı-tura atışının kendisinden ziyade, bu atışın sonucunun diğer insanlar için önem taşıdığı bir sosyal ortamda yapılmasıdır.

Kategorilerin toplumsallığını gösteren bir diğer örnek de bebeklerin insanları deri rengine göre sınıflandırabilme yetenekleridir. Fakat erken yaştaki çocuklar arkadaşlarını seçerken deri rengi konusunda bir eğilim göstermezler: Ne okul öncesi çocuklar ne de karma okullarda öğrenim görenler ırkı önemser. Deri rengi toplumsal açıdan önemliyse –siyahi çocuklar bir masada, beyaz çocuklar başka bir masada oturuyorsa– çocuklar bunu ciddiye alır. Değilse, almazlar. Ayrımlar yapmaya hazır şekilde dünyaya geliriz, ama bunu tam olarak nasıl yapacağımızı çevremizden öğreniriz.

Toplumsal gruplara ilişkin genellemelerimiz kısmen gerçekliğe dayanır. Bilim yazarı David Berreby, *Us and Them* [Biz ve Onlar] adlı kitabının girişinde, New York'ta yaşadığı semtin sokaklarında gördüğü insanlarla ilgili gözlemlerini anlatır. Bunların çoğunluğunu bebek arabası iten kadınlar teşkil eder. Berreby beyaz bir yetişkinin yanında beyaz olmayan bir çocuk gördüğünde genellikle yetişkinin çocuğun ebeveyni olduğunu düşünür, fakat beyaz olmayan bir kadının yanında beyaz bir çocuk gördüğünde, bu yetişkinin çocuğun dadısı olduğunu varsayar.

Berreby bu inancında bir yanlışlık olup olmadığını okura sorar. Bu genellemenin istisnaları olmadığına inanıyorsa, yani beyaz olmayan bir yetişkinin beyaz bir çocuğu olmasının *imkânsız* olduğunu düşünüyorsa, bu soruya olumlu yanıt verilebilir. Fakat Berreby bunun kesin bir kural değil, bir genelleme olduğunun gayet farkındadır. Farklı bir örnek teşkil etmesi açısından, üniversitelerde çok fazla Yahudi profesör bulunduğunu fark etmiş olabiliriz. Yahudiler Amerika nüfusunun yüzde bir ila ikisini, benim yaşadığım New Haven şehrininse yüzde dördünü teşkil eder. Buna dair bir istatistiğe rastlamamış olsam da, Yahudi meslektaşlarımın oranının yüzde dörtten çok daha fazla olduğunu söyleyebilirim.

Bu genellemelerin kökenlerini daha iyi anlamak için, psikoloji, nörobilim veya evrimsel biyolojiden ziyade, tarih ve sosyolojiden yararlanabiliriz. Söz gelimi, Amerika'da beyazlarla siyahiler arasındaki devasa eşitsizliği kölelik ve Jim Crow yasalarından bahsetmeden açıklamaya çalışmak komik olur.

Ayrıca, tıpkı laboratuvarda olduğu gibi gerçek hayatta da tamamen tesadüfi biçimde gerçekleşen ayrımların

yeterli sayıda insanın bunlara inanması halinde gerçeğe dönüşebileceklerini unutmamak gerek. Toplumsal farklılıkların yok olması tam da bu yüzden, yani kendi kendilerini yenileyebildikleri için uzun zaman alır. Berreby, California'daki ilkokulunu anlatırken, öğrencilerin yarısının beyaz, yarısının siyahi olduğunu söyler. Öğretmenler çeşitli idari amaçlarla çocukları burçlarına göre gruplara ayırmış, bu kategoriler de toplumsal açıdan önem kazanmıştır. Berreby şöyle der: "Biz Boğalar, bir bütün olduğumuza inanmıştık." Kısa süre sonra Boğalar benzer davranışlar sergilemeye, bazı öğretmenler de bu yüzden astrolojiye inanmaya başlamıştır. Ya da bazı Asyalıların, Ejderha yılında doğan çocukların diğerlerine kıyasla daha üstün olacağı inancını düşünelim. Amerika'daki Asyalı göçmenler üzerinde gerçekleştirilen bir araştırma, Ejderha yılı olan 1976'da doğan çocukların diğer yıllarda doğan çocuklara kıyasla daha eğitimli olduklarını ortaya çıkarmıştır. Bunun sebebi doğdukları yılın önemli olması değildir elbette, insanların buna inanmasıdır. Bu araştırma, Ejderha bebeklere sahip Asyalı annelerin daha eğitimli ve zengin olduklarını, diğer Asyalı annelere nazaran daha yaşlı olduklarını ve bu yüzden de, çocuklarının doğumunu Ejderha yılına denk getirebildiklerini tespit etmiştir.

Grupsal farklılıkların kökeni bizi zihinle ilgilenen bilimlerden uzaklaştırsa da, bu farklılıkları nasıl öğrendiğimiz sorusu psikolojinin konusudur ve cevabı da oldukça basittir: İnsanlar (ve diğer canlılar) doğuştan istatistikçidir. Şimdiki zamanla başa çıkmanın tek yolu, geçmişe dair genellemeler yapmaktan geçer. Sandalyelere oturulacağını, köpeklerin havladığını ve elmanın yenebilir bir şey olduğunu deneyimlerimizden öğreniriz. Tabii ki istisnalar da

mevcuttur: Kırık sandalyeler, havlamayan köpekler ve zehirli elmalar gibi. Ve bu sapmalara karşı dikkatli olmakta yarar vardır. Fakat sürekli istisnalara odaklanarak yaşamak da imkânsızdır; o zaman yeni bir sandalye, köpek ya da elmayla karşılaştığımızda ne yapacağımızı bilemez hale geliriz.

İnsanlar hakkında da istatistik tutarız. Sosyal psikolog Gordon Allport'un bir klasik haline gelmiş *Önyargının Doğası* adlı eserinde dediği gibi, "kategoriler aracılığıyla düşünmek zorundayız. ... Bu süreçten kaçamayız." Sokakta yürürken adres sormam gerekirse, kalkıp da emekleme çağındaki bir çocuğa sormam, çünkü bu yaştaki çocuklarla ilgili deneyimlerim, bana onların adres tarif etmekte pek de başarılı olmadıklarını söyler. Kendi kendine bağıran birine de sormam, çünkü bu insan benim kafamdaki deli klişesiyle uyumludur, deliler de pek güvenilir ya da yardımsever insanlar sayılmazlar. Bir katil veya tecavüzcünün hapisten kaçtığını duyarsam, gözümü dört açarım. Ayrıca aklıma gelen ilk şey bu kişinin erkek olduğudur, tabii kadın da olabilir, ama benim içgüdülerimi istatistikler yönlendirir. Gerçekten de insanlara atletik başarılar, suç oranları, gelir durumu gibi konulardaki düşünceleri sorulduğunda, bu konudaki ırksal ve etnik önyargılarının büyük kısmının gerçeğe uygun olduğu ortaya çıkmıştır.

Peki, bunda ne sorun vardır? Bu konudaki endişelerimizden biri ahlakla ilgilidir. Klişeler doğru olsa bile, onları kullanmak bazen yanlış olabilir. Buradaki örnekler biraz muğlaktır: İnsanlar hakkındaki *bazı* genellemelerden rahatsız olmayız. Söz gelimi, yaş üzerinden ayrımcılık yapan yasa ve uygulamalarla sorunumuz yok. Çünkü böyle yapmak zorundayız (herkesin araba kullanmasına izin vere-

meyiz); çünkü klişeler gerçeklere dayanır (dört yaşındaki çocuklar gerçekten de araba kullanmak için çok küçüklerdir); ayrıca bu uygulamalar herkesin hayatındaki belli bir döneme tekabül eder, nüfusun belli bir kesimine değil. Bu yüzden de daha adil görünürler. Er ya da geç herkes bu şansı elde edecektir. Diğer bir örnek de, hayat sigortası şirketlerinin bir insanın sigara içip içmemesine veya kilosuna bakarak genelleme yapmalarına izin verilmesidir.

Fakat cinsiyet, ırk ya da etnisiteye dair klişeler yapmak daha zorludur. Bunun sebeplerinden biri, bunların acıya yol açabilmeleridir. Klişeler doğru olsa bile, kendisine ayrımcılık uygulanan biri olarak doğmanın bedeli, ayrımcılığı yapan insanların elde ettiği faydadan daha yüksek olabilir. Diğer bir sebep de, bunların adalet nosyonlarından bazılarını ihlal etmesidir. *The Onion*[6] adlı hiciv dergisinin ürettiği tişörtlerden birinde yazdığı gibi, "Klişeler Zaman Kazandırır" ama bir kişiye, ait olduğu gruba bakarak muamele etmenin yanlış olduğu durumlar da vardır. Biraz zaman kaybetmek daha iyidir.

Farklı bir problem de, klişelerin yalnızca ampirik verilerden değil, ittifaklara ilişkin eğilimlerden etkilenmesidir. Sandalyeler, köpekler ve elmalar konusunda hayli başarılı istatistikçiler olsak da insanlar söz konusu olduğunda eğilimlerimiz varacağımız sonuçları çarpıtabilir. Gruplar kurulduğu anda Klee hayranlarıyla Kandinsky hayranları ya da mavi tişörtlülerle kırmızı tişörtlüler arasında hiçbir gerçek farklılık yoktur, ama denekler gerçek ayrımların var olduğuna ve kendi gruplarının hakikaten de daha üstün olduğuna inanırlar. Buna laboratuvar dışında da rastla-

[6] Gerçek olmayan haberleri esprili bir dille haberleştiren, bunu yaparken de çoğunlukla klişelerden yararlanan bir dergi. (ç.n.)

rız. İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Amerikalıların Çinlilerle Japonlara karşı tavırları değişmiştir. Öncesinde ilerlemeci ve sanat düşkünü olarak görülen Japonlara sinsi ve hain gözüyle bakılmaya, önceden sinsi ve hain oldukları düşünülen Çinlilerse ketum ve saygılı insanlar olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Benzer biçimde, 1942'de Hitler'e karşı Amerikalıların yanında savaşan Ruslar cesur ve çalışkan insanlar olarak görülürken, 1948'de Soğuk Savaş'ın patlamasıyla Rusların zalim ve kibirli olduklarına inanılmaya başlamıştır.

Gerçekten de bir kişiyi farklı bir grubun üyesi olarak algılamak bile o kişiye karşı hislerimizi etkiler. Bebeklerle çocukların, kendilerininkine benzer aksanlara sahip insanlarla etkileşim kurmayı tercih etmeleri gibi, yetişkinler de aksanlı konuşan insanların daha beceriksiz, daha az zeki, daha eğitimsiz ve daha az çekici olduğunu düşünmeye eğilimlidir. Diğer araştırmalar bize yabancı gruplara mensup olanların, genellikle kıskançlık ve pişmanlık gibi insani duygulardan yoksun olduklarını düşündüğümüzü gösterir. Onların vahşi olduklarını veya en azından bir çocuğa benzediklerini düşünürüz.

Psikoloji deneylerine katılanlar genellikle Kuzey Amerikalı veya Avrupalı üniversite öğrencileridir; bunlar da dünyanın en az ırkçı insanları sayılabilir. En anonim koşullarda gerçekleşen deneylerde bile, ırkçılığa sebatla karşı çıkmışlardır. Aslında ırk meselesi bu topluluk için bir tabudur. Tabu olmanın iki kriterini de barındırır: Hem müstehcen bir meseledir (ırksal söylemler hakaret kabul edilir) hem de komedi unsurudur ("Beyazlar *şunu* yapar, siyahiler *bunu* yapar" gibi materyallerle geçimlerini sağlayan

komedyenler vardır). Irk bu iki bakımdan da insan atığı ve cinsel ilişkiyle aynı kategoride yer alır. Bu iki konuya önümüzdeki bölümde değineceğiz.

Çocuklar başlangıçta ırkı bir tabu olarak görmezler. Bir zamanların popüler oyunu "Bil Bakalım Kim?" temel alınarak tasarlanan bir deneyde, araştırmacılar kırk kişinin fotoğrafını her biri on adet resim içeren dört sıra oluşturarak dizmiş ve bunu sekiz ila on bir yaşlarındaki (çoğunluğu beyazlardan oluşan) çocuklara göstermiştir. Araştırmacılar daha sonra resimlerden birini işaret etmiş ve çocuklardan en az sayıda evet/hayır sorusu ("Seçtiğin kişi bir kadın mı?" gibi) sorarak resmi bulmalarını istemiştir. Yalnızca beyaz insanların resimleri varsa, tahmin edilebileceği gibi, on-on bir yaş grubundaki çocuklar sekiz-dokuz yaş grubundaki çocuklara göre daha başarılı olmuştur. Fakat resimlerden bazılarında beyaz bazılarında siyahi insanlar varsa, yaşça daha büyük çocuklar daha başarısız olmuştur, çünkü "Seçtiğin kişi beyaz mı?" gibi sorular sormaktan kaçınmışlardır. Gelişim süreçlerinde, ırktan bahsetmenin dahi bedellerinin olduğu bir aşamaya gelmişlerdir. Sosyal psikologlar, hiç de ırkçı olmayan beyaz deneklerin birçoğunun siyahilerle etkileşim kurarken ırkçı görünmekten korktuklarını tespit etmiştir.

En az ırkçı insanların bile ırkla ilgili bilinçdışı eğilimleri olması psikolojinin en ilginç keşiflerinden biridir. Bilinçli olarak algılanamayacak kadar hızlı şekilde ekrana yansıtılan bir siyahi yüz, beyaz deneklerde genellikle kızgınlık içeren düşünceleri tetikler; "HA_E" kelimesindeki boşluğu doldurmaları istendiğinde bunu "HATE"[7]

[7] Hate: Nefret. Halbuki boşluk, İngilizcedeki HAVE, HAKE, HALE vb. kelimeleri oluşturacak şekilde de doldurulabilir. (ç.n.)

şeklinde tamamlamaya meylederler. Siyahi erkek yüzleri, beynin amigdala adı verilen ve kızgınlık, korku ve tehlikeyle özdeşleştirilen bölümünde daha büyük tepkilere yol açar. Örtük Çağrışım Testinde (ÖÇT) deneklerin çoğu beyaz yüzleri *neşe* gibi olumlu sözcüklerle, siyahi yüzleriyse *berbat* gibi olumsuz kelimelerle bağdaştırırlar.

Bu tip araştırmalar popüler medyada oldukça dikkat çeker, bazen de gizli ırkçıları tespit etmenin bir yöntemi olarak gösterilirler. Benim şahit olduğum en kötü örnek, *Lie to Me* adlı dizinin bir bölümünde geçiyordu: Dâhi psikolog ve araştırmacılardan oluşan bir ekip, bir grup itfaiyeciden hangisinin bir nefret cinayeti işlediğini çözebilmek için ÖÇT'nin değiştirilmiş bir versiyonunu uyguluyordu. İtfaiyecilerden birinin, olumlu çağrışımları olan *ilkeli* sözcüğünü Barack Obama'nınki gibi siyahi bir yüzle eşleştirirken diğerlerine kıyasla daha yavaş davrandığını görüyor ve olayı çözüyorlardı. Adam, "Ben ırkçı değilim," dese de psikolog şöyle cevap veriyordu: "Sen öyle sanıyorsun." Bu, psikologları tedirgin eden medyatik çarpıtmaların bir örneğidir. İtfaiyeciler gerçekten de ÖÇT'ye tabi tutulsalar dahi, bu durum aralarındaki ırkçıyı tespit etmeyi sağlamaz. Bu tür yöntemler, insanların bilinçdışı eğilimlerine ilişkin veriler toplamak için tasarlanmıştır. Irkçı detektörü değillerdir.

Diğer bir uçta da, bu tür bulguların gerçek hayattaki klişe ve önyargılar hakkında çok fazla bilgi vermediğini iddia eden eleştirmenler bulunur. Tepki zamanı, deri iletkenliği ya da amigdala aktivasyonu gibi belirsiz ölçümleri kim takar? Fakat aslında bu ölçümler, başka ırktan biriyle iletişim kurarken kişinin ne kadar tuhaf davrandığı gibi bazı önemli hususlarla ilişkilidir. Dahası, aynı eğilimler,

insanlar birini işe almak veya yardım isteyen birine yardım etmek gibi kararlar alırken de ortaya çıkar.

Bu araştırma, kendimizle nasıl mücadele edebileceğimizi de gösterir. İnsanın bir yanı, ırkın işe alım kararlarında (ırksal azınlıklara pozitif ayrımcılık uygulanması konusunda dahi) hiçbir etkisi olmaması gerektiğine inanırken, diğer yanı siyahi bir insanı seçmemesi için yönlendirebilir. Bu çatışma, ahlaki bir mücadeleye işaret eder; kişinin neyin doğru olduğu konusundaki inancı, içgüdüleriyle çatışır.

Bana kalırsa, bundan yüz yıl sonra bile insan grupları üzerine kafa yoracağız; eğilimlerimizin ve önyargılarımızın bir kısmı hâlâ varlığını sürdürüyor olacak.

Bunun sebeplerinden biri gruplar arasında gerçek farklılıklar olmasıdır. Söz gelimi, Amerikalılar bazı Asya ülkelerinden gelen öğrencilerin ortalamaya kıyasla daha başarılı olduğuna inanırlar; gerçekten de üniversitelere başvuran Asyalılar ortalamanın üstünde SAT[8] skoruna sahiptir. Bu konudan bahsetmeyi ya da Asyalılardan başkasının bundan söz etmesini bir tabu olarak görebiliriz, fakat beyinlerini yıkamadan veya kitlesel hipnoz uygulamadan insanların aklındaki bilgilerin silinmesini sağlayamazsınız.

Ayrıca bu tür genellemelerin bazıları kalıcıdır. Bazı toplulukların ırklar ve etnik gruplar olarak görülmesinin, bazı toplulukların aile olarak görülmesiyle benzer sebepleri vardır. Tıpkı yakın aile bireylerinin belirli ortak özellikler barındırmalarını mümkün kılan ortak genlere sahip olmaları gibi, farklı ailelerin birleşiminden oluşan daha büyük insan gruplarında da benzer bir durum vardır. En

[8] Amerikan üniversitelerine başvurabilmek için girilmesi gereken sınav. (ç.n.)

önemlisi de, birlikte yaşayan insanlar –aileler veya ailelerin birleşiminden oluşan topluluklar– zaman içinde belirli ortak özelliklere sahip olacaktır: Benzer yiyecekleri yiyecek, benzer aktivitelerle meşgul olacak, benzer şekillerde konuşacak ve benzer değerlere sahip olacaklardır. Doğu ve Batı Almanya ya da Kuzey ve Güney Kore gibi ikiye bölünen ülkelerde de gördüğümüz gibi, kültürel farklılıklar hayli çabuk oluşur.

Eğilimlerimizin kalıcı olmasının bir başka nedeni de ittifaklar kurmaya uygun yapımızdır. Kendi grubumuza iltimas geçeriz. Bu duruma minimal grup deneylerinde de rastlanır; millet, komşuluk ve akrabalık bağlarıyla sarılmış olduğumuz gerçek hayattaki örneklerde de. Bu bağlardan en sıkı olanı kan bağıdır. Ailenin özel bağlarını kırmak için, onun yerine devlet ya da kilise gibi başka bir grubu koymak için her tür yöntem denenmiştir. Hepsi de başarısız olmuştur. Gerçekten de ırk ve etnisite, kan bağına benzer: İnsanları şu ya da bu kategoriye dâhil olacak şekilde sınıflandırırken, en liberal ve en ırkçılık karşıtı insanlar bile bu sorunun biyolojik akrabalarınızla ilgili olduğunu anlar. Psikolog Francisco Gil-White'ın dediği gibi, bir insan yarı İrlandalı, dörtte bir İtalyan ve dörtte bir oranında Meksikalı olduğunu söylediğinde, bu o kişinin duygu ve düşünceleriyle değil, atalarının etnisitesiyle ilgili bir ifadedir.

Neyse ki kendimizi ve başkalarını sınıflandırma eğilimimiz bize gerçekten zevk verir. İnsanlar kendi kültürlerinin ve dillerinin yok olmasını *istemezler*; belli bir topluluğa ait olmaktan da mutlulardır. Rakip grubun kötülüğünü isteyen kişileri çoğunlukla onaylamasak da, kendi grubumuzla gurur duymak veya grubumuzla ilgilenmek yanlış davranışlar olarak değerlendirilmez. Kanada'nın

Québec bölgesinde büyümüş bir çocuk olarak, benim toplumumdaki Yahudilerin Rusya'daki Yahudilere –yalnızca bizim halkımızdan oldukları için önem taşıyan, inanılmaz uzak bir yerdeki yabancı insanlara– aktif biçimde yardım ettiklerini söyleyebilirim. Yabancı bir ülke bir Fransız vatandaşını haksız yere hapse atarsa Fransız vatandaşları bu duruma öfkelenir; İtalyanlar, tanımadıkları başka İtalyanların başarılarından gurur duyar. Bu bölümü yazarken, seçilmesi durumunda "kıta Amerika'sında görev yapan ilk Çin kökenli Amerikalı senatör" unvanını kazanacak olan bir kişiyi desteklemeye giden bir meslektaşımdan bir davetiye aldım. Bu davetiyeyi gönderen kişinin de bizzat Çin kökenli Amerikalı olduğunu duymak sizi şaşırtır mı?

Dine ve milliyetçiliğe şiddetle karşı çıkanlar bile topluluk olmanın sevincini başka yerlerde, yakın ailelerinde, arkadaş çevrelerinde ya da iş ortamlarında arayacaklardır. İnsanın kendisini diyelim ki psikoloji profesörleri topluluğunun bir parçası olarak görmesi, bir Katolik, bir Yunan veya bir Amerikalı olarak görmesinden farklıdır. Fakat insan yine de aynı sıcaklık, gurur ve aidiyeti hisseder. Berreby, gruplaşma eğilimimizi "insanın hayal gücünün ve yaratıcılık hazzının doğal kaynaklarından biri" olarak tanımlayacak kadar ileri gider.

Bu bağnaz yapımızın getirdiği yararların, hiçbir zaman için yarattığı zararları karşılamayacağını iddia edenler olabilir. İç grup olan yerde dış grup da vardır; sorunlarımız da buradan çıkar. Yahudiler ve Almanlar olmasa Nazi soykırımı da olmazdı; Tutsilerle Hutular olmaksızın Ruanda soykırımı gerçekleşemezdi. Yine de insan gruplaşmasının bir alternatifi yoktur. Tam anlamıyla evrensel bir etiğin mümkün olup olmadığını; kültüre, ülkeye ya da ak-

rabalığa kayıtsız kaldığımızda dahi iyi ve dürüst insanlara dönüşüp dönüşmeyeceğimizi kimse bilmiyor. Felsefeci Kwame Anthony Appiah yabancılarla ilişki kurmanın bile "belirli yabancılarla ilişki kurmaktan ibaret olacağını, ortak kimliğin yarattığı sıcaklığın ortadan kalkmayacağını" söyler. Amerikalı Hıristiyanlar Sudan'daki Hıristiyanlara para gönderecek, yazarlar dünyadaki yazarların özgürlüğü için kampanya düzenleyecek, İsveçli kadınlar Güney Asya'daki kadın hakları için mücadele edecektir. Appiah, Cicero'dan şöyle bir alıntı yapar: "Toplum ve insanların kardeşliği, ancak en yakın olduklarımıza en iyi şekilde davranırsak sağlanır."

İttifaka yönelik eğilimlerimizin çığırından çıkmaya başladığını düşündüğümüzde, bunları yenmek için zekâmızı da kullanabiliriz. Evrensel insan haklarını korumaya yardımcı olması için anlaşmalar ve uluslararası kuruluşlar inşa ediyoruz. Herhangi bir adayın ırkından ya da değerlendirmeye tabi olmaması gereken herhangi bir özelliğinden bilinçli veya bilinçsiz olarak etkilenmemek adına, adayı görmeden gerçekleştirilen seçmeler ve denetimler icat ediyoruz. Bir azınlık grubunun yeterince temsil edilmesini sağlamak ve kararların kendi çıkarlarıyla önceliklerini göz önünde tutan kişilerce alınmasını önlemek için kotalar ve pozitif ayrımcılık sistemleri getiriyoruz.

Yukarıda bahsi geçen çözümlerin doğru çözümler olduğunu iddia etmiyorum. Hatta bunların her biri doğru olamaz, çünkü bazıları birbiriyle çelişir. (Üniversitelere adayın ırkını bilmeden öğrenci alımı ırkı göz ardı ederken, kotalar ve pozitif ayrımcılık şartları ırksal ayrımları hesaba katar.) Buradaki ana fikir, taraflılığın yanlış olduğuna inandığımız noktalarda, bunu önlemek için gelenek ve ya-

saların yardımıyla bazı koşullar üretebiliyor olmamızdır. Ahlaki ilerleme, genel anlamıyla bu şekilde gerçekleşir. Yalnızca iyi niyetlerimiz ve irademiz sayesinde birdenbire daha iyi insanlar olamayız; tıpkı yalnızca isteyip deneyerek kilo veremeyeceğimiz ya da sigarayı bırakamayacağımız gibi. Ne var ki bizler zeki varlıklarız; hem bilgilerimizi yönetmek ve seçeneklerimizi sınırlamak için hem de yokluğunda daha iyi olacağımıza inandığımız içgüdülerimizle arzularımızın üstesinden gelmek için zekâmızı kullanabiliriz.

İşte, kendi grubumuzu ötekilerden üstte tutmaya yönelik doğuştan gelen içgüdülerimizle böyle baş edebiliriz. Ama görüleceği üzere, doğamızın, üstesinden gelmemiz gereken daha kötü yönleri de vardır.

5

BEDENLER

Tiksinti, kötülüğe yol açan kuvvetli bir histir. Bir grubu yok etmek veya dışlamak istiyorsanız, bu hissi ortaya çıkarmanız gerekir. Bir kimyager ve yazar olan Primo Levi, Yahudilerin tuvalete gitmelerinin Nazilerce nasıl engellendiğini anlatır; bunun sonucunda, "SS subayları, erkeklerle kadınların bulabildikleri yere çömelmeleri karşısında duydukları neşeyi gizlemiyorlar, oradan geçmekte olan Almanlarsa tiksindiklerini açıkça belli ediyorlardı: İnsanlar, diğerlerinin hak ettiğini bulmasına seviniyor, onların davranışlarını izliyorlardı. Gün gibi ortadaydı ki bunlar insan evladı değil, hayvandı."

Bu tür bir tepki yaratmak için insanları *gerçekten* tiksindirmek gerekmez; sıklıkla kullanılan yöntem, hayal gücünü harekete geçirmektir. Bazı insanların ne kadar pis olduklarını veya ne kadar kötü koktuklarını anlatabilirsiniz. Voltaire Yahudiler hakkında şöyle diyordu: "Bu insanlar hijyenden ve terbiyeden o kadar yoksundur ki yasa koyucuları ellerini yıkamalarını sağlamak için bir yasa yapmak zorunda kalmıştır." Nazilerin Yahudileri "mide bulandıracak kadar yumuşak ve gözenekli, geçirgen ve yapışkan, o kadınsı zayıflıklarıyla Alman erkekliğinin temiz bedeninde yaşayan bir parazit" şeklinde tarif etmesi gibi metaforlardan da yararlanmak mümkündür. Nefret edilen grup

genellikle sıçan ve hamamböceği gibi iğrenç canlılarla kıyaslanır. Bu, Ermenilere, Tutsilere vs. karşı uygulanan tüm soykırım girişimlerinde kullanılan bir retoriktir.

Tiksinti duyan tarafın belirli bir etnisiteye veya ırka mensup olması gerekmez. George Orwell sınıf ayrımlarında tiksintinin rolünü etraflıca anlatır:

> İşte şimdi, Batı'daki sınıf ayrımlarının gerçek sırrını öğreneceksiniz... Bu sır, günümüzde insanların dile getirmekten imtina ettikleri, fakat benim çocukluğumda gayet serbestçe kullanılan üç sözcükle özetlenebilir: Alt sınıflar kokuyor.
>
> Bize öğretilen buydu; alt sınıflar kokuyordu. Bu noktada, belli ki aşılamaz bir sınırdasınızdır. Çünkü hoşlanma ya da hoşlanmama duygularından hiçbiri fiziksel bir his kadar temel değildir. Irksal nefret, dinsel nefret; eğitim, mizaç veya zekâ farkı, hatta ahlaki farklılıklar'bile aşılabilir; ama fiziksel tiksinti aşılamaz. Bir katile ya da bir oğlancıya yakınlık duyabilirsiniz ama ağzı kokan birine, yani her daim kokan birine yakınlık duyamazsınız. Onun hakkında ne kadar iyi düşünürseniz düşünün, zekâsına ve kişiliğine ne kadar hayranlık duyarsanız duyun, ağzı kokuyorsa korkunç biridir ve ondan tüm kalbinizle nefret edersiniz.

Kitabın önceki bölümlerinde empatinin ahlaki davranışlar üzerindeki rolünü inceledik. Empati insanın başkalarını umursamasına yol açar: Merhameti ve fedakârlığı teşvik eder. Tiksintiyse tam tersi bir etki yaratır: Başkalarının acısına kayıtsız kalmamıza neden olur, zalimleşmemize ve insanlıktan çıkmamıza sebep olacak bir etki yaratır.

Tiksinti duygusunu ortaya çıkarmak kolaydır. Bir yemek kabını açtığınızı, kokladığınızı ve içindeki hambur-

gerin bozulduğunu fark ettiğinizi düşünün. Çoğu insan, mide bulantısını da içeren belirli bir his duyar. Belli bir yüz ifadesiyle (burnun kırıştığı, ağzın kapanıp dilin öne doğru itildiği bir tiksinti ifadesi) desteklenen bu his, belli bir dürtüye, o şeyden uzaklaşma isteğine yol açar. Onu koklamak, ona dokunmak ve elbette onu yemek istemezsiniz.

Bazı nesneler, maddeler ve deneyimler bu tepkiye yol açar. Tiksinti konusunu araştıran önemli araştırmacılardan Paul Rozin, insanlardaki "tiksinti duyarlılığını" tespit etmek için bir ölçek geliştirmiştir. Rozin ve meslektaşlarının, deneklerden değerlendirmelerini istedikleri ve ne kadar tiksindirici bulduklarını sordukları deneyimlerden bazıları şunlardır:

- Umumi bir tuvalette, üzerine sifon çekilmemiş bir dışkı gördünüz.
- Arkadaşınızın kedisi öldü ve cesedi tutup kaldırmak zorunda kaldınız.
- Geçirdiği bir kazadan sonra bağırsakları dışarı çıkmış bir adam gördünüz.
- Bir tren yolunun altından geçen tünelde yürürken idrar kokusu aldınız.

Cevaplarınız değişebilir. Bu listeyi sınıfta veya bir sunumda yüksek sesle okuduğumda bazı insanlar çok da büyütülecek bir şey olmadığını düşünüyor, bazılarıysa öğürüyor. Psikolojiye giriş dersinin işlendiği büyük amfilerden birinde bu cümleleri ekrana yansıttığımda, bir öğrenci koşarak dışarı çıkmıştı. Rozin ve meslektaşları insanların tiksinti duyarlılıklarının, o insanların bir hamamböceğini dışarı atmak ya da yeni öldürülmüş bir domuzun başına dokunmak gibi tiksindirici aktivitelere dâhil olmaya ne kadar gönüllü olduklarını da ortaya çıkardığını tespit etmiştir.

Deneysel araştırmalar ve kültürlerarası karşılaştırmalar sayesinde, dünyanın her yerindeki insanların kan, pıhtı, kusmuk, dışkı, idrar ve çürük etten tiksindiklerini biliyoruz. Bunlar, Rozin'in deyimiyle "en temel tiksintiye" yol açar. Ne yazık ki bu maddeler yaşamın da temel taşlarıdır. Ünlü bir çocuk kitabının başlığında da belirtildiği gibi, "Herkes Kaka Yapar." Kendi bedenimizden ve sevdiklerimizin bedenlerinden her tür madde fışkırır, damlar ve sızar. Bunlar iticiliklerine göre çeşitlilik gösterirler. Dışkı, idrar ve irin gerçekten de berbattır, fakat insanlar başkalarının spermlerini ve tükürüğünü seve seve mideye indirebilir; ter sümük kadar iğrenç değildir; kan içmek de en azından vampir hikâyelerinde oldukça erotik bir hâl alabilir. İlginç bir biçimde, hiç iğrenç olmayan vücut salgılarından biri de gözyaşıdır. Rozin, gözyaşının tiksintiden muaf olmasını, onun insana özgü oluşuyla açıklar ama ben William Ian Miller'ın açıklamasını daha inandırıcı buluyorum: Gözyaşı tiksindirici maddelerin fiziksel içeriğini barındırmaz, çünkü "temizdir, sıvıdır, yapışkan değildir, kokusuzdur ve tadı güzeldir."

Bazı insanlar işleri gereği bu maddelerle muhatap olurlar. Yaralılarla, hastalarla ve ölülerle uğraşanlar bu gruptandır; bazı insanlarsa ne kadar güçlü veya ne kadar ruhani olduklarını sergilemek için ya da *Fear Factor* adlı televizyon programında olduğu gibi başkalarını eğlendirmek amacıyla bu maddelerle kasten içli dışlı olurlar. Yine de diğer etmenler göz önünde bulundurulduğunda, Rozin'in en temel tiksinti listesindeki şeylerden genellikle uzak durmayı yeğleriz.

Fakat dünyaya geldiğimizde durum farklıdır; bebekler tiksinti duymazlar. Freud'un *Uygarlığa Dair Hoşnutsuzluğumuz* adlı kitabında belirttiği gibi, "Salgılar çocuklarda

tiksinti uyandırmaz. Bunlar çocuğun kendi bedeninden atıldığı için, bu bedenin bir parçası olarak, çocuğa değerli görünebilirler." Yanında kendileriyle ilgilenen biri olmayan çocuklar her tür tiksinç nesneye dokunabilir, hatta onları yiyebilir. Gelişim psikolojisinin en mühim çalışmalarından birinde, Rozin ve meslektaşları bir deney gerçekleştirmiştir. Bu deneyde, iki yaşından küçük çocuklara köpek dışkısı olduğu söylenen bir madde ("aslında fıstık ezmesi ve kokulu peynirden oluşan bir karışım") sunulmuştur. Çocukların çoğu bunu yemiştir. Çoğu, kurutulmuş balık da yemiş, hatta üçte biri çekirge bile yemiştir.

O halde, çocukluğun erken çağlarında bir değişim gerçekleşir ve çocuklar da yetişkinler gibi dünyanın büyük bir kısmından tiksinmeye başlar. Psikologlar bu değişime neden olan şeyi merak etmiş, birçoğu da Freudyen teoriyi benimseyerek tuvalet eğitimi sırasında yaşanan travmayı suçlamıştır. Benim çocuklarım küçükken, Penelope Leach'in ebeveynlikle ilgili muhteşem kitaplarından birini okumuştum. Kitapta şöyle diyordu:

> Çocukları, yetişkinler gibi dışkıdan tiksindirmeye çalışmayın. Çocuk bunun kendisinden çıktığını henüz keşfetmiştir. Onu kendine ait ilginç bir mahsul olarak görür. Lazımlığını boşaltmak için acele eder, bunu parmaklarınızın ucuyla ve burnunuzu kırıştırarak yapar, hatta çocuk kendi dışkısını inceleyip kurcaladığında ona kızarsanız, çocuğu incitirsiniz. Onun haz alarak duyduğu ilgiyi paylaşmak zorunda değilsiniz –yetişkinlerin dışkıyla oynamadığını keşfetmek de büyümenin bir parçasıdır– fakat bunu pis ve iğrenç bulması için onu zorlamayın. Kendi dışkısının size iğrenç geldiğini görürse, sizin ondan da tiksindiğinizi düşünecektir.

Leach ebeveynlerin tiksintilerinin çocuğa saygısızlık olduğu düşüncesinde haklı olsa da, bu geçişteki diğer etmenlerin tümü yanlıştır. Çocuğun "yetişkinlerin dışkı kurcalamadığını" öğrenmesi, "yetişkinlerin tulum şeklinde pijama giymediğini" öğrenmesinden farklıdır. Bu, sıradan bir kültürel alışkanlık değildir. Daha ziyade, çocuklar dışkıyı iğrenç bulmaya başlar. Bu durum da yalnızca yetişkinlerin tepkilerini gözlemlemeye bağlı değildir. Nihayetinde pek çok insan Leach'in kitabını okudu ve tavsiyelerini dikkate aldı; fakat kitabın basılmasından itibaren neredeyse yirmi yıl geçti ve geldiğimiz nokta aynı: İnsanlar hâlâ kakadan tiksiniyor.

Tuvalet eğitimi teorisinin diğer yönlerden de eksiklikleri vardır. Diğer toplumlarda oldukça farklı idrar ve dışkı boşaltım pratikleri mevcuttur (bazı kültürlerde tuvalet bile yoktur), ama tiksinti evrenseldir. Kan, kusmuk ve çürük et de iğrençtir, fakat bunların tuvalet eğitimiyle hiç ilgisi yoktur. Çocukların kendi bedensel atıklarından iğrenmelerinin tek sebebi yetişkinlerin bunları tiksindirici bulması olsa bile, bu durum bizi tekrar aynı soruyla karşı karşıya bırakır: Peki *yetişkinler* niçin böyle tepki verir?

Daha akla yatkın bir teoriyse, en temel tiksintilerin uyumsal bir amacı olduğunu iddia eder. Bu teoriye göre tiksinti öğrenilmez, bebekler gelişim süreçlerinde belli bir aşamaya ulaştıklarında kendiliğinden ortaya çıkar. Bu zamanlamayla ilgili de bir algı mevcuttur; tiksinti çok erken gelişseydi, bebekler kendi atıklarından her zaman tiksinir ve başka hiçbir şey yapamaz hale gelirlerdi. Doğal seçilimin fazla acımasız olması gereksizdir.

Tiksinti uyumsal olsa bile, neye uyum sağlamak içindir? Buna ilişkin en popüler açıklama, tiksintinin bizi bo-

zuk yiyecekler yemekten alıkoymak üzere evrimleştiğidir. Gerçekten de İngilizcedeki *disgust* (tiksinti) sözcüğü Latincedeki "kötü tat" sözcüğünden gelir.

Bu teorinin desteklenecek pek çok yanı vardır. Öncelikle, Darwin'in de gözlemlediği gibi tiksinti belirten yüz ifadesi bir şeyi koklamaktan kaçınmaya yöneliktir. Ağız kapanır, dil de ağzın içindeki bir şeyi uzaklaştırmak amacıyla kullanılır. Tiksindiğimizde ağzımızı açmamamız bir tesadüf değildir. Hakikaten de, tiksinti ifadesi insanın öğürürken takındığı ifadeyle aynıdır, belki de kökenini buradan almıştır. Ayrıca, tiksinti eşliğindeki bulantı hissi insanı yemekten uzaklaştırmaya yarar. Üçüncüsüyse, tiksindiğimiz zamanki tepkilerimiz, bozuk yemek yeme düşüncesinden kaynaklanıyor olabilir. Darwin'in kısmen Viktoryen bir abartı katarak belirttiği gibi, "Bazı insanlarda alışılmadık bir yiyecek, söz gelimi sıkça tüketilmeyen bir et yemenin yalnızca düşüncesinin bile anında öğürmeye veya kusmaya yol açması oldukça şaşırtıcıdır." Dördüncüsü de, bulantı oranındaki ortalama artışı göz önünde bulundurduğumuzda bile, hamile kadınların bulantıları fetüsün zehirlenmeye en duyarlı olduğu dönemlerde özellikle artar. Son olarak, koku ve tat alma esnasında harekete geçen anterior insular korteks, insanlara tiksindirici resimler gösterildiğinde aktifleşir.

Tabii, insanların tiksinti duyduğu şeylerin çeşitliliği düşünüldüğünde, tiksintinin tamamen fiziksel bir şey olamayacağı ortaya çıkar. Sıçan, böcek veya köpek yeme fikri beni tiksindirir, fakat bazı toplumlardaki insanlar bu yiyecekleri gayet leziz bulur. Demek ki burada öğrenmenin de rolü vardır; bu da tiksintinin bozuk yiyeceklerle ilişkili olduğunu iddia eden teoriyle uyumludur. İnsanlar Rozin'in

"hepçilin ikilemi" şeklinde adlandırdığı şeyle karşı karşıyadır: Çok fazla yiyecek yeriz ama bunlardan bir kısmı bizi öldürebilir, bu yüzden de yaşadığımız bölgede neyi yiyip neyi yiyemeyeceğimizi öğrenmek zorunda kalırız. Bu öğrenme sürecinde yiyecekler, özellikle de etler, aksi kanıtlanmadıkça suçludur. Kızarmış fare yemenin iğrenç olduğunu bana kimse söylemedi; bunu ben tiksindirici buluyorum, çünkü o kritik çocukluk dönemimde etrafımdaki insanlar böyle bir şeyi asla yememişti.

Kimileri yiyecek temelli teorinin eksik olduğunu, tiksintinin bizi daha geniş çaptaki patojen ve parazitlere karşı uyarmak amacıyla evrimleştiğini savunur. Antropolog Valerie Curtis ve meslektaşları 165 ülkeden kırk binin üzerinde insanla internet üzerinden görüşerek, onları tiksindiren resimleri bulmaya çalışmıştır. Potansiyel hastalıkları akla getiren resimlerin özellikle tiksindirici bulunduğunu tespit etmişlerdir: Örneğin irin ve iltihap barındıran cilt yaraları, temizlenmiş yanık izlerine göre daha tiksindirici bulunuyordu. İnsanlar ayrıca ateşi çıkmış gibi görünen ve yüzünde lekeler bulunan insan yüzlerinden de kısmen tiksiniyorlardı. Bu teori yıkanmamış bir yabancının kokusunun niçin bu kadar itici bulunduğunu da açıklar: Kirli olmak hastalık belirtisidir.

Dirayetli bir insan doğası gözlemcisi olan Charles Darwin kendi tiksintisine dair bir hikâye anlatır. Tierra del Fuego'da, "Bir yerli, kamp alanında yemekte olduğum saklanmış soğuk ete parmağıyla dokundu ve etin yumuşaklığı karşısında biraz tiksindi; bu esnada ben de, elleri kirli görünmese de çıplak bir vahşinin yemeğime dokunması karşısında bir tiksinti duydum."

İnsanlar iğrenç olabilirler. Tiksinti kısmen hastalıkları

engellemek için evrimleştiyse, insanların iğrençliği bizim hastalık taşıyıcılar olduğumuzu akla getirir. Fakat bizim iğrençliğimiz daha temel düzeydedir. Sonuçta etten kemikten varlıklarız ve tiksinti uyandıracak her tür maddeyle özdeşleştirilebiliriz. Aziz Augustinus'un deyimiyle, "*Inter Faeces et uriam mascimur*," yani idrar ve dışkının ortasına doğarız.

Bir fare ölüsü veya kusmuk yığını karşısında ortaya çıkan tiksinti ahlaki açıdan nötr olabilir, ama diğer insan kardeşlerimizden tiksinmemiz daha kafa karıştırıcı bir durumdur. Buradaki tiksinti, antipatiden ve nefretten farklıdır. Fiziksel anlamda mide bulandırmayan bir kişiden nefret edebiliriz, fakat hor gördüğümüz kişiler hakkında tiksinti retoriği kullanmaya meyilliyiz: "O adam midemi bulandırıyor!" Nefret, antipati ya da herhangi bir negatif his olmaksızın da tiksinti duyulabilir. Çocuğunuzun altını değiştirmek veya kusmuğunu temizlemek size iğrenç gelebilir, ama bu durum çocuğunuzdan nefret etmenize neden olmaz. Yine de tiksinti, ihtimalleri artırır. Birinden iğrenmek, en nihayetinde onu itici bulmaktır.

Tiksinti empatinin zıddıdır. Tıpkı empatinin (her zaman olmasa da) birçok durumda merhamete yol açması gibi, tiksinti de (her zaman olmasa da) genellikle antipatiye yol açar. Empati karşıdaki insanı birey olarak görmeye, tiksintiyse karşıdakini küçük, itici ve insanlık dışı bulmaya sebep olur.

Deneysel araştırmalar, tiksinti hissinin başkalarını daha sert eleştirmemize neden olduğunu ortaya koymuştur. Bu tarzdaki araştırmaların ilkinde, psikologlar Thalia Wheatley ve Jonathan Haidt denekleri hipnotize edip, belirli bir sözcüğü gördüklerinde tiksinti duymalarını sağ-

lamışlardır. Daha sonra deneklere çok belirgin olmayan ahlaki suçlar içeren hikâyeler okutulmuş, hikâyede bu kelimeyi görenlerin bu davranışı daha kötü bulduğu tespit edilmiştir. Başka deneylerde de katılımcılardan dağınık ve iğrenç görünümlü bir masa ya da osuruk parfümü sıkılmış bir oda hakkında değerlendirme yapmaları istenmiş, *Trainspotting* filmindeki karakterin ellerini dışkı dolu bir klozete soktuğu sahneyi izledikten sonra veya tiksindirici bir deneyimlerini yazmaları istendikten sonra neler düşündükleri sorulmuştur. Bu durumların her biri, katılımcıları başkalarının davranışlarını ahlaki açıdan onaylamamaya itmiştir. Fiziksel tiksintiye benzer bir hisse neden olan acı yiyecek yemek bile insanların ahlaki suçlara daha sert yaklaşmalarına sebep olur. Bu deneysel bulgularla uyumlu olarak, tiksintiye duyarlı bireyler, göçmenler ve yabancılar gibi insanlara karşı daha katı tutum sergiler.

Dünyadan ve laboratuvardan elde edilen örneklerin ortaya koyduğu şey oldukça açıktır: Tiksinti bizi daha zalim kılar.

Rozin'in tiksinti skalasının başka bir kısmında da cinsel pratikler yer alır. Deneklere, yetişkin bir kadının babasıyla cinsel ilişkiye girmesini veya otuz yaşında bir adamın seksen yaşındaki bir kadınla ilişkiye girmeye çalışmasını hangi derecede tiksindirici buldukları sorulmuştur. Birçok insan bu davranışları tiksindirici bulur. Ayrıca bunları ahlaksız davranışlar olarak değerlendirirler.

Belirli cinsel davranışlar karşısındaki ahlaki tutumlarımız evrimsel açıdan bakıldığında gayet kafa karıştırıcıdır. Bu kitapta tartıştığım ahlaki yargıların çoğu evrimleşmiş adaptasyonlar şeklinde değerlendirilebilir. İyi ve dürüst

insanlara karşı hissettiğimiz sıcaklık ve hilekârlarla beleşçilere karşı duyduğumuz kızgınlık, küçük toplumlarda bir arada yaşamaya çalışan bireylerin karşılaştıkları zorluklara ilişkin uyumsal çözümler olarak görülebilir. Adaletsizlik karşısındaki tepkilerimiz statü takıntımızdan, saldırganlık ve cinayet karşısındaki tepkilerimiz de hayatta kalmanın ve soyunu sürdürmenin öneminden kaynaklanır. Birini kasten öldürmenin, birinin ölmesine (onu kurtarmak gayet kolay olsa bile) bilerek izin vermekten daha kötü olduğunu düşünürüz, çünkü bireylerin birbirlerini kasten öldürdüğü hiçbir topluluk hayatta kalamaz, ama birbirimizi kurtarmak zorunda olmamız o kadar da mühim değildir.

Ahlaki düşüncelerimizin diğer yönlerine adaptasyon diyemeyiz, fakat bunlar çeşitli adaptasyonların doğal uzantılarıdır. Beyinlerimiz kundakçılık ya da alkollü araç kullanımı gibi modern suçları kınayacak şekilde evrimleşmemiştir, fakat bu davranışların ahlaki açıdan yanlış bulunmasının sebebi, kasten ve ihmalkârca zarar verme kategorisine dâhil olmalarıdır. Hediye verme mantığının genlerimize kazınmış olduğundan şüpheliyim; daha ziyade, verilecek hediyenin uygunluğuna ilişkin içgüdülerimiz ve minnet veya hayal kırıklığı gibi hislerimiz (en azından kısmen) statü, saygı ve karşılıklılık konusundaki endişelerimizle açıklanabilir.

Ne var ki cinsel ahlak daha farklıdır. Tabii, cinsel birleşme aracılığıyla üreyen canlıların cinsel ilişkiye girme arzusunun ve üremeye yol açmayan (insan dışındaki canlılarla cinsel birleşme gibi) ya da doğru biçimde üremeye sebep olmayan (kişinin ebeveynleri, kardeşleri veya yetişkin çocuklarıyla cinsel ilişkiye girmesi gibi) belirli cinsel davranışlardan kaçınma isteklerinin nasıl evrimleştiğini

anlamak kolaydır. Ahlak psikologlarının aklını karıştıran şey, insanların cinsel ilişkinin bazı biçimlerinden kaçınırken bazı türlerini onaylaması değildir; esas mesele, başkalarının ilişkilerini neden bu kadar dert ettiğimizdir.

Söz gelimi, aynı cinsiyetten iki insan arasındaki cinsel ilişki dünyanın büyük kısmında yasaktır, bazı yerlerdeyse ölüm cezasına tabidir. ABD'de, Anayasa Mahkemesi eşcinsellik yasalarının anayasaya uygun olmadığına ancak 2003 yılındaki *Lawrence v. Texas* davasında karar verdi; o zamana dek, tam on üç eyalette eşcinsel ilişki karşıtı yasalar mevcuttu. Önde gelen toplumsal ve dinî liderlerin birçoğu eşcinsel ilişkiyi ahlaksızlıkla itham etmeyi sürdürür; homoseksüeller de zorbalık ve tacizlere maruz kalmakta, hatta cinayete kurban gitmektedir. Yakın zamanda düzenlenen bir ankete (Mayıs 2012) katılan yetişkinlerin yüzde 42'si, "gey ya da lezbiyen" ilişkileri ahlaki açıdan yanlış bulduklarını belirtmişlerdir.

Tabii durum eskiden daha da kötüydü. Bu kitabın başında insan doğasına ilişkin bilgece sözlerine yer verilen Thomas Jefferson'ı düşünelim. Jefferson, 1777'de Virginia için şu yasayı teklif etti: "Tecavüz, Çokeşlilik, erkek ya da kadınla Eşcinsel ilişkiye girme suçlarını işleyenler, erkekse hadım edilmeli, kadınsa burun kıkırdağında en azından bir santimlik delik açılmalı." Bugün bakıldığında ne kadar zalimce görünürse görünsün, çağın standartları düşünüldüğünde Jefferson oldukça insaflı kalıyordu. Kanun teklifi yeterince sert olmadığı gerekçesiyle reddedildi; yasama organı bu davranışlar için ölüm cezası talep ediyordu, sonuçta da bu kabul edildi.

Burada dikkat çekici olan esas nokta, Jefferson'ın –bariz sebeplerden dolayı her daim suç kabul edilen– tecavüzü, eş-

cinsel ilişki gibi rızaya dayalı cinsel davranışlarla bir tutmasıdır. Bu davranışlara ilişkin itirazlarımız, evrimsel bir bakış açısından değerlendirildiğinde aslında oldukça sapkındır. En nihayetinde, eşcinsel ilişkinin herhangi bir genetik dezavantajı yoktur. Kusurlu bir soy oluşma riski yoktur, hatta cinsel ilişki yoluyla toplumsal bağlar oluşturmanın veya var olan bağları kuvvetlendirmenin yararı vardır.

Düşünüldüğünde, *kişiye özel* eşcinsellik bireylere üreme konusunda dezavantaj yaratmaz. Öte yandan, üreme konusundaki rekabetin katı doğası göz önünde bulundurulduğunda, erkeklerin eşcinsel ilişki yaşayan diğer erkeklerden rahatsız olması da anlamsızdır. İyi bir Darwinci bunun tersini öngörecektir. Birbirleriyle cinsel ilişki yaşayan erkekler (ya da kendilerini kadınlarını döllemeye çalışmaktan ziyade, üremeye katkısı olmayan başka zararsız ilişkilere adayanlar) kendilerini çiftleşme piyasasından çekmiş olurlar; bu da diğer erkeklere avantaj sağlar. Eşcinsel erkeklere kınamadan ziyade, şükran duyulmalıdır. Eşcinsel erkeklerden yalnızca kadınlar rahatsız olmalıdır, tıpkı kadın eşcinsellerden erkeklerin hoşnutsuz olması gerektiği gibi.

O halde, evrimsel açıdan kötü olan noktalar yalnızca bunlardır. Ahlaki itirazlarımızın kökeni belki de kültüreldir. Fakat bu kısıtlamaya dair kültürel bir açıklama bulmak da oldukça zordur. Kimi zaman, toplumların eşcinselliği mahkûm ettiği, çünkü üremeye dayalı cinselliğin teşvikinin nüfusu artırdığı iddia edilir. Oysa üremedeki kısıtlayıcı etken erkekler değil kadınlardır, yani bu teori ancak kadın eşcinselliğine yönelik itirazları açıklar. Gerçekten de, kadınların cinsel yaşamını kontrol etmeye adanmış tarihimiz göz önünde bulundurulduğunda, ahlaki sansüre

erkek eşcinsellerin değil, yalnızca lezbiyenlerin maruz kalacağı düşünülebilirdi.

Hemen her kültürde mahkûm edilen bir diğer cinsel davranış biçimi de ensest ilişkidir. İnsanların bu kısıtlamaya dair gayet net açıklamaları vardır. Antropolog Margaret Mead, Arapesh kabilesinin bir mensubuna, bir insanın kendi kardeşiyle evlenmesi hakkında ne düşündüğünü sormuş, o da aile dışı evliliklerin ittifaklar kurmak için gerekli olduğunu söylemiştir: "Nasıl? Kendi kardeşinle mi evlenmek istiyorsun? Kafayı mı yedin? Bir kayınbiraderin olsun istemez misin? Farkında değil misin, sen başka birinin kardeşiyle evlenirsen, başka biri de senin kardeşinle evlenirse iki kayınbiraderin olur; fakat kendi kardeşinle evlenirsen hiç kayınbiraderin olmaz. O zaman kiminle avlanır, kiminle tarlayı sürer, kimi ziyaret edersin?" Bizim toplumumuzdaysa karşılıklı rıza, olası psikolojik hasarlar ya da kusurlu doğum ihtimali gibi hususlardan endişe edilir.

Aslında enseste karşı çıkmak için gayet mantıklı sebepler olabilse de, bu davranış karşısındaki içgüdüsel itirazımızın kökeni daha derinlere dayanır. Psikolog Steven Pinker'ın dediği gibi, ergen çocuk sahibi ebeveynler pek çok şeyden endişe ederler, ama genellikle çocuklarının birbirleriyle ilişkiye gireceğinden korkmazlar. Ergen gençlerin kardeşler arası ensestten uzak durmalarının sebebi beraber avlanacakları, tarla sürecekleri akrabalardan yoksun kalmak veya kusurlu doğumlardan korkmak değildir. Kardeşler arası ensest yaygın değildir, çünkü kardeşlerin büyük kısmı birbirleriyle cinsel ilişkiye girmek istemez; bunun düşüncesi bile iğrençtir.

Bu iğrenmenin ardında evrimsel bir mantık yatar. İnsanın yakın akrabasıyla çocuk yapması hiç de mantıklı

değildir, çünkü tek başına zararlı olmasa da çift halindeyken zararlı olacak bir gen çiftinin çocuğa geçmesi muhtemel olacaktır. Akrabalar arası cinsel ilişki bazen kazaen de gerçekleşir, örneğin erken yaşta birbirlerinden ayrılmış iki kardeş tanışıp evlenir ve kardeş olduklarını daha sonra öğrenirler. Görünüşe bakılırsa, ensestten uzak durmamızı sağlayan zihinsel uyarı sistemini tetikleyen şeylerden biri de çocuklukta bir arada yaşamamızdır. İnsanlar, aralarında gerçek kan bağı olmasa dahi bu bilgiye kayıtsız kalmazlar; bu da kız çocuk belli bir yaşı geçtikten sonra eve gelen üvey babanın çocuktan cinsel olarak etkilenme olasılığının neden arttığını açıklar. Aynı zamanda, onu öldürme olasılığı da artar. (Tabii bu noktada bariz bir meseleyi dile getirmem gerekiyor: Aileye daha geç dönemlerde dâhil olan üvey ebeveynlerin çoğu üvey çocuklarına ne cinsel yönden ne de başka biçimde saldırırlar.)

Fakat bunların hiçbiri, *başka insanlarca* benimsenen ensest ilişkinin neden bizi rahatsız ettiğini açıklamaz. Jonathan Haidt tarafından ortaya atılan ünlü varsayımı düşünelim. Bu varsayımda, ensestle bağdaştırılan zorlama ve kusurlu doğan çocuklar gibi durumlar elimine edilmiştir:

> Julie ve Mark kardeştir. Üniversitenin yaz tatili süresince birlikte Fransa'ya giderler. Bir gece, sahildeki bungalovlarında beraber kalırlar. Sevişmeyi denemenin ilginç ve eğlenceli olacağına karar verirler. En azından, bu onlar için yeni bir deneyim olacaktır. Julie zaten doğum kontrol hapı kullanmaktadır, Mark da fazladan önlem olması açısından kondom kullanır. Sevişmek ikisinin de hoşuna gitse de, bunu bir daha yapmamayı kararlaştırırlar. Olanlar aralarında bir sır olarak kalır, bu da aralarındaki bağı kuvvetlendirir. Siz bu konuda ne düşünüyorsunuz? Sevişmeleri sizce doğru mu?

Birçok insan Julie ve Mark'ın yaptığının yanlış olduğunu söyler. İlginç olan şu ki bu yargılarının hangi gerekçeye dayandığı sorulduğunda, Haidt'in deyimiyle, çoğu insan "ahlaki şaşkınlığa" uğrar. Bu, onlara yalnızca yanlış gelir.

Bu tür farazi örnekler size güvenilir gelmiyorsa, işte size gerçek bir örnek: 2010 yılında, Columbia Üniversitesi'nde (hem de oyun teorisi üzerine çalışan) bir siyaset bilimi profesörü, yirmi dört yaşındaki yetişkin kızıyla rızaya dayalı cinsel ilişkiye girdiği için "üçüncü dereceden ensestle" suçlandı. Yasal suçlamalara, bir de gazete ve bloglarda atılan sansasyonel başlıklar eklendi; ayrıca üniversitedeki işine de son verilmesi talep ediliyordu. Belli ki birçok insan bu davranışın ahlaksızca olduğunu düşünüyordu.

Ensest karşıtı yasalar, karşılıklı rıza sonucunda ilişkiye giren yetişkinlere uygulandıklarında dahi, sonucu temel alan bir bakışla savunulabilir. İnsanın genç oğlunun ya da kızının ileride onaylanabilir bir cinsel partner sayılacağını bilmesi, ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkiye zarar verebilir. Daha genel anlamıyla, kan bağı taşıyan kişileri bir arada tutan bağlar, bu kişiler yetişkin bile olsa, cinsel ilişkiyle uyumlu olmayabilir. Dolayısıyla bu tür ilişkilere izin verilmemesi bir toplum için daha iyi olabilir. Ne var ki birçok insanın profesörü kınamasının ardındaki sebep muhtemelen bu değildir. Bu davranış onları tiksindirmişti; *New York Daily News* gazetesinin deyimiyle, "sapkın bir cinsel ilişki" olarak görülmüştü. Karşılıklı rızaya dayanan ensesti yasaklamak için geçerli sebepler olabilir, yine de bu fikir bizi ilk anda tiksindirmediyse bu sebepleri sıralamakta aceleci olmamak gerek.

Kınadığımız cinsel davranışların tiksindirici bulduğumuz davranışlarla aynı olmasının tesadüf olduğunu

düşünmüyorum. Daha ziyade, tiksinti cinsel ahlak sorununun çözümünde rol oynar.

Tiksinti, belirli cinsel davranışlar karşısındaki doğal tutumumuzdur; daha önce gördüğümüz gibi tiksinti antipatiyi ve reddetmeyi de tetikler. Psikolog Nilanjana Dasgupta ve meslektaşları, tiksindirici resimlere bakmanın eşcinselliğe karşı daha olumsuz tutum sergilemeye yol açtığını tespit etmiştir. Psikologlar Yoel Inbar ve David Pizarro'yla beraber yürüttüğümüz araştırmada, biz de insanlara – osuruk spreyi gibi– kötü kokular koklatmanın, onların eşcinsel erkeklere karşı daha soğuk yaklaşmalarına sebep olduğunu fark ettik. Bu durum, bir bireyin tiksinti duyarlılığının cinsel davranışlar karşısındaki tutumuyla ilişkili olduğunu gösterir. Bu düşünceyi araştırmak üzere Yoel Inbar, David Pizarro ve ben, Amerikalı yetişkinlerden oluşan geniş bir grubun tiksinti duyarlılığını ölçtük (cinsel tiksintiye ilişkin soruları eledik) ve daha büyük duyarlılığın, siyasi meselelerdeki muhafazakâr tutumla bağlantılı olduğunu tespit ettik. Bu bağlantı, özellikle kürtaj ve eşcinsel evlilik gibi cinsellikle ilgili konularda daha da güçleniyordu. Cinsiyet, yaş ve dinî eğilimleri göz önünde bulundurduğumuzda bu etki değişmiyordu. Yale profesörü Joshua Knobe'un da takımımıza katıldığı ikinci bir araştırmada, California Üniversitesi, Irvine Üniversitesi ve Cornell Üniversitesi öğrencilerini inceledik. Bu grup toplumsal anlamda oldukça liberaldi; açıkça sorulduğunda eşcinsellere karşı tarafsız kalıyorlardı. Yine de öğrencilerin tiksinti duyarlılığı eşcinsellik hakkındaki gizli tutumlarıyla örtüşüyordu: Tiksinti duyarlılıkları ne kadar fazlaysa tutumları da o kadar olumsuzdu.

Peki, cinsel aktiviteler niçin ilk etapta tiksindiricidir? Rozin ve meslektaşlarının öne sürdüğüne göre, tiksinti ilk

aşamada fiziksel bütünlüğü korumak üzere evrildiyse de, insanlık tarihi boyunca daha soyut bir ruhsal savunma mekanizmasına dönüşmüştür. Artık bize birer hayvan olduğumuzu anımsatan, saflığımızla soyluluğumuzu tehdit eden şeylerden tiksiniyoruz. Yani insan kültürü tarafından öngörülen cinsel sınırları yok sayanlar bize iğrenç ve ilkel gelir: "İnsanlar hayvan gibi davrandıkça, insan ve hayvan arasındaki sınırlar belirsizleşir; bu durumda kendimizi alçak, bayağı ve (en önemlisi de) ölümlü yaratıklar olarak görürüz."

Felsefeci Martha Nussbaum'un iddiasına göre, (dışkı, kan gibi maddelere karşı geliştirdiğimiz) "ilkel tiksinti" bizi hastalık taşıyan atıklardan uzak tutmak için evrildiyse de, insanlara yönelik tiksintinin kökeni, diğer toplumsal grupların üyelerini karalamaktır. Bu, "baskın grubu kendi içindeki hayvanlıktan uzak tutmak için geliştirilmiş bir stratejidir." Bu mantık şöyle devam eder: "Bu yarı insanlar benimle iğrenç hayvanların dünyası arasında bir noktada durmaya devam ettikçe, ben de bu ölümlü/çürüyen/kokuşmuş/akıntılı benliğimden uzaklaşmış olurum."

Bana kalırsa bu düşünceler ihtimal dışıdır, çünkü fazlasıyla soyut ve düşünseldir. Bitlenme fikrinden midesi bulanan veya anne ve babasının yatak odasındaki aktivitelerini duyunca nefesi daralan yedi yaşındaki çocuk, hayvan olduğunu anımsadığı için ya da ölümden korktuğu için endişelenmez. Hayvanlığa ve ölümlülüğe dair soyut endişeler aslında iğrenmeyle bağlantılı değildir. Hayvansı doğamızı anımsatan şeyler bizi tiksindiriyorsa, biyolojik doğamızın en belirgin hatırlatıcısı olan evrim ağaçlarının ya da DNA sarmalının bizi kusturması gerekirdi. Benzer bir biçimde, ölüm insanları korkutabilir ya da üzebilir,

ama tiksindirmez. Ölü bedenler elbette mide bulandırıcıdır ama kimse ölüm oranlarını gösteren tabloların karşısında kusmaz.

Cinsellik çok daha basit bir sebepten dolayı tiksindiricidir. Bedenlerle ilgilidir ve bedenler iğrenç olabilir. Vücut sıvılarının değiş tokuş edilmesi bize ölümlü yaratıklar olduğumuzu hatırlattığı için değil, bu sıvılar ilkel tiksinme dürtülerimizi harekete geçirdiği için problemlidir. Aşk ve şehvet gibi dürtülerimiz bu tepkileri baskılar ya da yok eder. Fakat tiksinti bizim doğal fabrika ayarımızdır.

Öte yandan, ahlaka ilişkin dürtülerimizin temizliğe dair endişelerimizden etkilendiğini iddia eden Rozin ve Nussbaum'un haklı oldukları yanlar da vardır. Fiziksel temizlenme, dinî ritüellerin pek çoğunun parçasıdır; Hıristiyanlık ve Sihizm'deki vaftiz ya da İslam'daki abdest gibi. Bu da fiziksel temizlikle ruhani temizlik arasında bir bağlantı olduğunu gösterir. Bu bağlantıya dilde de rastlarız. Söz gelimi, *temiz* ve *pis* hem fiziksel nesnelerin niteliğine hem de kişinin itibarına ve çeşitli uygulamalara işaret edebilir. Küfürlü konuşmayı "pis", niyetleri "temiz" olarak tanımlayabiliriz.

Tabii bir de Macbeth etkisi vardır. Psikologlar Chen-Bo Zhong ve Katie Liljenquist bir dizi deneye imza atmış ve katılımcıların bir kısmından geçmişteki kötü davranışlarını düşünmelerini istemiştir. Ahlaki kusurları kendilerine hatırlatılan bu bireyler, (sabun ve diş macunu gibi) temizlik ürünlerini daha arzu edilir bulmuş, başkasına hediye etmek üzere antibakteriyel mendilleri kurşun kalemlere tercih etmeye daha yatkın hale gelmişlerdir. Daha sonraki bir deneydeyse, psikologlar Spike Lee ve Norbert Schwarz,

katılımcılardan kurgulanmış bir sahneyi canlandırmalarını istemiştir; bu sahnede ya sesli mesaj ya da e-posta yoluyla şeytani bir yalanı ileteceklerdir. Bunu gerçekleştirdikten sonra, denekler çeşitli ürünleri değerlendirirler. Bu kötü davranışı sesli mesaj yoluyla (yani ağızlarıyla) gerçekleştirenler gargarayı, e-posta yoluyla (yani elleriyle) gerçekleştirenler el temizleyicileri tercih etmiştir. Bu temizlenme, suçluluk ve utancı gerçekten de hafifletir. Kral Duncan'ı bıçakladıktan sonra Lady Macbeth'e ellerini ovalatan Shakespeare, gerçekten de ne yaptığını biliyordu.

Başka bir araştırmada Zhong ve meslektaşları, temizliği anımsatan şeylerin denekleri pornografi izlemek gibi davranışlara karşı daha hoşnutsuz kıldığını tespit etmiştir. Fiziksel temizlikle ruhani temizlik arasındaki bağlantı düşünüldüğünde, bu oldukça mantıklıdır. Tıpkı fiziksel açıdan temiz bir insanın kirlenmekten korkması gibi ahlaki açıdan temiz bir insan da ahlaki kirlenmeden kaçınmaya çalışabilir.

Temizliğe ilişkin belli belirsiz bir anımsatıcının bile etkisi vardır. Psikologlar Erik Helzer ve David Pizarro, bir koridorda öğrencilerin yanına gidip onlara siyasi eğilimleriyle ve daha pek çok şeyle ilgili görüşlerini sormuştur. Bir el temizleyici ünitesinin yakınında dururken yanına gidilen öğrenciler, genellikle temizleyicinin uzağındaki gençlere kıyasla daha muhafazakâr olduklarını belirtmiştir. Başka bir deneyde de öğrenciler laboratuvara çağrılmıştır. Bunlardan bazılarına temizlikle ilgili şeyler anımsatılmıştır; örneğin yakınlarda bir yere, "Araştırmacılar: Islak mendilleri kullanarak laboratuvarın temiz kalmasına yardımcı olun!" yazan bir levha asılmıştır, ayrıca klavyeyi kullanmadan önce ellerini silmeleri söylenmiştir. Bu gibi anım-

satıcılara maruz kalmayan deneklere kıyasla, katılımcılar kendilerini siyasi açıdan daha muhafazakâr olarak nitelemiş ve cinsel açıdan pek de temiz olmayan davranışlara –söz gelimi "ninesine göz kulak olmak için evde kalan bir adamın, ninesinin yatağında kız arkadaşıyla sevişmesi" ya da "bir kadının en sevdiği oyuncak ayısına sarılarak mastürbasyon yapması"– karşı daha yargılayıcı tutum sergilemişlerdir.

O halde, temizlik vurgusu başkalarının davranışlarına yönelik değerlendirmeleri de etkiler, özellikle de cinsellik konusunda. Tabii bu deneylerde temizlik, bir el dezenfektanı veya ıslak mendil görmek gibi belli belirsiz etmenler tarafından belirlenir. Gerçek hayattaysa, toplumsal davranışlar genellikle pek de belirsiz olmayan temizlik anımsatıcılarına dayanır. *Etnik temizlik* kavramı yeni bir kavram olsa da, bu düşünce eskilere dayanır. Bir grubun dışlanması, bunların ulusun saflığını bozduğu gerekçesiyle haklı çıkarılabilir.

Aslında pek çok insan, kişinin bedenini ve ruhunu temiz tutmaya önem veren inanç sistemlerine ve uygulamalara bağlıdır. Burada elbette Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Yahudilik gibi belli başlı dinlerden bahsediyorum. Bunlar, "kutsal düzen, doğal düzen, gelenek, kutsallık, günah ve kirlilik" gibi kavramlar etrafında dönen, antropolog Richard Shweder ve meslektaşlarının ilahi etik olarak tanımladığı şeyi vurgular. Bu dinlerin cinsel davranışları tanımlayan ahlaka fazlaca yatırım yapmalarına şaşmamak gerek.

O halde yanılmıyorsam, ensest, eşcinsellik, hayvanlarla cinsel ilişki gibi davranışlara duyulan öfke biyolojik

bir adaptasyon değildir. Bu davranışları kınayan bireyler, bunlara kayıtsız kalanlara nazaran daha fazla üremezler; bu davranışları kınayan bireylerin çoğunlukta olduğu toplumlar da diğerlerine kıyasla daha başarılı değillerdir.

Daha ziyade, ahlak psikolojisinin bu özelliği biyolojik bir tesadüftür. Parazitlerden ve zehirli maddelerden uzak durmamızı sağlayan gelişmiş sistemler, cinsel aktivitelere karşı olumsuz bir tepkiye de neden olmuştur. Bu caydırıcı tepki tarih boyunca din ve hukuk gibi kültürel uygulamalar aracılığıyla daha da güçlenmiş, belirli yönlere aktarılmış ve kutsanmıştır.

Cinsel davranışlar karşısındaki tepkilerimiz ahlaktan sayılır mı? Bazı teorilere bakılırsa, sayılmaz. Psikolog Elliot Turiel, ahlakı "adalete ve haklara dair buyurgan yargılar ve insanların birbirleriyle nasıl ilişkilenmesi gerektiğini tanımlayan bir toplumsal yardımlaşma biçimi" şeklinde tanımlar. Jonathan Haidt ise "birbirine geçmiş değerler, erdemler, normlar, uygulamalar, kimlikler, kurumlar, teknolojiler bütünü ve kişinin bireysel çıkarını baskılayarak ya da düzenleyerek, birlikte çalışmaya ve müşterek toplumları mümkün kılmaya yarayan evrimleşmiş psikolojik mekanizmalar" olarak tanımlar. Önceki bölümlerde bahsettiğim merhamet, hakkaniyet ve cezalandırma gibi meseleler bu tanımlamalara uygun düşer.

Fakat cinsel ahlakın "adalet, haklar ve toplumsal yardımlaşma" ile ilgisi yoktur; ayrıca "insanların birbirleriyle ilişkilenme biçimleriyle" ilgili olmak zorunda da değildir. En nihayetinde, cinsel ahlak kişinin kendisinden çıkıp yine kendisine, başka bir insana ya da hayvana, sebzeye veya minerale yönelebilir. Ayrıca cinsel ahlakımızın "müşterek toplumu mümkün kılmaya" yaradığı da o kadar bariz de-

ğildir. Bu amaç için (ya da başka bir amaç için) evrimleşmemiştir. Ayrıca, herhangi bir dönemde herhangi bir amaca hizmet ettiğini düşünmek için de hiçbir sebep yoktur. Yarın öbür gün, belirli bir etki yaratan bir çeşit virüsün yayıldığını hayal edin: Söz gelimi, bu virüs anterior insulanın bir kısmını yok edip, insanların tiksinme hissini ortadan kaldırıyor olsun. Diğer ahlaki yeteneklerimiz eskisi gibi kalıyor olsun ki daha genel temellere dayanan tecavüz ve pedofili gibi cinsel suçların yanlış olduğunu hâlâ ayırt edebiliyor olalım. Fakat pek çok insanın, başkalarının karşılıklı rızaya dayalı cinsel aktivitelerine yönelik içgüdüsel mide bulantısı ortadan kalkmış olsun. Bu durumda toplumun yok olacağına inanılabilir mi? Pek değil.

Demek ki belirli tanımlara göre konuşursak, cinsel ahlak dediğim şey aslında ahlak bile değildir. Fakat tüm bunlar, var olan tanımların yetersizliğini gösterir. Cinsel ihlaller karşısındaki tepkilerimiz biyolojik bir tesadüf olabilir, ama adaptasyon şeklinde evrimleşmiş olan diğer ahlaki tepkilerimizden çok da farklı görünmezler. Cinsel ahlak suçluluk, utanç ve öfkeyle bağlantılıdır. Cezalandırma isteğini tetikler. Ayrıca, tıpkı diğer ahlaki kısıtlamalar gibi, bu da hukuk ve gelenekler içerisinde kodlanmıştır. Örneğin, Eski Ahit'in üçüncü kitabında, erkekler arası cinsel ilişkinin ölümle cezalandırılabileceği belirtilir; bu kural, anne-babaya küfretmenin cezasının (ölüm), dine küfretmenin cezasının (taşlanarak ölüm), bir din adamının kızının fahişelik yapmasının cezasının (yakılarak ölüm) hemen yanında yer alır. Tüm bunlardan önce de, engellilere iyi davranmak gerektiğini bildiren şiirsel bir bölüm vardır: "Sağıra lanet etmeyecek, körün önüne engel koymayacaksın." Bazı güncel hukuki sistemler, eşcinsellik gibi yasaklı

cinsel davranışları özel bir kategoriye yerleştirir, yine de tıpkı cinayet ve darp gibi suç olarak değerlendirilirler.

Aynı zamanda, çoğu insan bunların suç olması gerektiğine ve tiksintinin güvenilir bir ahlaki rehber olduğuna inanır. Ünlü bir makalesinde, doktor ve biyoetikçi Leon Kass, "antipatinin bilgeliği" dediği şeyi şöyle savunur:

> İğrenme, bir argüman değildir; ayrıca geçmişte antipati duyulan şeylerin bir kısmı günümüzde sessizce kabul edilmiştir. Yine de eklemek gerekir ki bu her zaman iyi olmamıştır. Hayati mevzularda antipati, aklın dile getirmekte yetersiz kaldığı derin bir bilgeliğin duygusal ifadesidir. Babakız arası ensest ilişkinin, hayvanlarla cinsel ilişkinin, bir cesedin uzvunu kesmenin, insan eti yemenin, hatta yalnızca (yalnızca!) tecavüz etmenin ya da öldürmenin bile dehşetini anlatmak için herhangi bir argüman sunulabilir mi? Bu eylemler karşısında duyulan iğrenmenin rasyonel bir açıklamasının yapılamaması, bu iğrenmeyi etik açıdan şüpheli mi kılar? Hiç de değil.

Ben böyle düşünmüyorum. Bence tiksintiyle özdeşleştirilen bu içgüdüler, en iyi ihtimalle gereksizdir (nihayetinde, tecavüze veya cinayete karşı çıkmak için başka sebepler de vardır), en kötü ihtimalle ise, irrasyonel uygulamalara ya da vahşi davranışlara izin verdikleri ölçüde zararlılardır.

Öncelikle, psikoloji veya evrim konusunda hiçbir şey bilmiyor bile olsak, tiksintinin tarihine kısaca göz atmak dahi onun ahlaki bir gösterge olarak güvenilemez olduğunu ortaya koyar. Nazilerin Yahudilere ya da birçok Amerikalının ırklar arası evliliğe karşı hissettiği iğrenme, çoğumuzun belli gruplara ve davranışlara karşı hissettiği

iğrenmeye birebir benzer. Tiksinti meselesinin geçmişte ters gittiği bellidir; şimdi niye buna güvenelim?

Fakat tiksinti karşısındaki esas argüman, yalnızca onun bizi yanlış yönlendirmesi değildir. Hiçbir şey mükemmel değildir. Mantıklı değerlendirmelerin insanların ahlaki yönden ters bulduğumuz sonuçlara varmasına ya da kısmen ahlaksız sayılan empatik tepkiler vermesine yol açtığı vakaları bulmak kolaydır. Fakat bu muhakeme sürecinin ters gitmesinin sebebi, varsayımların yanlış olması veya mantık yürütmenin hatalı olmasıdır. Empatinin ters gitmesinin sebebiyse, haksızca ya da tesadüfen kurulması yahut hakkaniyet gibi diğer meselelerin ihlaline yol açmasıdır. Tiksinti bunlardan farklıdır. Tiksintiye bel bağlamak yazı-tura atmaya benzer. Bozuk para size yanlış cevabı verirse, bunun sebebi parayı yanlış atmış olmanızdır. Yanlış yanıtı da, doğru yanıtı da aynı sebepten alırsınız: Tesadüf.

Bu bakımdan antipati, tartıştığımız diğer ahlaki yetilerden farklıdır. Ahlakın diğer yönleri, biyolojik evrim ve kültürel icatlar gibi süreçler aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Bu süreçler de diğer bencil bireylerle anlaşmak zorunda kalan bencil bireylerin karşılaştığı problemlere duyarlıdır. Evrim, acı çekenlere karşı duyulan merhamet, hilekârlarla beleşçilere karşı duyulan öfke, iyi davrananlara karşı duyulan minnet gibi hislere yol açarak bizim türümüzü bir çözüme doğru itmiştir. Bunlar, küçük gruplar halinde yaşayan insanların yüzleştiği problemlere yönelik, binlerce yıl içinde evrimleşmiş yaratıcı çözümlerdir. Artık çok daha farklı bir dünyada yaşayan bireyler olarak, eski koşullarımızdan sıyrılabilir, daha geniş kabul görebilecek ahlaki ilkeler geliştirerek ve bunları benimseyerek eski koşullarımızın ilerisine geçebiliriz. Bu tip ilkeler, bizlerin rasyonel

ve düşünen canlılar olarak benimsemeye gönüllü olduğumuz değerleri temsil eder. İşte, bilgelik adını hak eden şey *budur*.

6

AİLE ÖNEMLİDİR

Genç bir kadın kendinden küçük bir adamla tanışır ve onu evine götürür. Adamın pek çok sorunu vardır. Yürüyemez, konuşamaz, hatta ayağa bile kalkamaz; yalnız bırakılmaması, yemek yedirilmesi ve banyo yaptırılması gerekiyordur. Geceleri ağlayıp çığlık atar; onunla geçirdiği ilk yıl kadının gözüne uyku girmemiştir. Yine de bu, kadının hayatındaki en mühim ilişkidir. Adeta onun için ölebilir durumdadır. Adam kendi kendine yürüyebilecek, tuvalete gidebilecek ve konuşabilecek seviyeye gelene kadar kadın ona yıllarını adar. Birlikteliklerinden on küsur yıl sonra adam başka kadınlarla ilgilenmeye ve onlarla randevulaşmaya başlar, nihayetinde de evi terk edip bir başkasıyla evlenir. Kadın onu sevmeye ve ona destek olmaya devam eder, yeni karısından olan çocuklarının bakımına da yardımcı olur.

Bu küçük adam yetişkin bir yabancı olsaydı, kadının davranışları bize ya çok kutsal ya da fazlasıyla çılgınca görünürdü. Fakat bu betimleme, anne-oğul arasındaki standart bir ilişkinin özetidir. Kadının onun annesi olduğunu bilmek tüm bu fedakârlıkları bazı bakımlardan daha da etkileyici kılar, çünkü bu durumda başka faktörleri de göz önünde bulundurabiliriz. Eğer evlat edinilmemişse, kadın onu dokuz ay karnında taşımış, acı çekmiş, bulantılar yaşamış ve bitkin düşmüştür. Daha sonra da doğum yapmış-

tır ki bu oldukça acı verici ve riskli bir süreçtir. Ardından, muhtemelen aylar veya yıllar boyunca onu kendi bedeninden beslemiştir.

Alison Gopnik'in *Filozof Bebek* adlı kitabında anlattığı bu hikâyenin ana fikri, ailenin özel olduğudur. Bu ikilinin anne-oğul olduğunu bilince kadının davranışlarına bakışımız da değişir. Kendi çocuğuna karşı kayıtsız olsa, bu fedakârlıkları yapmaktan kaçınsa, ona bir yabancı gibi davransa, pek çok insan kadını ahlaksızca davranmakla suçlardı. Söz konusu ebeveyn anne değil de baba olsaydı belki yargılarımızı birazcık yumuşatır, fakat yine de böyle düşünürdük.

Yetişkinlerin ahlak psikolojisine dair en başarılı teorilerimiz bile bu türden yargılar konusunda pek az bilgi verir. Benimki de dâhil olmak üzere, bu alandaki araştırmaların çoğu, insanların kendileriyle alakası olmayan yabancıların davranışlarını nasıl değerlendirdiğine, nasıl yargıladığına ve bunlara nasıl tepki gösterdiğine odaklanır. İnsanların ebeveyn-çocuk, ağabey-kardeş ya da başka türden yakın akrabalık ilişkileri konusundaki düşünceleri hakkında söyleyeceğimiz çok şey yoktur. Bu mesele üzerine çalışan en ünlü araştırmacıların derlediği *Moral Psychology Handbook*'un [Ahlak Psikolojisi El Kitabı] dizin bölümünde "anne", "çocuk" ya da "aile" konularının bulunmaması çok da şaşırtıcı değildir.

Ben bunun bir hata olduğunu düşünüyorum. Ahlaki doğamızı anlayabilmek için, bazı yakın ilişkilerin kendine has koşullarını göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu da kendimizi bazı felsefi ön kabullerden arındırmamızı ve hem evrim üzerine hem de bebekler üzerine yürütülen araştırmalardan öğrendiklerimizi ciddiye almamızı gerektirir.

Ahlak psikolojisi ve ahlak felsefesi birbirine hayli yakındır. Immanuel Kant, David Hume ve tabii ki Adam Smith gibi ahlak felsefecileri, modern ahlak psikolojisinin kurucularından sayılır. Bu alandaki en önemli kişiler de –bu kitapta araştırmalarından sıkça bahsettiğim isimler– kısmen felsefe eğitimi almış insanlardır. Ayrıca ileride göreceğimiz gibi, ahlak psikolojisinin teorileri, yöntemleri, hatta deneysel uyarıcıları bile genellikle doğrudan ahlak felsefesinden alınmıştır.

Bununla birlikte, bizim çalışma biçimlerimizi etkileyen şey genel anlamıyla ahlak felsefesi değil, ahlak felsefesinin öncelikle hangi davranışların ahlaki açıdan zaruri, hangilerinin isteğe bağlı, hangilerinin yasak olduğunu inceleyen belirli bir koludur. Bu alanda çalışan felsefeciler iki ana gruba ayrılır: *sonuççular* (davranışları yarattıkları sonuçlar üzerinden, örneğin toplam mutluluğu artırıp artırmadığına bakarak değerlendirenler) ve *deontologlar* (yani daha kötü sonuçlara yol açacak olsa bile, daha geniş kapsamlı ilkelerin benimsenmesi gerektiğini savunanlar).

Sonuççular, daha iyi sonuçlara yol açacaksa –yani nihayetinde, yol açtığı zarardan daha fazla mutluluğa sebep olacak veya heba ettiğine kıyasla daha fazla hayat kurtaracak ya da daha fazla bireyin amacına ulaşmasını sağlayacaksa– masum bile olsa bir insana işkence yapmanın doğru olduğunu iddia edebilir. (Bu noktanın üzerinde çok fazla durmuyorum, çünkü sonuççular da hangi sonuçların önemli olduğu konusunda birbirlerinden ayrılırlar.) Buna karşılık, deontologlar işkencenin her koşulda yanlış olduğunu, çünkü bir insanın haysiyetine zarar vermemek gibi tartışılmaz ilkeleri ihlal ettiğini söyleyecektir. Böyle bir deontologa göre, milyonlarca insanın kurtuluşuna yol açacak

olsa bile bir insana işkence yapmak yanlış sayılacaktır.

Ahlak felsefecileri genellikle karmaşık ve doğallıktan uzak örnekler üzerinden ilerler ve teorilerini daha kapsamlı hale getirmek için bu problemler üzerine kafa yorarlar. Bazı psikologlar da benzer şekilde ilerler, fakat felsefeciler neyin *gerçekten* doğru neyin yanlış olduğu üzerine kafa yorarken, psikologlar genellikle insanların doğru ve yanlış konusundaki fikirleriyle ilgilenirler. Ahlaki sezgilerimiz bazen birbiriyle çelişir: X ve Y, farklı şekillerde anlatılan aynı olayları temsil etseler de ahlaki açıdan X'in doğru, Y'nin yanlış olduğunu düşünebiliriz. Bir psikolog bu noktada duraksayacak, bu tutarsızlığı insan zihninin ilginç bir özelliği olarak değerlendirecektir. Oysa bir felsefeci bunu yapamaz.

Ayrıca, tutarlı bir ahlak felsefesi gündelik sezgilerimizden çok da fazla uzaklaşamaz. Eğlence olsun diye bebeklere işkence yapılabileceğini iddia eden bir ahlak felsefesini kimse ciddiye almaz. Böyle bir sonuç bizim doğuştan gelen iyi ve kötü algımıza o kadar terstir ki buna ahlak teorisi denemez. Ahlak felsefecileri bu problemi John Rawls'un "düşünümsel denge" adını verdiği yöntem –teorimizin nihayetinde belli sezgileri benimseyip bazılarını reddettiği noktaya ulaşana dek genel ilkeler ve özel durumlar arasında mekik dokumak– aracılığıyla çözmektedir. Sonuç itibarıyla ahlak teorileri sezgilerimizle uyuşmayan sonuçlara varabilir. Yalan söylemenin daima yanlış olduğunu savunan Kant gibi deontologlar (Her zaman mı? Tavan arasında bir Yahudi saklanıyorken ve kapınıza Naziler dayanmışken bile mi? Evet!) ve bir bebeğe işkence edip öldürmenin, bu davranışımız dünyadaki mutluluk miktarını bir nebze de olsa artıracaksa, gayet kabul edilebilir olduğunu

iddia eden Bentham gibi faydacılar da (Bebeğe mi? Küçük masum bir bebeğe mi? Evet!) mevcuttur.

Modern felsefenin en yaygın örneklerinden bazıları yoldan çıkmış trenleri ele alır. Felsefeci Peter Unger, bir senaryo ortaya atar. Bu senaryoya göre Bob'un oldukça güzel, nadir ve pahalı bir arabası, bir Bugatti'si vardır, fakat bir gün başına korkunç bir iş gelir.

> Bob bir gün gezmeye çıkar ve Bugatti'sini tali bir demiryolunun yakınına park edip, demiryolu üzerinde yürüyüşe çıkar. Bu sırada, içinde kimse olmayan bir trenin gelmekte olduğunu görür. Yolun ilerisine baktığında, muhtemelen bu tren tarafından ezilecek bir çocuk silueti fark eder. Treni durduramayacaktır, çocuk da uyaramayacağı kadar uzaktadır. Fakat trenin rotasını değiştirip, onu Bugatti'sinin durduğu noktaya yönlendirmesini sağlayacak bir makas vardır. Bu durumda kimse ölmeyecek, ama Bugatti'si paramparça olacaktır. Bu arabaya sahip olmanın verdiği hazzı ve onun temsil ettiği ekonomik güvenceyi düşününce, Bob makası değiştirmemeye karar verir. Çocuk ölür. Bob daha uzun yıllar Bugatti'sinin ve temsil ettiği ekonomik güvencenin keyfini sürecektir.

Önceden de bahsettiğimiz gibi Peter Singer bu örneğin başka bir versiyonunu ortaya atar: Bob göl kenarında yürürken, sığ suda boğulmakta olan bir çocuk görür. Suya girip çocuğu kurtarabilecektir, fakat bu durumda pahalı ayakkabıları mahvolacaktır. Bu yüzden çocuğu boğulmaya terk eder ve yürüyüp gider.

Bu senaryolar Bob'un harekete geçmemesinin yanlış olduğunu vurgulayacak şekilde kurgulanmıştır. Dünyada ölmekte olan pek çok çocuk vardır, Bob da biraz ba-

ğış yaparak bunlardan bir kısmını kurtarabilir. Bir Bugatti fiyatından, hatta bir çift İtalyan ayakkabısının fiyatından çok daha azını harcayarak bir hayat kurtarabilir. Unger ve Singer, Bob'un çocuğu kurtarmak için arabasını ya da fiyakalı ayakkabılarını feda etmemeyi seçmesinin, Bob'un www.oxfam.org adlı web sitesine girerek çocukların hayatını kurtarabilecek bir bağış yapmak yerine bir araba ya da ayakkabı almayı tercih etmesinden çok da farklı olmadığını iddia eder. Elbette Bob'un çok değerli bir malı feda etmemek için bir insanı ölüme terk etmek zorunda kalmasının şanssızlıktan kaynaklandığı düşünülebilir, fakat görünüşe bakılırsa rahat bir yaşam süren herkes aslında her gün aynı ikilemle karşı karşıya kalmaktadır.

Bu iki durum arasında onlarca farklılık olduğu söylenebilir. Söz gelimi, Bob makası değiştirmediğinde veya suya girmediğinde belirli bir çocuğu ölüme mahkûm etmektedir. Fakat Bob bağış yapmadığı vakit, bunun yarattığı etkiler daha belirsiz olur. Yahut Bob'un bu iki örnekte de çocuğa yardım edebilecek tek kişi olduğu, bağış meselesindeyse pek çok kişiden yalnızca biri olduğu iddia edilebilir. Ne var ki Singer ve Unger bu farklılıkların ahlaki açıdan önemli olmadıklarını savunur. X ve Y konusunda farklı sezgilere sahip olsak da bu ikisi pek çok bakımdan birbirine eştir. Eğer söz konusu felsefeciler haklıysa, bu durum ahlaki canlılar olarak bizleri endişelendirmelidir. Bağış yapmamamız bir çocuğun boğulmasını seyretmeye eşse, hayatlarımızı ciddi olarak gözden geçirmemiz gerekir.

Ahlak psikolojisi alanında çokça etkili olmuş bir tane daha yoldan çıkmış tren –daha doğrusu yoldan çıkmış tramvay– vakası vardır. Bir senaryoya göre ("makas" se-

naryosu) bir tramvay kontrolden çıkmıştır. Yolunun üzerinde, raylara bağlanmış beş kişi bulunur.

Makas değiştirerek tramvayı farklı bir rotaya çevirebilirsiniz. Ne yazık ki bu sefer gideceği yol üzerinde de raylara bağlanmış tek bir kişi vardır. Makası değiştirmeli misiniz yoksa değiştirmemeli misiniz?

İkinci durumda ("köprü" senaryosu), yine bir tramvay kontrolden çıkmıştır. Yolunun üzerinde, raylara bağlanmış beş kişi bulunur. Siz bu yolun üstünde yer alan bir köprüde duruyorsunuz, yanınızda da irikıyım bir yabancı var. Tramvayı durdurmanın tek yolu adamı köprüden tramvayın önüne itmek ve beş kişiyi kurtarmak için bir kişiyi öldürmektir. (Kendinizi atmanız bir işe yaramayacaktır, sizin cüsseniz tramvayı durduracak kadar büyük değildir.) Adamı iter misiniz, yoksa hiçbir şey yapmaz mısınız?

İki durumda da sonuç aynıdır, makası değiştirmek de adamı itmek de beş kişinin kurtulup bir kişinin ölmesine yol açacaktır. Fakat çoğu insan sezgisel açıdan bu iki durumun farklı olduğunu hisseder: Makası değiştirmek doğru, adamı köprüden atmak yanlıştır. Demek ki bizler doğuştan sonuççu değiliz; bir davranışın ahlaki statüsünü belirleyen şey, yol açtığı sonuçtan fazlasıdır.

Bazı felsefeciler adamı itmekle makası değiştirmek arasındaki farkın Çift Etki Doktrini ya da ÇED adı verilen ilke bağlamında değerlendirileceğine inanır. Genellikle Katolik filozof ve teolog Thomas Aquinas'a atfedilen ÇED, şu üç durum arasında ahlaki bir farklılık olduğunu savunur: Birini öldürmek, daha ulvi bir amaç uğruna birine istemeden zarar vermek (ahlaki açıdan kabul edilebilir bir şeydir) ve daha ulvi bir amaç uğruna kasten birini öldür-

mek ya da birine zarar vermek (ahlaki açıdan kabul edilebilir değildir).

Söz gelimi, ÇED'e göre, davranışınızın orada çalışan birtakım masum insanların ölümüne yol açacağını bilerek düşman bir askerî üsse bomba atmak kabul edilebilir bir davranıştır. Üssü yok edip savaşı çabucak bitirmek ve milyonlarca kişinin hayatını kurtarmak amacıyla bu şekilde davranılabilir. Buradaki masum insanlar "sivil zayiat" kabul edilir, tıpkı makas değişimi sonucunda ölen adam gibi. Fakat bombalamanın amacı masum insanları öldürüp karşı tarafı teslim olmaya zorlamaksa (burada da amaç savaşı çabucak bitirip milyonlarca insanın hayatını kurtarmaktır), ÇED'e göre bu ahlaken kabul edilebilir değildir, çünkü köprü vakasında olduğu gibi burada da daha ulvi bir amaç uğruna masum insanlar öldürülecektir. Her iki durumun nihai amacı aynı olsa da (savaşı kazanmak), hatta ikisinde de aynı sayıda insan ölecek olsa da, ÇED'e göre ikinci durum birincisinden daha kötüdür. İkinci durumda masum insanların ölümü, bir amaç uğruna kullanılan yöntemdir; ilk durumdaysa kabul edilebilir bir yan etkidir.

Psikologlar tramvay problemleri alanına ilk kez psikolog Lewis Petrinovich ve meslektaşlarının 1990'larda gerçekleştirdiği bir araştırma aracılığıyla adım atmıştır. Bu araştırmacılar üniversite öğrencilerine, "cankurtaran botu problemleri" ve "makas değiştirmeli" tramvay problemleri gibi meseleler de dâhil olmak üzere farklı senaryolar sunmuştur. Beş kişilik bir cankurtaran botunda altı kişi bulunmaktadır: Bir kişiyi suya mı atarsınız, atacaksanız da kimi atacağınıza nasıl karar verirsiniz? Deneklere, raylara bağlı insanlardan biri Amerikan Nazi Partisi üyesi olsa

makası değiştirip değiştirmeyecekleri sorulmuştur. Peki ya dünyanın en usta viyolacısı olsa? Peki ya bir gorilse?

Hukuk akademisyeni John Mikhail, doktora çalışması sırasında farklı "makas" ve "köprü" senaryolarına dair farklı sezgileri inceleyen araştırmalar gerçekleştirmiştir. Hemen ardından, 2001 yılında, nörobilimci Joshua Greene ve meslektaşları, *Science* dergisinde bir makale yayımlamıştır. Bu çalışmada, insanların tramvay senaryoları ve benzer senaryolar hakkında nasıl akıl yürüttüklerini incelemek amacıyla beyin görüntüleme tekniklerinden yararlanılmıştır. Greene'in makalesi devrim yaratmış, pek çok psikoloğa, nörobilimciye ve antropoloğa tren problemleri üzerine çalışmak için ilham vermiştir. İnternet üzerinden gerçekleştirilen anketler sayesinde, farklı ülkeler ve kültürlerden gelen yüz binlerce insanın sezgileri değerlendirmeye tabi tutulmuş; avcı-toplayıcı toplumlara mensup bireylere, psikopatlara ve beyin hasarından muzdarip hastalara çeşitli tren problemleri sunulmuştur. Sonuçta, yalnızca eğitimli felsefecilerin değil, nörolojik açıdan normal insanların da makas vakasıyla köprü vakası arasında ahlaki bir farklılık gördüğü ortaya çıkmıştır. Tramvay senaryosunun farklı bir versiyonuyla (Lego insanların kullanıldığı bir senaryo) karşı karşıya bırakılan üç yaşındaki çocuklar bile genellikle makas değiştirmenin doğru, adamı köprüden atmanın yanlış olduğunu söylemiştir.

Bazı akademisyenler bu bulguları, insanlarda tıpkı dilbilimci Noam Chomsky'nin öne sürdüğü evrensel dilbilgisine benzeyen evrensel bir ahlak yetisi bulunduğunun ispatı sayarlar. Bu yeti kısmen doğuştan gelir, evrenseldir, soyut ve belirsiz ilkeler barındırır. Bu noktada bazı ilginç paralellikler var gibi görünmektedir. Dilsel bilgiyi bilinç-

sizce edinmemiz gibi (anadili İngilizce olan herkes "John uyuyor görünüyor"[9] cümlesinin yanlış olduğunu sezer, fakat bu hissin altında yatan ilkeyi yalnızca uzmanlar tam anlamıyla ortaya koyabilir), ahlaki sezgilerimizin çoğu da bilinçli farkındalığımızın dışındaki etmenlerden kaynaklanır.

Bununla birlikte, Izzat Jarudi ve benim iddia ettiğimiz gibi, dil ve ahlak bazı bakımlardan oldukça farklıdır. En önemlisi de, dilsel bilgi duygulardan ayrıdır. Birinin söylediği bir şeye sinirlenebilir ya da bundan iğrenebilirsiniz, fakat cümlelere anlam katan ilkeler duygudan tamamen yoksundur. Bir eylem cümlesinin yapısal geometrisini bilinçsizce çözümlerken gözleriniz yaşla dolmaz. Buna karşın, ahlaki yargılar merhamet, utanç ve öfke gibi duygularla bağlantılıdır. Duyguların önemi, tramvay senaryosunun köprü versiyonunda oldukça belirgindir. Greene ve meslektaşlarının bulgularına göre, insanlar treni durdurmak için adamı itmek yerine, bir düğmeye basarak adamın rayların üstüne düşmesini sağlayacak kapakları açmayı tercih ederler. Bu, ÇED açısından bir farklılık yaratmaz. Her iki durumda da adamı öldürmek bir amaç uğruna kullanılan bir yöntemdir, fakat ortada psikolojik bir farklılık vardır. Greene, bunun adama dokunma fikrinden kaynaklandığını ileri sürer. Adama elinizi sürüp onu *itmek*, güçlü bir duygusal tepki yaratacaktır; bu tepki bir düğmeye basma fikrinin yaratacağı tepkiden çok daha kuvvetlidir. Birçok insanın bunu yanlış bulmasının sebebi de budur.

Tramvay vakasına ilişkin sezgiler herhangi bir felsefe teorisine uymayacak yöntemlerle manipüle edilebilir.

[9] Buradaki orijinal cümle "John seems sleeping"dir. Doğrusu "John seems to be sleeping" olmalıdır. (ç.n.)

Zekice bir araştırmada, senaryodaki karakterlerin mensup olduğu ırkın nasıl etkiler yarattığı incelenmiştir. New York Filarmoni Orkestrası'na mensup yüzlerce insanı kurtarmak için Tyrone Payton[10] adlı bir kişiyi feda etmek doğru mudur? Peki, Harlem Caz Orkestrası'nın yüzlerce üyesini kurtarmak adına Chip Ellsworth III[11] adlı birini feda etmek doğru mudur? Muhafazakârlar genellikle her iki duruma objektif yaklaşırken, liberaller farklı davranır; genelde yüzlerce siyahi insanı kurtarmak için bir beyazı feda etseler de tersini yapmazlar. Fakat sorulduğunda, ırkın burada fark yaratmaması gerektiğini söylerler. Başka bir araştırmada da deneklere önce *Saturday Night Live* adlı programdan[12] komik bir video izletilmiş, daha sonra tramvay senaryoları sunulmuştur. Bu durumda, şişman adamı trenin önüne itmek deneklere daha kabul edilebilir gelmiştir.

Tramvay problemlerinin genellikle tuhaf ve yapay olmasından şikâyet eden pek çok akademisyen de vardır. Felsefeci Kwame Anthony Appiah, tramvay yazınındaki bu bolluğun, "Yahudilerin kanun kitabı Talmud'u el kitapçığı gibi gösterecek kadar" büyük olduğunu iddia eder. Fakat bu problemlerin, sezgilerimizin yapısını incelemekte hayli yararlı oldukları da su götürmez. Greene'in dediği gibi, tramvay problemleri zihnimizin ahlaki yapısını incelememize yardımcı olacak meyve sinekleridir.[13]

Felsefi örnekler ve psikolojik deneyler genellikle aile

[10] Bu isim ve soy isim Afrika kökenli Amerikalılar arasında yaygındır. (ç.n.)

[11] Bu ismin tınısı da, kişinin İngiliz kökenli olduğunu düşündürür. (ç.n.)

[12] Pek çok komedyenin skeçlerinin yayımlandığı 90 dakikalık bir televizyon programı. (ç.n.)

[13] Meyve sinekleri çok hızlı üredikleri için DNA araştırmalarında sıkça kullanılırlar. (ç.n.)

üyeleriyle ilgili sezgileri ele almaz. Fakat görünüşe göre, ahlak felsefecileri yakın ilişkileri inceleyen ahlaki problemleri ele almak için tramvay problemlerinden ve türevlerinden yararlanırlar. Gerçekten de, felsefeci Philippa Foot'un 1967'de ortaya attığı tramvay probleminin amacı, *kürtaj* konusunun ahlaki yönünü incelemekti. Bunun için de, anneyi kurtarmak amacıyla alınan önlemlerin fetüsün ölümüyle sonuçlandığı vakaları araştırıyordu. Buradaki ana fikir şudur: Duygusal açıdan karmaşık ve ihtilaflı sorunları, yabancıların başına gelen basit ikilemlere dönüştürdüğümüzde, bunlar hakkında daha sağlıklı düşünebiliriz.

Bob'un Bugatti sahibi olduğu senaryo bize aile hakkında da fikir verebilir. Bu vaka, tanımadığımız kişilerin başına gelecek şeylere karşı daha duyarlı olmamız gerektiği fikrini destekler. Peter Singer gibi bir sonuççu için bile bencilce öncelikler mantıklıdır, çünkü en etkin sistem, bireylerin öncelikle kendileriyle ve çevresindekilerle ilgilendiği sistemdir. Adam Smith bu noktayı çok iyi vurgular: "Hiç şüphe yok ki doğası gereği her insan evvela ve esasen kendi selametini önemser; başkalarından ziyade kendi başının çaresine bakmakta ustadır, bunu yapmaya hakkı da vardır." Uçaklardaki oksijen maskesini önce kendinize sonra çocuğunuza takmak herkesin hayatta kalabilmesi için en iyi yöntemdir; tıpkı bunun gibi önceliği kendimize ve ailemize verdiğimiz bir sistem de belki herkesin selameti için en iyi olandır.

Fakat Singer'ın vurguladığı şey bunun da bir sınırı olduğudur: Kendimize ve sevdiklerimize ayırdığımız kaynaklar oldukça fazladır. Singer'a göre, elimizdeki kaynaklar başka insanların hayatını kurtarmak için kullanılabilecekken, kendi çocuğumuzu birazcık daha mutlu etmek

adına onu lükse boğmak ahlaki bir hatadır. Bugatti senaryosu bunun sebebini vurgulayan oldukça sert bir örnektir.

Bu, ahlak felsefesi yapmanın bir yöntemidir. Yabancılarla ilgili örnekler düşünülerek birtakım genel ve soyut ilkeler belirlenir –bunlar sonuççuluktaki gibi gayet basit ilkeler de olabilir– daha sonra da bu ilkeler aileyi ve arkadaşları kapsayacak şekilde genişletilir. Bir felsefeci, yabancılarla etkileşimlerin daha ilgi çekici olduğunu iddia edebilir. En nihayetinde, bizimle aynı dünyayı paylaşan milyarlarca insanla uğraşmak durumundayız. Gerçekten de ahlaki duyarlılıklarımız uzaktaki insanlar söz konusu olduğunda geçersizleşiyor ya da köreliyorsa, bu noktada felsefe devreye girmelidir. Yakın ilişkiler kendi başlarının çaresine bakabilirler.

Fakat bu, ahlak psikolojisi yapmak için doğru bir yöntem değildir. İnsan doğasını ve insan etkileşimlerini incelerken, yabancılardan başlayıp aileyle arkadaşları özel durumlar olarak nitelemek mantıksızdır. Bu, ahlakın tür içinde nasıl evrilip bireylerde nasıl geliştiğini gösteren bilgilerimizle uyuşmaz.

Ahlak felsefesini temel almayıp, en baştan başlayabileceğimizi düşünelim. Ahlak psikolojisine ilişkin teorilerimizi felsefeye değil de, evrimsel biyoloji ve gelişim psikolojisine dayandırırsak her şey daha farklı görünmeye başlar.

Önce evrim gelir. Ahlakın doğal gelişimi, etkileşim halinde olmadığımız binlerce yabancıyla bir arada yaşadığımız bir dünyada değil, aileler ve kabileler halinde yaşayan küçük insan gruplarında başlar. Manhattan'ın ortasında değil de ıssız bir yerde düzenlenen bir yaz kampını düşünün. Yani, toplumsal içgüdülerimiz rastgele yabancılarla değil, sıklıkla karşılaştığımız insanlarla etkileşim kurma-

mıza yardımcı olacak şekilde evrilmiştir. Kendi grubumuza mensup bireylerle sürekli ve tekrarlayan ilişkiler içinde olduğumuzdan, diğerlerine yardım eden bu bireylerin başkalarından yardım gördüklerinde şükran duymaları ve kötü davrananları cezalandırıp dışlamaya yönelmeleri, bu duyguları taşımayanların üreyememesine sebep olacaktır. Doğal seçilimin mantığı, fedakâr davranışlarımızın ve ahlaki değerlendirmelerimizin seçici olmasını gerektirir; arkadaşlarımızla ailemizi yabancılardan üstün tutma eğilimimiz üreme açısından hayli yararlıdır, dolayısıyla bu özelliğimizin doğuştan gelen ahlaki sezgilerimizin bir parçası haline geldiği düşünülebilir.

Aslında ahlaki içgüdülerimizin ve ahlak anlayışımızın evrimsel kökenlerine ilişkin ortaklaşmış bir düşünce yoktur. Bazıları, ahlak duygumuzun, birbirine yakın insanlar tarafından benimsenen müşterek davranışların yarattığı avantajlardan kaynaklandığını iddia eder. Bazıları da iki aşamalı bir teori ortaya atar: Önce ilkel ahlaki sezgiler ortaya çıkmış, sonra da ahlaki normların benimsendiği bu özel sistem, toplumun büyümesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, grup seçiliminin –topluluklar düzeyinde doğal seçilim– ahlakın oluşumunda rol oynayıp oynamadığına ilişkin tartışmalar da vardır. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, hilekârları, beleşçileri ve diğer çürük elmaları cezalandırma eğilimimizin evrimsel kökenleri meselesi oldukça tartışmalıdır. Cezalandırıcı doğamız, diğerlerine nazaran daha çok cezalandırma yapan gruplar daha başarılı olduğu için mi evrildi (grup seçilimi teorisi), yoksa cezalandırıcılar başkalarına daha çekici geldikleri, bu yüzden de hayatta kalıp üreme olasılıkları daha fazla oldukları için mi evrildi (birey seçilimi teorisi)? Yoksa üçüncü kişile-

rin cezalandırılması, intikam eğiliminin tesadüfen ortaya çıkmış bir yan ürünü müydü (3. bölümde öne sürdüğüm teori bu düşünceyi savunur)? Bunlar ucu açık sorulardır ve muhtemelen evrimsel modelleme, kültürel ve fiziksel antropoloji, insanlar ve hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen deneysel araştırmalar sayesinde çözülecektir.

Fakat her şey bu kadar açık değildir. Ahlakın kökenlerini inceleyen evrimsel teoriler toplumun, arkadaşlığın ve özellikle de akrabalığın önemini vurgular. Darwin'in ahlaki yetilerimizin kökenlerine dair ortaya attığı spekülasyonlarında da bu konuya değinilir: "*Ebeveynlik ve evlatlık içgüdüleri de dâhil olmak üzere*, belirgin sosyal sezgilere sahip her türden hayvan, zihinsel yetileri insanınki kadar geliştiği veya ona yakınsadığı anda mutlaka bir ahlak algısı veya vicdan geliştirecektir."

Şimdi de gelişimi düşünelim. İnsanlar yeryüzündeki ana kuzularıdır. Çocukluk dönemi en uzun süren canlı insandır –insanların savunmasız olduğu dönem oldukça uzundur– ve dolayısıyla ebeveynle çocuk arasında özel bağlar gelişmiştir. Toplumsal ve ahlaki yaşamlarımız bu yüzden diğer canlılara kıyasla bu kadar çetrefillidir. Bazı akademisyenler bu çocukluk dönemini fazlasıyla önemli bulur; fedakârlığı, biçare çocuklarımıza gösterdiğimiz ilginin bir sonucu olarak değerlendirirler. Bu teori sıra dışı bir kanıt tarafından desteklenir: Doğum kasılmalarını kolaylaştırmak ve meme uçlarının uyarılmasıyla birlikte süt akışını sağlamak için salgılanan *oksitosin* hormonunun rolü. Fakat çocuk bakımındaki işlevi yüzünden evrimleşmiş olan oksitosinin çok daha geniş etkileri de mevcuttur. Oksitosin sisteminize girdiğinde sakinleşir, uysallaşır ve dost canlısı olursunuz; ekonomi oyunlarında, bu hormondan

verilen insanlar genellikle diğerlerine daha fazla güven duyar ve daha cömert olurlar. Ayrıca kendilerini oksitosine karşı daha duyarlı kılan alellere sahip bireyler de daha anlayışlı ve daha az stresli olurlar. Oksitosine, gayet münasip biçimde, "sevgi hormonu", "kucaklama kimyasalı", "iyilik sütü" ve "ahlak molekülü" gibi isimler verilir.

Ahlak elbette yalnızca iyi hislerden ibaret değildir. Oksitosin tanımadığımız insanlara neden para gönderdiğimizi veya başkalarına zarar veren kişilere neden öfke duyduğumuzu açıklamaz. Oksitosinin yarattığı etki başlı başına karmaşıktır: Yakınlarımıza karşı daha nazik olmamızı sağlar ama bağnaz yanlarımızı da ortaya çıkarabilir. Bir araştırmada, oksitosin solumanın sizi kendi grubunuza mensup bireylere karşı daha pozitif davranmaya ittiği, fakat aynı zamanda diğer gruplardaki bireyleri küçümseme olasılığınızı da artırdığı görülmüştür.

Yine de, doğum ve emzirme esnasında salgılanan bu molekülün cinselliği ve nezaketi çağrıştırması önemli bir buluştur. Bu buluş, ahlaki hislerimizin bir kısmının anne-çocuk ilişkisine dayandığı fikrini destekler.

Ahlak psikolojisi çalışan herkes soyut felsefi vakalara odaklanmaz. Klasik görüş karşısındaki en başarılı alternatifleri Antropolog Richard Shweder geliştirmiş, ahlakın temellerine ilişkin üçlü bir teori ortaya atmıştır. Bireysel hak ve özgürlüklere odaklanan bir özerklik etiği vardır. Batılıların ve Batılı felsefecilerin çoğu için birincil ahlaki temel budur; tramvay problemleriyle ilgilenmenize yol açan ahlak algısı da işte budur. Fakat bunun yanı sıra, saygı, vazife, hiyerarşi ve erkek egemenliği konularıyla ilgilenen bir

toplumsal etik; bir de kirlilik ve temizlik, kutsallık ve kutsal düzen gibi meselelere odaklanan *kutsallık* etiği vardır.

Bu teori, psikolog Jonathan Haidt tarafından geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Haidt altı ayrı katmandan oluşan ahlaki temellere sahip olduğumuzu savunur: İlgi göstermek/zarar vermek, hakkaniyet/hilekârlık, sadakat/ihanet, otorite/boyun eğme, kutsallık/çürümüşlük, özgürlük/baskı. Bunlar evrimleşmiş evrensel değerlerdir, fakat tıpkı bir frekans düzenleyicinin üzerindeki kadranlar gibi, çeşitli ve özgün biçimlerde düzenlenebilirler. Söz gelimi, Haidt liberallerin ilgi göstermek/zarar vermek ve hakkaniyet/hilekârlık meselelerine odaklanıp diğer kriterleri önemsiz gördüğünü, muhafazakârlarınsa tüm kriterlere önem verdiğini iddia eder. Muhafazakârlar tam da bu yüzden bayrak (sadakat), çocukların ebeveynlere itaat etmesi (otorite) ve iffet (kutsallık) gibi değerlere saygı duyar.

Ben bu yaklaşımları olumlu buluyorum, ama bana kalırsa bunlar ailenin ve arkadaşların özel durumunu göz önünde bulundurmakta yeterince başarılı değiller. Ahlaki yaşamlarımıza ilişkin benim çizdiğim çerçeve bunlardan daha farklı. Benim teorimde, ahlaki yargılarımızın ve hislerimizin tekabül ettiği bireyler başlangıç noktası kabul ediliyor.

Her şeyden önce *akrabalık* gelir. Kan bağı taşıdığımız kişileri önemser, onlara zarar verebilecek kişilere öfke duyarız. Akrabalara iyi davranmak ahlakın orijinal halidir ve doğal seçilim aracılığıyla ortaya çıkar. Akrabalarda ortak genler bulunduğundan, insanın akrabalarına karşı iyi davranması aslında kendine iyi davranması anlamına gelir. Diğer türlerde de akrabalık bağları vardır, fakat insanlar bunu bir adım ileri taşır: Bu bağları ahlaki değerlere dö-

nüştürürler. Yalnızca ebeveyn-çocuk arasında güçlü bağlar bulundurmakla kalmaz, aynı zamanda başkalarında da bu tür bağlardan *olması gerektiğini* düşünürüz; çocuklarının geleceğiyle ilgilenmeyen ebeveynleri tasvip etmeyiz. Bazı ahlaki ilkeler yalnızca akrabalarla ilgilidir; önceki bölümde değinmiş olduğumuz ensest yasağı bunun bir örneğidir.

İkinci bir kategori de kendi topluluğumuza yahut kabilemize mensup kişileri ilgilendirir. Bunlara *iç grup* diyelim. Tıpkı akrabalıkta olduğu gibi buradaki ahlaki kavramlar da zarar vermek, yardım etmek, önemsemek ve yükümlülük gibi nosyonlarla ilişkilidir. İç grup üyelerine duyduğumuz hisler, grup olarak yaşamanın ve gruptaki bireyler işbirliği yaptıkça artan karşılıklı çıkar ilişkisinin sonucunda evrilmiştir.

Bu hislerin bir kısmı, örneğin grubun değerlerini benimseyenlere duyulan saygı ve kâfirlerle mürtetlere beslenen nefret, grubun tamamını korumaya yöneliktir. Sadakat bir erdem, ihanetse günahtır; hem de çok ciddi bir günah. Dante'nin cehennem katmanlarının en derini olan dokuzuncu katmanda şehvet veya nefret duyanlar değil, ihanet edenler bulunur.

İç grup üyelerine sadakat duymak, akrabalar arası sadakatle çelişebilir. Dante de insanın akrabalarına ihanet etmesini, arkadaşlarına veya siyasi ortaklarına ihanet etmesinden daha önemsiz addeder. Kardeşi Habil'i öldüren Kabil, Truva'nın kapılarını Yunan işgalcilere açan Antenor'dan daha hafif biçimde cezalandırılmıştır. Dante'ye göre günahkârların en kötüsü, İsa'ya ihanet eden Yehuda İşkaryot'tur.

Dante burada Kutsal Kitap'ın izinden gider. Dinsel metinler, çok da şaşırtıcı olmayacak şekilde, dinsel iç grup

ilişkilerinin akrabalıktan daha mühim olduğunu savunur. İsa akrabalık ilişkilerini desteklemeye değil, onların yerini almaya geldiğini İncil'de açıkça belirtir: "Yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın! Barış değil, kılıç getirmeye geldim. Çünkü ben babayla oğulun, anneyle kızın, gelinle kaynananın arasına ayrılık sokmaya geldim. İnsanın düşmanı kendi ev halkı olacak. Annesini ya da babasını beni sevdiğinden çok seven bana layık değildir. Oğlunu ya da kızını beni sevdiğinden çok seven bana layık değildir." Aynı ayrıma Eski Ahit'te de rastlanır: "Öz kardeşin, oğlun, kızın, sevdiğin karın veya en yakın dostun seni gizlice ayartmaya çalışır, senin ve atalarının önceden bilmediğiniz, dünyanın bir ucundan öbür ucuna dek uzakta, yakında, çevrenizde yaşayan halkların ilahları için, 'Haydi gidelim, bu ilahlara tapalım' derse, ... onu kesinlikle öldüreceksin." Sonra da bunun sebebini açıklar: "Çünkü Mısır'dan, köle olduğunuz ülkeden sizi çıkaran Tanrınız RAB'den sizi saptırmaya çalıştı."

Üçüncü kategoriyse *yabancılarla*, yani düzenli olarak etkileşim kurmadığımız ve dış gruptan sayılan kişilerle ilgilidir. Akrabalar arasındaki ve iç grup arasındaki ahlakın evrimine sebep olan kuvvet, karşılıklı çıkar ilişkisidir. Yabancılarla ilişkimizi belirleyen ahlakın ortaya çıkışına sebep olan kuvvet ise ... hiçbir şeydir. Yabancıların davranışlarını iyi ya da kötü olarak nitelendirme yetisine sahip olsak da, onlara yönelik doğuştan gelen bir fedakârlık hissimiz veya onlara iyi davranmamızı sağlayacak içgüdüsel bir arzumuz yoktur.

Bir analoji kurmak gerekirse, sayı psikolojisini düşünebiliriz. İnsanlar ve diğer canlılar matematik konusunda donanımlıdır. Fakat psikolog Karen Wynn'in de iddia et-

tiği gibi, başlangıçtaki temellerimiz mükemmel değildir: Söz gelimi, beynimizde özel olarak sıfır konusunda akıl yürütmemizi sağlayacak bir bölüm yoktur. Sıfırın bir sayı olarak kabulü görece yakın bir zamanda gerçekleşmiştir; çocukların da bu fikri kavraması güçtür. Yabancıların ahlak alanına dâhil edilmesi, sıfırın sayı kabul edilmesi kadar büyük bir insani başarıdır.

Bir yabancının acı çekmesi bizde empati uyandırabilir. Sıkıntı içindeki birini –diyelim ki bir köpek sürüsünün saldırdığı, dehşete kapılmış bir çocuk– görmek, bu insanla daha önce hiç karşılaşmamış olsanız bile rahatsız edicidir. Bebekler bile, tıpkı maymunlar ve fareler gibi, acı çeken birini görmekten hoşlanmaz. Ancak daha önce görmüş olduğumuz gibi empati, merhamet demek değildir. Mutlaka yardım etme arzusuna yol açmaz. Küçük çaplı topluluklarda yaşayan yetişkinler, yabancılara nefret ve tiksintiyle yaklaşır; karşıdakine muhabbet beslemekten ziyade, ondan korkarlar. Emekleme çağındaki çocuklar yabancı biriyle karşılaştıklarında gerginleşirler. Bebeklerde ve küçük çocuklarda spontane gelişen iyilik davranışlarına –teskin etme, paylaşma, yardım etme vb.– rastlasak da, bunlar aileye ve arkadaşlara yöneliktir.

Sıfırı bir sayı kabul etmemiz gibi, günümüzde yetişkinlerin çoğu, yabancılara karşı kayıtsızlığımızı aşmayı başarmıştır. Ancak bunun sebebi yetiştirilme biçimimiz ve içinde yaşadığımız toplumdur. Yani bu her zaman böyle değildi.

Akrabalık, iç grup, yabancı gibi kategoriler geçirgendir. Ahlak itikadının büyük bölümü, insanları bir kategoriden ötekine geçirmeyi amaçlar. Bir soykırım çıkarmaya

kararlı olanlar, daha önce iç grup kabul edilen bireylerin (mesela, 1940'lar Almanya'sındaki Alman Yahudileri veya 1990'lar Ruanda'sındaki Tutsiler) aslında yabancı oldukları konusunda diğerlerini ikna etmeye çalışır. Yabancı insanlara karşı sevecenlik yaratmaya çalışanlar da tam tersi yönde ilerler; resimlerden, hikâyelerden ve kişisel detaylardan yararlanarak, bu bireylerin daha az yabancı görülmelerini ve iç grup bireyler gibi değerlendirilmelerini sağlamaya çalışır. Pek çok araştırma da, yüzlerini gördüğümüz ve isimlerini duyduğumuz kişilere yardım etmeye meyilli olduğumuzu ortaya koymuştur.

Akrabalık metaforu oldukça kuvvetlidir: Bir grup arasındaki bağları kuvvetlendirmek istiyorsak, bunu yapmanın bir yolu da, grubu bir aile veya kardeşlik olarak tanımlamaktır. Birçok toplumda "kurgusal akrabalık" sistemi bulunur; genetik açıdan bağlantısı olmayan insanlardan akraba şeklinde bahsedilir. Mesela benim büyüdüğüm Montreal'de, komşulara veya ailemin arkadaşlarına teyze ve amca denirdi. Gerçek akrabalarımızı öğrenmem hayli vakit almıştı.

Kurgusal akrabalık üstten dayatılmak zorunda da değildir. Yazar Rachel Aviv, New York sokaklarında yaşayan eşcinsel gençlerin hayatlarını anlatır ve onların gayet karmaşık kurgusal aileler kurduklarını gözlemler. Anne ve baba gibi roller yalnızca yaşla değil, bilgelik, yetenek ve akıl hocalığı yapma isteğiyle de belirlenir. Bu ilişkiler genişleyip karmaşıklaşabilir. Aviv, Ryan adında evsiz bir gencin başka bir gence akıl hocalığı yaparak baba oluşunu, bu gencin başka bir gence akıl hocalığı yapmasıyla da büyükbaba oluşunu anlatır: "'Eşcinsel ailenin güzelliği, Union Meydanı'nda yürüyebilmeniz ve dışlanmamanızdır–

yalnız değilsinizdir,' der. 'Bir yabancıya yaklaşıp eşcinsel annesinin kim olduğunu sorabilirim. Sonra bir bakarsınız, onun amcası çıkarım.' Ardından, 'Çoğumuz biyolojik ailemizi kaybettik, eşcinsel ailelerimiz bu boşluğu dolduruyor,' diye de ekler."

Felsefeciler genellikle bu bağların önemini gözden kaçırır. Sıkı bir faydacı olan William Godwin (*Frankenstein*'ın yazarı Mary Shelley'nin babasıdır), okuyucularından şöyle bir durum hayal etmelerini ister: Bir yangından yalnızca tek bir kişiyi kurtarabiliriz; ya eserleriyle binlerce kişiye ilham verecek meşhur bir başpiskopos ya da başpiskoposun şahsi uşaklığını yapan babamız. Godwin, doğru olanın babamızı kurtarmamak olduğunu savunur. Fakat bu çözüm çoğumuza pek de ahlaki görünmez, hatta korkunç görünür. Adam Smith'in de gözlemlemiş olduğu gibi, "kendi babasının veya oğlunun ölümü yahut üzüntüsü karşısında başka birinin babası veya oğlu için duyduğundan daha yoğun hisler duymayan insan, ne iyi bir oğul ne de iyi bir baba sayılır. Bu suni kayıtsızlık, bırakın takdir görmeyi, en kuvvetli tenkitlerimize maruz kalacaktır."

Yeniden tramvay problemine dönerek bu konuyu kapatmak istiyorum. Çoğu insan, tek bir kişinin ölümü uğruna makas değiştirip beş kişiyi kurtarmak gerektiğini söyleyecektir. Bu yanıt karşısındaki genel yorumlardan biri, Bentham ve Mill'in yolunu izleyen ahlaki sonuççular olduğumuzdur. Dikkatimizi dağıtan duygular söz konusu olmadığında, doğru ve yanlış konusundaki yargılarımız, kişinin davranışı sonucunda dünyanın bundan nasıl etkileneceğine bağlı olarak değişir. Beş ölüm tek bir ölümden daha kötü olduğu için, tercihimiz bellidir.

Fakat alternatif bir yorum daha vardır. Makas vakasındaki sezgilerimiz, belki de ahlaki değerlendirmelerimizden bağımsızdır. Nihayetinde, bu vakadaki bireyler anonim ve soyut kişiler olup, bize yabancıdır. O halde, Richard Shweder'in iddia ettiği gibi, bu ikileme az çok bir matematik problemi gibi yaklaşmalıyız: Hangisi daha azdır, bir mi beş mi? Makası değiştirmenin doğru olduğunu savunan çoğunluk, bir nesneyi yok etmekle beş nesneyi yok etmek arasında tercih yapması istenen bir kişiyle aynı şekilde düşünür. Böyle bir deney gerçekten de yapılmıştır: Rayların ucunda insan yerine fincan bulunan bir tramvay senaryosu kurarsanız da katılımcılar genellikle beş fincan yerine bir fincanın kırılması için makası değiştireceklerdir.

Bu öneri, insanların ahlaki sonuççular olduğu düşüncesinden farklıdır. Ahlaki olan ve olmayan yargılar birbirlerinden ayrıştıkları için, bu farklılık sınanabilir. Söz gelimi, ben kuru üzümden hoşlanmam. Fakat bu ahlaki bir tutum değil, bir tercihtir. Bu yüzden, başkalarının kuru üzümden hoşlanıp hoşlanmaması umurumda değildir, kuru üzüm yiyenlerin cezalandırılması gerektiğini de düşünmem. Kuru üzüm yediğim zaman suçluluk duymam, kuru üzüm yemeyen kişileri de takdir etmem. Üzümden kaçınıyor olmam, ahlaki yargıların özelliklerini barındırmaz. Ayrıca, bebeklerin öldürülmesinden de hoşlanmam. Ancak bu ahlaki bir tutumdur, bu yüzden de yukarıda sözü geçen kriterlerin hepsi bu durum için *geçerlidir*. Başka insanların bebekleri öldürmemesi gerektiğine ve bebek katillerinin cezalandırılması gerektiğine inanırım. Kendim bir bebek öldürdüğümde suçluluk duyar, bir bebeğin öldürülmesini engelleyen birini takdir ederim.

Bana kalırsa, makas vakasındaki sezgilerimiz, bebek

öldürmekten ziyade üzüm yemeye benzer. İnsanlar makas değiştirmenin "doğru" olduğu konusunda hemfikir olabilir, ama bu ahlaki değil, soyut ve düşünsel bir karardır. Bu yüzden de makası değiştirmeyenler yalnızca bir miktar kınanır, cezalandırılmalarına yönelik arzunun derecesi de düşüktür. Nihayetinde, yeterince bağış yapmayıp yabancı kişilerin ölmesine göz yuman kişileri suçlamayız. Bu yüzden de tramvay vakasında bir kişiyi öldürmeyi tercih etmeyip yabancı insanların ölmesine göz yumdukları için insanları suçlamak garip kaçacaktır.

Aynı zamanda, beş yabancının ölümüyle bir yabancının ölümü arasında neden daima ahlaki bir ayrım koyduğumuz da pek açık değildir. Evet, insanlar bir ile beş arasında bir seçim yapmak zorunda bırakıldıklarında sayılar önem kazanır. Fakat bu kadar bariz bir ayrım yokken, sayılar pek de önemli değildir. Bir araştırmada, bir grup katılımcıdan tek bir hasta çocuğun iyileşmesini sağlayacak bir ilaç geliştirilmesi için bağış yapmaları, diğer bir grup katılımcıdan da sekiz çocuğun hayatını kurtaracak bir ilacın geliştirilmesi için bağış yapmaları istenmiştir. Her iki grup da aynı miktarda para bağışlamıştır.

Bu tarafsızlık daha yüksek miktarlar için de geçerlidir. Size Batı Afrika'daki şiddetli kuraklık konusunda bir metin okunduğunu düşünün. 80 bin, 400 bin ya da 1,6 milyon insanın ölebileceğini duymak arasında fark var mıdır? 1,6 milyon insanın öleceğini düşünseniz, 80 bin kişinin öleceğini düşündüğünüz zamankinden yirmi kat daha fazla mı endişelenirsiniz? Yoksa iki kat fazla mı endişelenirsiniz? Muhtemelen bu sayıların hiçbir etkisi olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, makas vakasındaki genel yanıtlar ahlakı değil, tarafsızlığı yansıtır. Bu durum, birtakım garip

bulguları da anlamamızı sağlar. Alt orta prefrontal korteksleri hasar görmüş kişilerin duygularında genellikle, psikopatlardakine benzer bir biçimde körelme meydana gelir; bu kişiler adamı köprüden atma vakasını savunmaya normal kişilere nazaran daha fazla eğilimlidir. Yani köprü vakasıyla makas vakasını birbirine eş görürler. Borderline psikopatik özelliklere sahip üniversite öğrencileri de böyledir. Bu bulgular genellikle –biraz da sonuççulukla alay etmenin getirdiği neşeyle– kötü adamların ve beyin hasarı bulunanların, en fazla sayıda insana en fazla iyilik şiarıyla hareket ettiklerinin kanıtı olarak gösterilir. Tıpkı Bentham ve Mill gibi!

Öte yandan, bu bireylerin ahlak üzerinden düşünmedikleri de iddia edilebilir. Normal empatik tepkilerden yoksun oldukları için, köprü senaryosuna, bir matematik problemine bakar gibi değilse bile, normal bireylerin makas senaryosuna baktığı gibi bakarlar. Bir beşten az olduğuna göre, "haydi itelim," derler.

Bunların dışındaki insanların çoğu, adamı köprüden itmenin doğru olduğunu düşünmez. Bu adam yabancı biri bile olsa, etten kemikten bir insandır. Bu yüzden de beş kişiyi kurtarmak için bir kişiyi öldürmek çok makul görünmez. Bu durumun güçlü bir duygusal tepkiye yol açtığı konusunda Joshua Greene'e katılıyorum. Makas senaryosundakinden farklı olarak, birini ölüme itmek hoşnutsuzluk yaratır; bunun *yanlış* olduğunu hissedersiniz. Fakat bunun nedeni hâlâ belirsizdir. Birine zarar vermek bizi niçin bu kadar derinden ve kişisel bir biçimde rahatsız eder?

Birinci ihtimal, herhangi bir provokasyon olmaksızın birine zarar vermekten kaçınacak şekilde evrimleşmiş olduğumuzdur. Ahlakı bir kenara bırakırsak, bir yabancıya

yönelik olsa bile, böyle bir davranış inanılmaz derecede tehlikelidir. Başarısız olabilir ve kendiniz ölebilirsiniz. Veya başarılı olabilir, fakat bu sefer de kurbanın kan davası peşinde koşan ailesi ve arkadaşlarının hışmına uğrayabilirsiniz. Demek ki böyle davranışlardan kaçınmanın uyumsal bir karşılığı vardır. Ya da bu duygusal tepki yetiştirilme tarzımız yüzünden ortaya çıkmış da olabilir. Etrafımızdaki kişilere zarar vermeye çalıştığımızda yetişkinler tarafından uygulanan cezalar ve kınamalar bizi bu yöne itmiş olabilir.

Her halükarda, yalnızca yabancıları öldürmekten kaçınmakla kalmayız; bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi yabancılara, özellikle de birey olarak gözümüzde canlandırabileceğimiz kişilere karşı iyi davranırız. Deneklere, küçük bir kız çocuğunun hayatta kalabilmek için ilaca ihtiyacı olduğunu söyler, bir de çocuğun resmini gösterip ismini söylerseniz, işte *o zaman* bu ilacın üretimi için daha fazla bağış yaparlar. Hatta ismini ve cismini bilmedikleri sekiz çocuğun kurtulması için vereceklerinden daha fazlasını verirler. Evimin yakınındaki ormanda yürürken, gölde boğulmakta olan bir çocuk görsem, ayakkabılarım berbat olacak olsa bile hemen suya atlayıp onu kurtarmaya çalışırım. Ayrıca eminim ki yoldan çıkmış bir trenin bir çocuğu öldürmesini engellemek için, çok değerli arabamın (benimki bir Bugatti değil tabii, 2005 model bir Toyota RAV4) paramparça olması uğruna makası değiştiririm.

Yine de ahlaki güçlerimiz konusunda çok da büyük konuşmamalıyız. Çok uzak diyarlardaki yabancıların çektikleri çileleri her gün okuyorum, onların hayatlarını nasıl daha iyi hale getirebileceğimi de biliyorum, ama bunun hakkında nadiren harekete geçiyorum. Büyük şehirde ya-

şayan biri olarak, sıklıkla kendimi Kutsal Kitap'ta anlatılan İyi Samiriyeli hikâyesindeki gibi bir durumda buluyorum; yol kenarına yığılmış, muhtemelen hasta, aç ve yardıma muhtaç durumdaki birinin yanından geçip gidiyorum. Bu kişi benim *akrabam* olsa –kardeşim, babam veya kuzenim– hemen yardım ederdim; *iç gruptan* bir kişi olsa –komşum, üniversiteden bir meslektaşım veya birlikte poker oynadığım bir kişi– yine yardım ederdim. Fakat karşılaştığım kişilerin hepsi birer yabancı, dolayısıyla ben de arkamı dönüp gidiyorum. Muhtemelen siz de öyle yapıyorsunuz.

7

NASIL İYİ OLUNUR?

Fedakâr görünen davranışların büyük kısmının aslında menfaat gereği yapıldıklarını inkâr etmek naiflik olur. Yapılan bağışların çoğu ihtiyacı olanlara değil, bağışçıların çıkar sağladıkları projelere harcanır. Örneğin zengin aileler seçkin üniversitelere milyonlar bağışlarken, kendi çocuklarının bu üniversitelere kabul edileceklerini umarlar. Sosyolog Thorstein Veblen'in de gözlemlemiş olduğu gibi, bağış yapmak kişinin zenginliğini ve statüsünü göstermesi için mükemmel bir yöntemdir. Aynı zamanda, cinsel ve duygusal partnerleri cezbetmek için de idealdir; cömert ve yardımsever görünmenin pek zararı dokunmaz.

Tabii ki insanların kendilerine çıkar sağlamayacak şekillerde başkalarına yardım ettikleri de olur, bu yardımların bir kısmı da oldukça gizli gerçekleşir. Yale'de çalışan psikolog Stanley Milgram itaat üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır; bu araştırmalarda insanları laboratuvarına çağırmış ve bunların çoğunun, yabancı bir kişiye öldürücü oranda elektrik vermesi yönündeki talimatları uyguladıklarını tespit etmiştir. Fakat Milgram iyilik meselesiyle de ilgilenir; 1965'te bir deney yapmış, New Haven'ın her yerine, üzerlerinde adres ve pul bulunan mektuplar dağıtmış, bunları kaldırımlara, telefon kulübelerine ve diğer kamusal mekânlara bırakmıştır. Mektupların çoğu adreslerine

ulaşmıştır, demek ki New Haven'da yaşayan iyi insanlar, karşılığı asla ödenmeyecek basit bir iyilik örneği sergilemiş ve bunları alıp posta kutularına atmıştır. Bu iyilik, seçicidir: Milgram, mektupların üzerinde "Walter Carnap" gibi bir isim varsa postalandıklarını, fakat "Nazi Partisi Dostları" gibi bir ifade varsa postalanmadıklarını tespit etmiştir.

İyiliğimiz diğer açılardan da belirgindir. Pek çok topluluk artık insanları uzuvlarını keserek cezalandırmıyor; Thomas Jefferson'ın, çokeşlilikle suçlanan kadınların "burun kıkırdağında en azından bir santimlik delik açılması" yönündeki önerisi de artık rağbet görmüyor. Aileyle ilgili tavırlar da değişti; birçok ülkede, erkeklerin karılarına tecavüz etmesi veya ebeveynlerin çocuklarını dövmesi yasadışı sayılıyor. Bazı insanlar hayvanların durumuna o kadar üzülüyor ki kendilerini dana pirzolası gibi leziz yiyeceklerden veya kürk gibi rahat giyeceklerden mahrum bırakıyor. Pek çok kişi ifade özgürlüğüne ve inanç özgürlüğüne inanıyor, insanları köle edinmenin ya da ırk ayrımcılığının yanlış olduğunu düşünüyor.

Bazıları, iyiliğimizi ilahi müdahalenin kanıtı sayıyor. Biyolog Francis Collins, bu kadar üstün bir ahlak anlayışının evrimle açıklanamayacağını söyler ve müşfik bir Tanrı'nın bizlere bir ahlak bahşetmiş olduğu sonucuna varır. Toplumsal meseleleri inceleyen Dinesh D'Souza da şöyle bir sonuca varır: "Yüksek fedakârlık," yani herhangi bir genetik ve maddi kazanç sağlamayan, yabancılara yönelik iyilik, C. S. Lewis'in "Tanrı'nın bizim ruhumuzdaki sesi" diye betimlediği şey aracılığıyla açıklanabilir. 1869'da, doğal seçilim teorisi üzerine Darwin'le birlikte çalışma yürüten Alfred Russel Wallace, "yüksek ahlaki yetilerimiz" de dâhil olmak üzere, insanlığın birçok bakımdan evrim

sürecini aşmış olduğunu gözlemlemiş ve türümüzü şekillendiren bir üst akıl olması gerektiği sonucuna varmıştır.

Tıpkı mükemmel yeteneklerimiz karşısında dile getirilen şiirsel ifadeler gibi, bu iddiaların da metaforik oldukları düşünülebilir. Fakat Collins, D'Souza ve Wallace aslında tam da bunu söylemek istemiştir: Muhtemelen primatlardan ayrılmamızdan sonraki birkaç milyon yıl içinde, Tanrı'nın *gerçekten de bize bir şey yapmış olduğunu* iddia ederler. İnançlarımız ve seçimlerimiz beynimizin işleyişi yüzünden ortaya çıkmıştır, bu da, evrimin bir noktasında Tanrı'nın insan beynini yeniden yapılandırmış olduğu anlamına gelir. O halde, titiz nörobilimcilerin Tanrı'nın düzenlediği beyin bölümlerini tespit edebilmesi ve bu ilahi eserin, evrimin yavan ürünlerine kıyasla ne kadar farklı olduğunu gözlemleyebilmesi gerekir. Collins ve diğerleri haklıysa, gelişmiş ahlakımız bizi bilim tarihinin en mühim keşfine, yani Tanrı'nın varlığının kesin kanıtına doğru götürür.

Gelin görün ki bu kişiler haksızdır. Üremeye yardımcı olmayan fedakâr davranışların varlığı –bunlar kendimiz ve genlerimiz için faydalı olmayan tercihlere yol açsalar da– evrimle çelişmez. Sonuçta, doğal seçilim geleceği göremez; günün getirdiği tesadüfi olaylar sonucunda ortaya çıkar ve çevremizin gelecekte neye benzeyeceğini öngöremez. Dolayısıyla, şu anda sahip olduğumuz uyumsal olmayan davranışlar evrim teorisine tamamen uygundur. Bunu diğer alanlarda gözlemlemek de mümkündür. Şehvet muhtemelen insanları üremeye yönelik cinsel davranışlara yönlendirmek üzere evrilmiştir, fakat birçok erkek pornografiden tahrik olur, bu da tohumlarını çocuk ya da torun üretme şansını artırmayacak şekilde saçmasına se-

bep olur. Bu müsrif davranış, ilahi müdahaleyi kanıtlayacak evrimsel bir gizem midir? Elbette hayır. Benzer biçimde, doğal seçilim sonucunda ortaya çıkan fedakârca eğilimlerimizin bir kısmı, herhangi bir biyolojik kazanıma yol açmayacak durumlar tarafından tetiklenmiş olabilir.

Collins, D'Souza ve Wallace, ahlakın bazı kafa karıştırıcı yönlerinin tesadüfi olmadığını söylerken haklıdır: Bunlar, açıklanması gereken bir tasarıma ve amaca işaret ederler. Yine de, bu kitap boyunca tekrarladığım gibi bu yüksek ahlaki yetilerin insan doğasının bir parçası olduğunu varsaymak yanlıştır. Köleliğin yanlışlığına işaret eden sezgilerimizin doğuştan gelmesi pek de mümkün değildir, çünkü birkaç yüzyıl önce yaşamış insanlar bu sezgileri benimsememişlerdir. Ayrıca, çoğunluk tarafından doğamızın bir parçası olarak görülen, yabancılara karşı iyi davranmak gibi ahlaki özelliklerimiz dahi bebeklerde ve küçük çocuklarda eksiktir.

Bu eleştirmenler, gözlüğün keşfine hayretle bakan ve bu tip mucizelerin Tanrı'nın eseri olması gerektiğini iddia eden insanlara benzerler. Bunlar, üçüncü seçeneği gözden kaçırırlar. Onları *biz* icat ettik. Benzer biçimde, gelişkin ahlakımız da insan etkileşiminin ve insan zekâsının ürünüdür. Kısmi ahlaka sahip bebekleri ahlaklı yetişkinlere dönüştürecek ortamı biz yarattık.

Öncelikle geleneklerin gücünü düşünelim. Kitap boyunca ahlaki duygularımızın ve ahlaki yargılarımızın üstünde durdum, fakat iyi davranmak için bunların ikisine de ihtiyaç yoktur.

Bahşiş vermeyi düşünelim. Bu, kişinin kendisinden fedakârlık yapmasını gerektiren yardımsever bir davranıştır

ve kişiye gözle görünür bir yarar da sağlamaz. Fakat ahlaki bir motivasyonla gerçekleştirilen bir davranış da değildir. Hesapla birlikte birkaç dolar bırakan insanlar genellikle, kendilerine hizmet eden kişinin kazıklandığı için öfkeleneceğini ya da yüzde on sekizlik bahşiş aldığı için haz duyacağını düşünüp bu kişiyle empati kurmazlar. Çoğumuz bahşiş vermenin ahlaki yanını, yani hizmet sektöründe çalışanların az maaş alması sebebiyle biraz da bizim katkıda bulunmamız gerektiğini düşünmeyiz. Daha farklı sebepler yüzünden bahşiş bırakan çok az kişi vardır. Yalnızca bahşişi hesaplar ve veririz, aklımızda sadece bunun matematiksel hesabı vardır.

Tabii bu davranışımızın daha önceden düşünülmüş olması da mümkündür: Belki de hepimiz bir vakitler bahşiş vermenin mantığını ve ahlaki yönünü düşünmüş, bunun doğru olduğuna karar vermişizdir, sonuç olarak da bu bir reflekse dönüşmüştür. Ayakkabılarımızı bağlamak gibi karmaşık işleri işte böyle öğreniriz; önce davranışımızı bilinçli bir şekilde gerçekleştiririz, fakat o bilinçlilik bir zaman sonra kaybolur; sonuçta otomatiğe bağlarız. Belki aynısı ahlak için de geçerlidir. Aristoteles'in dediği gibi, erdemli bireylerin özelliklerinden biri de üzerine düşünülmüş doğru davranışları alışkanlık haline getirmeleri ve sonuçta düşünmeden de doğru olanı yapan kişilere dönüşmeleridir.

Yine de iyi olduğunu düşündüğümüz davranışların çoğu, kişinin ait olduğu kültürün bir parçasıdır ve üzerlerine uzun uzun kafa yorulmamıştır. Bu, konuşmayı öğrenmeye benzer. İki yaşında bir çocuk, köpeklere "köpek" dendiğini öğrendiğinde genellikle neden köpeklere bu ismin verildiğini veya neden nesnelere isim verildiğini

sorgulamaz. Bunlar, çocuk büyüdükçe aklını kurcalayabilecek mantıklı sorulardır, ama küçük çocuklar on binlerce isim öğrenmek zorundadır ve bunu başkalarını taklit ederek başarırlar, işin mantığını araştırarak değil. Gerçekten de, öğrendiklerimizin çoğunu bilinçsizce öğreniriz. Söz gelimi, ben yetiştirilme tarzım yüzünden insanlarla aramdaki fiziksel mesafeyi korurum, fakat ancak başka türlü yetişmiş birine rastladığımda bunu fark ederim. Bir nesneye İngilizcede ne dendiğini de, yalnızca anadili İngilizce olmayan biri o nesne için farklı sözcükler kullandığında düşünürüm. Bu durum ona benzer.

Ya da Herodot'un anlattığı Darius hikâyesini hatırlayalım. Darius, ölmüş atalarının bedenlerini yakan Yunanlarla ölü atalarının bedenlerini yiyen Hintleri bir araya getiriyordu. Her bir grup ötekinin davranışı karşısında dehşete düşüyordu, çünkü herkes kendi geleneğinin doğru olduğuna inanıyordu. Bu inançlarının sebebi, ölülere nasıl muamele etmek gerektiği konusunda bir tercih yapmış olmaları değil, zaten akıllarına başka bir alternatif gelmemiş olmasıdır. Herodot bu hikâyeyi, "İnsan bu sayede geleneklerin nelere kadir olduğunu anlar," sözleriyle sonlandırır ve geleneklerin "her şeyin üstünde" olduğunu söyler.

En çok, düzenli olarak gözlemlediğimiz davranışlardan etkileniriz fakat kısacık deneyimlerin bile bir etkisi vardır. Araştırmacılar, altı ila on bir yaşındaki çocukların, yabancıların hayırsever davranışlarını gözlemledikten sonra nasıl davrandıklarını incelemişlerdir. Standart bir deneyde, çocuklara bowling oynatılır ve sonrasında ödül olarak jeton dağıtılır. Çocuklar bu jetonları belirli nesneleri elde etmek için kullanabileceklerdir. Oyun başlamadan önce, çocuklara başka birinin –bu kişi yetişkin veya çocuk

olabilir– oyunu izletilir ve çocuklar bu kişinin, kazandığı jetonların bir kısmını yoksullara yardım kutusuna attığına şahit olur. Bu kişinin bağışladığı miktar arttıkça, çocuğun bağışladığı miktarın da arttığı tespit edilmiştir. Karşıdaki kişiyi gözlemlemeleri, bağış yapmaları için verilen tavsiyelerden çok daha etkili olmuştur. Hatta bazı araştırmalar vaaz vermenin *negatif* bir etki yarattığını ortaya koyar.

Çocukların iyi alışkanlıkların yanı sıra kötü alışkanlıklar da edindiğini pek çok ebeveynden duyabilirsiniz. Gözlenen kişi kutuya jeton atmazsa, çocuklar da genellikle bağış yapmaktan kaçınır (bağışlayacakları miktar gayet az olsa bile). İlginç bir şekilde, bazı araştırmalar çocukların kötü davranışlardan daha çok etkilendiklerini tespit etmiştir. Psikolog Peter Blake ve meslektaşları tarafından yakın zamanda gerçekleştirilen deneyler serisinde, üç ila altı yaşındaki çocuklara ebeveynlerinin ellerindeki kaynakların bir kısmını başka bir yetişkine vermeleri izletilmiştir. Çocuklar anne-babalarının ya bencilce davrandıklarına (ellerindeki on puldan birini verdiklerine) ya da hayli cömert davrandıklarına (ellerindeki on puldan dokuzunu verdiklerine) şehit olurlar. Daha sonra, kendi ellerindeki kaynakları başka bir çocukla paylaşırken, ailelerinden gördüklerini taklit ederler. Fakat bu noktada, ailelerinin daha az kaynak paylaştığı durumları, daha çok kaynak paylaştığı duruma nazaran daha kuvvetli biçimde benimserler. Sanki bencilce davranmak için gerekçe arıyor gibilerdir; ailelerinin kötü davranışları da bu bahaneyi onlara sunar.

Demek ki insan ahlaki dürtüler olmaksızın, yalnızca başkalarının iyi davranışlarını taklit ederek de iyi davranmayı öğrenebilir. Bu noktada da başka bir soru ortaya çıkar: Peki *diğerleri* neden iyi davranıyor? Bu gelenekler

nereden geliyor? İki yüz yıl önce ABD'de insanları köleleştirmek bir gelenekti. Hatta pek çok insan köleliği ahlaki bir kurum olarak görüyor, bu inancı da kısmen İncil'e, kısmen de bu düzenin köleler de dâhil olmak üzere tüm toplum için iyi olduğu düşüncesine dayandırıyorlardı. Böyle bir toplumda yetişen beyaz bir çocuk da yürümeyi ve bahşiş vermeyi nasıl öğreniyor, yabancılarla arasına ne kadar mesafe koyacağını nasıl ayarlıyorsa, bu düşünceyi benimsemeye de o denli meyilli oluyordu.

Ahlaki tutumlarımızdaki değişimi, bir de "ahlaki çevre" aracılığıyla inceleyebiliriz. Bu metaforu geliştiren kişi, Peter Singer'ın 1981 tarihli *The Expanding Circle* [Genişleyen Çevre] adlı kitabı sayesinde popülerleşen on dokuzuncu yüzyıl tarihçisi William Lecky'dir. Ahlaki çevre, bizim için önemli olan kişileri kapsar.

Lecky bu çevrenin başlangıçta çok küçük olduğunu ve zaman geçtikçe genişlediğini savunur: "İnsan dünyaya geldiğinde iyiliksever dürtüleri bencilce eğilimlerinden çok daha zayıftır, ahlakın işleviyse bu düzeni tersine çevirmektir. ... Bu iyiliksever dürtüler önce yalnızca aileyi kapsar, kısa zaman içinde *bu çevre genişler* ve önce sınıfını, sonra ülkesini, ülkesinin ittifaklarını, sonrasında da tüm insanlığı bünyesine katar ve nihayetinde bunun etkisi insanın hayvan dünyasıyla ilişkilerinde de hissedilir hale gelir." Darwin *Türlerin Kökeni*'nde Lecky'den alıntılar yapar ve türümüzün gelişimi süresince şefkatimizin "daha da incelikli hale geldiğini ve çapının tüm ırklardan insanları, ahmakları, sakatları, toplumun diğer faydasız üyelerini ve son olarak da alt seviyedeki hayvanları da kapsayacak şekilde genişlediğini" iddia eder.

Darwin'in "toplumun diğer faydasız üyelerine" dair yorumu, bize öncelikle 1871'den bu yana bazı insan grupları hakkındaki söylemlerimizin nasıl değiştiğini gösterir. Artık kimse zihinsel veya fiziksel açıdan marazlı kişileri "faydasız" olarak nitelemiyor. İkinci ve daha önemli olan mesele de şudur: Onun bu cümlesi, ahlaki çevrenin genişlemesini sağlayan şeyin yalnızca kişisel çıkarlar olamayacağını gösterir. Ahlaki çevrenin genişlemesi bize maddi kazanımlar getirmek zorunda değildir; "ahmakları" ve "sakatları" daha fazla önemsediğimiz için kâr elde etmeyiz.

Bu ortamı genişletecek güçlerden biri kişisel etkileşimdir. İnsanlar eş statüde olup ortak amaçlar güttüğünde, bireyler arasındaki etkileşimler de genellikle önyargıları azaltacak seviyeye gelir. Bu konuda en sık verilen örnekler askerî birlikler ve spor takımlarıdır, fakat 1950'lerden bu yana yapılan çalışmalar, farklı ortamlarda meydana gelen kişisel etkileşimlerin de gücünü destekleyecek niteliktedir: Irk ayrımının olmadığı sosyal konutlarda yaşayan beyaz ev kadınları, siyahi partnerlere sahip polis memurları gibi. Demek ki çocuklarının ırkçı olmasını engellemek için onları karma okullara gönderen aileler gayet mantıklı davranmaktadır. Çünkü doğru etkileşimler kurabilecekleri ortamlarda bulunan çocuklar, ahlaki çevrelerini diğer ırkları da kapsayacak şekilde genişletebilirler.

Bu çevreyi genişletecek bir diğer önemli etmen de hikâyelere maruz kalmaktır. Felsefeci Martha Nussbaum, hikâyelerin çocuklara, bakış açıları veya kimlikleri bizimkine benzemeyen kişilerle empati ve özdeşlik kurmayı nasıl öğrettiğini açıklar: "Her gün etrafımızda kişilere benzer şekiller görürüz, fakat onlarla nasıl ilişki kurarız? ... Çocuklukta anlatılan hikâyelerin bize öğrettiği şey, şekil-

lerin gizlediği içsel bir dünyanın, yani bir maskenin ardından hayatla ilgili sorular sormaktır. Bizi, kendimizinkine oldukça benzeyen bu şeklin yine bizimkilere benzeyen duygulara, dileklere ve amaçlara ev sahipliği yaptığına ikna eder, fakat aynı zamanda bu içsel dünyanın farklı toplumsal koşullar aracılığıyla şekillendiğini anlamamızı da sağlar; ayrıca bunları birer alışkanlığa dönüştürür." Demek ki başkalarının zihinleriyle ilişki kurmamız için hikâyeler şart değildir. Daha önce de tartıştığımız gibi, bir yaşındaki çocuklar bile etrafımızdaki "kişilere benzeyen" şekillerin, kendilerininkinden farklı duyguları, dilekleri ve amaçları olduğunu düşünür. Fakat Nussbaum bunun bir yetenek değil, bir *alışkanlık* olduğunu ileri sürer; bu durumda, Nussbaum'un hikâyelerin bizi başkalarının zihinleri hakkında düşünmeye ittiğine yönelik iddiasını ciddiye almak gerekir. Söz gelimi ben, hücre cezası çekmekte olan mahkûmların durumunu daha önce hiç düşünmemişken, acıklı bir gazete makalesi okuduktan sonra bu konu hakkında daha farklı hissetmeye başladım.

Hikâyeler tekil durumlar üzerinden merhamet duymamıza yardımcı olabilir, ama aynı zamanda ahlaki ilkelerimizi ve alışkanlıklarımızı sorgulamamızı da sağlayabilirler. Psikolog Steven Pinker'ın dediği gibi, "yalnızca bir yabancının, bir kâşifin ya da bir tarihçinin bakış açısıyla gözlemlenebilecek farklı dünyalara maruz kalmak, hiç sorgulanmamış bir normu ('Bu iş bu şekilde yapılır') belirli bir gözleme ('Bizim kabilemiz bu işi şimdilik bu şekilde hallediyor') dönüştürebilir." Yunanlarla Hintler hikâyesinde Herodot'un ortaya koymak istediği fikir işte budur. Seyahat etmek zenginleştirir; edebiyat da bir seyahat etme biçimidir.

Tabii ki bu açıklamanın edebiyatın ahlaki karmaşıklığını görmezden geldiğini ileri sürenler de mevcuttur. Edebiyat eleştirmeni Helen Vendler şöyle yazar: "Kurgu eserlere ahlaki güçlendirici ya da ahlaki kusturucu muamelesi yapmak, bir sanat eserinin karmaşık psikolojik ya da ahlaki dürtülerini fark eden kişiye itici gelir." Hukuk alanında akademisyen Richard Posner da pek çok görkemli medeniyetin korkunç değerler benimsediğini ortaya koyar–*İlyada*'da tecavüz, yağma, cinayet, insan ve hayvan kurban etme, cariyelik ve kölelik; Shakespeare'in ve Dickens'ın eserlerinde antisemitizm, ırkçılık ve cinsiyetçilik vardır. Posner şu sonuca varır: "Edebiyat dünyasında ahlaki bir anarşi hüküm sürer."

Ayrıca, kitap okurlarının diğerlerinden daha iyi olduğunu gösteren çok fazla kanıt da yoktur. Nazilerin eğitimli oldukları bilinir; Joseph Goebbels'in de Yunan tragedyalarına düşkün olduğu söylenir. Bu noktada bazı psikologlar itiraz edecek ve kurgu okurlarının kurgu dışı okurlarına kıyasla daha yüksek sosyal yeteneklere sahip olduğunu gösteren yeni bulgulardan söz edecektir. Bu doğru olsa bile, onların daha iyi insanlar olduklarını kanıtlamaz. Aynı zamanda, bu türden bir ilişkinin ne işimize yarayacağı da belirsizdir; belki de okumak insanları sosyalleştirmiyordur da sosyal insanlar okumayı tercih ediyordur. Kadınlar kurgu eserlere erkeklerden daha fazla yönelir; bunun sebebi de kadınların bazı bakımlardan erkeklerden daha sosyal olmaları olabilir. Laboratuvarımda çalışan eski doktora öğrencilerinden Jennifer Barnes da düşük dereceli otizmden muzdarip olan, dolayısıyla sosyal açıdan zayıf yetişkinlerin kurgu eserlerle nüfusun kalanına kıyasla daha az ilgilendiğini tespit etmiştir. Demek ki kişinin sosyal yetenek-

lerinin ve empati kabiliyetinin kurguya duyduğu ilgiyle bağlantılı olduğunu bilsek bile, bunun tersinin de geçerli olup olmadığından emin olamayız.

Tabii doğru zamanda kaleme alınmış doğru bir kurgu eserin yaratacağı etki göz ardı edilemez. Edebiyat eserlerinin, filmlerin, televizyon programlarının ve benzerlerinin insanlık tarihinin akışını etkilediğine dair mühim kanıtlar mevcuttur. Bu da Nussbaum'un Posner'a yönelttiği eleştiriyi doğrular niteliktedir: Naziler çok okuyor olabilir, fakat doğru kitapları okumamışlardır. Harriet Beecher Stowe'un 1852 tarihli kitabı *Tom Amca'nın Kulübesi* on dokuzuncu yüzyılın en çok satan kitaplarından biridir ve beyazların kölelik sistemini siyahilerin gözünden görmesine yardımcı olmuş, Amerika'nın kölelik karşısındaki tutumunu değiştirmesinde önemli rol oynamıştır. Dickens'ın *Oliver Twist*'i on dokuzuncu yüzyıl Britanya'sında çocukların gördüğü muamelenin değişmesine yol açmış, Aleksander Soljenitsin'in eserleri Sovyet gulaglarının dehşetini insanlara anlatmış, *Schindler'in Listesi* ve *Hotel Ruanda* gibi filmler gerçek hayatta hiçbir zaman karşılaşmayacağımız (kimi geçmişte yaşamış, kimi başka ülkelerde yaşayan) insanların acılarına şahit olmamızı sağlamıştır.

Daha güncel bir örnek için, ABD'de ırk ve cinsiyet bakımından azınlıkta olanlara yapılan muamelenin geçtiğimiz yirmi-otuz yıl içinde nasıl değiştiğine bakabilirsiniz. Bunun sorumlusu büyük oranda televizyondur; sevdiğimiz programlardaki karakterleri genellikle arkadaşlarımız gibi görürüz. *The Cosby Show* ve *Will & Grace* gibi televizyon programları sayesinde milyonlarca Amerikalı, sevimli, esprili ve herhangi bir tehdit teşkil etmeyen siyahi ya da eşcinsel karakterlerle etkileşime girmiştir. Bunun etkisi oldukça güçlü olabilir; hatta ABD'nin son otuz yılda yaşadığı

ahlaki değişiminin altında yatan en önemli etmen, durum komedileri bile olabilir.

Bunun yalnızca bir önsezi olduğunu kabul ediyorum, fakat televizyonla tanıştığından beri fark edilir düzeyde ahlaki değişim yaşayan başka ülkelerden örnekler de bu iddiayı destekler niteliktedir. Robert Jensen ve Emily Oster, kırsaldaki Hint kasabaları kablolu televizyona geçtikçe, daha fazla kadının okula başladığını, insanların evlilik içi tacizi daha kabul edilemez görmeye başladıklarını ve erkek çocukların kızlara tercih edilmesinde bir azalma yaşandığını tespit etmişlerdir. Jensen ve Oster bu değişimlerin, görece daha kozmopolit değerler savunan pembe dizileri izlemekten kaynaklandığını ileri sürer. Brezilya ve Tanzanya'da da benzer bulgular elde edilmiştir.

Fakat hikâyeler aracılığıyla aktarılan mesajların ahlaki açıdan daha üstün olduklarını gösteren bir doğa yasası yoktur. Ahlaki çevreyi genişleten ve dinleyicinin uzaktaki yabancıların bakış açısını benimsemesini sağlayan her bir hikâyenin karşılığında, ahlaki çevreyi daraltan ve iç grubun dışındaki kişilerin kötü ve iğrenç insanlar olduklarını iddia eden hikâyeler de bulunur. *Tom Amca'nın Kulübesi* ve *Schindler'in Listesi* gibi eserlerin yanı sıra, *Bir Ulusun Doğuşu* ve *Siyon Liderlerinin Protokolleri* gibi eserler de mevcuttur. Ahlaki değişime ilişkin teoriler, geniş kapsamlı hikâyelerin kötücül olanlara kıyasla neden daha çok alıcısı olduğunu ve bunun gibi iyi hikâyeleri yaratmaya neden ihtiyaç duyduğumuzu açıklamak zorundadır.

Birçok insan tarafından ahlaki ilerlemenin ana kaynağı addedilen dini ele almayan hiçbir ahlak tartışması, tamamlanmış sayılmaz.

Özellikle Amerika'da, pek çok insan bunu daha ileriye götürür ve Tanrı'ya inanmayan insanların iyi olamayacağını savunur. Çoğu Amerikalı, diğer bakımlardan oldukça yetenekli bir ateiste başkanlık seçimlerinde oy vermeyeceğini söyler, hatta bu konuda ateistlere Mormonlardan, Yahudilerden ve eşcinsellerden daha kötü gözle bakılır. İnsanlara, kimin kendilerininkine benzer bir Amerika vizyonuna sahip olduğu sorulduğunda, ateistler bu listenin en altında yer alır. Bencil ve ahlaksız, potansiyel suçlu ve kibirli elitistler olarak görülürler.

Bazıları da bireylerin Tanrı inancı yoksa bile iyi olabileceklerini, fakat bu iyiliğin bir kısmını dinî değerlere sahip bir toplumda yetişmeye borçlu olduklarını savunur. Felsefeci ve hukuk araştırmacısı Jeremy Waldron, bizi başkalarına karşı duyarlı kılmaya iten temel ahlaki sezgilerin çoğunun, tek tanrılı dinlerin öğretilerine dayandığını iddia eder: "Rahatı yerinde bir toplumun sınırlı yardımseverliğine meydan okumak, Batı dinlerinin en büyük başarısı olmuştur. … Burada Tevrat'ı, peygamberlerin tavizsiz vaazlarını ve Davut peygamberin zenginlikleri yoksulların sömürüsüne, yabancıları görmezden gelmeye ve kimsesizlerin dışlanmasına dayananları hedefe alan şiirlerini kastediyorum. Ayrıca İsa peygamberin, marjinallerle ve hor görülenlerle arkadaşlık etmeyi, açları doyurmayı, çıplakları giydirmeyi, yabancıları içeri almayı ve zindandakileri ziyaret etmeyi Tanrı'ya iman etmenin bir şartı sayan öğretilerini de bunların içine katıyorum."

Eğer Waldron haklıysa, din ahlaki çevrenin genişlemesini bir nebze de olsa açıklar. Öte yandan diğer araştırmacılar bunun tersini savunur ve Christopher Hitchens'ın dinin "şiddet dolu, mantık dışı, tahammülsüz, ırkçı, aşiret-

çi ve bağnaz olduğunu, serbest düşünce karşısında cahilce ve düşmanca, kadınlara karşı aşağılayıcı ve çocuklara karşı zorlayıcı bir tutum takındığını" savunan düşüncesini benimser.

Tarafsız bir gözlemci, şu anda olumlu olduğunu düşündüğümüz ahlaki projelerin çoğunun, örneğin uluslararası yardım kuruluşlarının ve Amerikan sivil haklar hareketinin temellerini dinî inançlardan aldığını ve dinî liderler tarafından desteklendiğini kabul edecektir. Fakat tarihteki en korkunç gaddarlıkların bazılarının dinî inançlar tarafından azmettirildiği gerçeğinin de göz önünde bulundurulması gerekir. Din taraftarları İncil'deki ve Kuran'daki açık fikirli kısımlardan alıntı yapabilirler; dini eleştirenler ise bugün ahlaki açıdan akıl almaz saydığımız soykırımı, köleliği ve toplu tecavüzü onaylayan uzun bölümlerden söz edebilir. Gerçekten de bazı bölümler komik kaçacak kadar kötü bir ahlak anlayışını yansıtır. Örneğin bir hikâyede "küçük çocuklar" Elyesa peygamberin kelliğiyle alay eder ("Defol, defol, kel kafalı!" derler), Elyesa da onları lanetler ve "bunun üzerine ormandan çıkan iki dişi ayı çocuklardan kırk ikisini parçalar."

Dinin türümüz için belirgin bir kazanım mı yoksa belirgin bir kayıp mı olduğunun bir yanıtı olmalı, fakat bu yanıtın ne olduğunu bilen kimse yok ve bence olmayacak da. Sorun şu ki din *her yerdedir*. Şu anda (ve bilebildiğimiz en uzak tarihten bu yana), insanların çoğu dindardır: Çoğumuz bir veya birden çok tanrıya inanıyoruz, bazıları ölümden sonraki hayata inanıyor, pek çok insan da dinsel ibadetlere katılıyor. Bu durum, dinin etkisini insan olmanın diğer özelliklerinden ayırmayı zorlaştırır ve dinsiz toplumlarla bireyler hakkındaki iddiaları değerlendirememize yol

açar. Elbette ki ahlaklı ateistler de vardır, fakat onların ahlakı belki de içinde yaşadıkları toplumun dindarlığından kaynaklanıyordur. Tabii Danimarka gibi çoğunluğu ateist olan toplumlar da mevcuttur, fakat bu toplumlar da dindarlıklarını yalnızca birkaç kuşak öncesinde yitirmişlerdir. Yani erdemliliklerini dindar geçmişlerinden miras almış olabilirler. Din olmasa insanlığın ne durumda olacağını sorgulamak, insanlar arasında iki değil üç cinsiyet olsa veya insanlar uçabilse neler olacağını sorgulamaya benzer.

Daha alçakgönüllü bir soruya yanıt verme ihtimalimiz daha yüksek olabilir: Bir toplumdaki dindarlar ateistlere kıyasla daha mı ahlaklıdır? Bunu pek çok araştırmacı incelemiş ve tespit edilen en önemli bulgu, pek de ilginç bulguların elde edilememesi olmuştur. Orada burada birkaç belirsiz etki görülebilir: Söz gelimi, bazı araştırmalar dindarların biraz daha önyargılı olduklarını, fakat bu durumun etkisinin, yaş veya siyasi eğilim gibi diğer faktörler denklemden çıkarıldığında çok da büyük olmadığını, yalnızca dinî inanışlar çeşitli biçimlerde ölçüldüğünde ortaya çıktığını tespit etmiştir.

Bunun tek büyük etkisi, dindar Amerikalıların ateistlere kıyasla hayır işlerine daha fazla para harcamalarıdır (dinî olmayan hayır işleri de buna dâhildir). Toplumsal istatistikler göz önüne alındığında da bu durum değişmez (ortalamalar düşünüldüğünde, dindar Amerikalılar arasında yaşlılar, kadınlar, güneyliler ve Afrika kökenli Amerikalılar çoğunluktadır).

Bu ilişkinin nedenini araştırabilmek için, siyaset bilimcisi Robert Putnam ve David Campbell insanlara ölümden sonraki hayata, Tanrı'nın ahlak konusundaki önemine ve dinî inancın pek çok farklı yönüne ilişkin sorular sormuş-

tur. Sonuçta, insanların bu sorulara verdikleri yanıtların *hiçbirinin* gönüllülükle ya da bağış yapmakla ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır. En önemlisiyse dinî topluluklara dâhil olmaktır. Putnam ve Campbell'ın söylediği gibi, "bir insanın dostane tutumu hakkındaki öngörülerimizi ve kavrayışımızı belirleyen en önemli faktör, o kişinin dinî inancının içeriğinden ziyade, kilise katılımı konusunda ne kadar gözlemci olduğudur. ... Hatta istatistikler gösterir ki cemaatin toplumsal hayatına katılan ateistlerin (belki de eşleri aracılığıyla) bir aşevinde gönüllü çalışma olasılığı, tek başına dua eden en dindar insanlara kıyasla daha yüksektir. Dostane davranışları tetikleyen şey dinî düşünceler değil, dinî aidiyettir."

Cemaatin önemi ve inancın önemsizliği, dinin daha çirkin etkilerine de uzanır. Psikolog Jeremy Ginges ve meslektaşları, Filistin'deki intihar bombacılarının desteklenmesiyle dindarlık arasında güçlü bir bağ bulunduğunu tespit etmişlerdir. Burada da temel faktör dinî düşüncelerden ziyade dinî cemaatin kendisidir. İntihar bombacılarının desteklenmesinde en büyük rolü oynayan şey, ibadetlerin sıklığı değil camiye katılımdır. Endonezyalı Müslümanlar, Meksikalı Katolikler, Britanyalı Protestanlar, Rus Ortodokslar, İsrailli Yahudiler ve Hindistanlı Hindular arasında, ibadetlere katılımın yoğunluğu (tekrar edelim, ibadetin sıklığı değil), "Dünyadaki pek çok kötülükten diğer dinleri sorumlu tutuyorum," gibi ifadelerde bulunma olasılığını artırır.

Dinî inançların ahlak konusunda yaptırım gücü bulunmadığı gibi bir sonuç çıkarmak yanlış görünebilir. İntihar saldırılarını ele alalım. Kişinin tutumunu belirleyen şey dinî inançlar değil de ibadete katılımsa, Richard Daw-

kins'in vardığı sonuç mantıklı görünür: Tanrı'nın kendisinden kâfirleri öldürmesini istediğini düşünen bir kişi, kâfirleri öldürmek konusunda Tanrı'ya inanmayan birinden daha hevesli olacaktır. Daha genel konuşmak gerekirse, kürtaj, eşcinsellik, yoksullara karşı görevlerimiz, mastürbasyon ve daha pek çok konuda dinler belirgin ahlaki iddialarda bulunur. *Bu* elbette ki o dinin mensuplarının psikolojisinde bir etki yaratacaktır.

Başka bir alternatif de dinî inancın ahlaki düşünceyi etkilemediği, onu yansıttığıdır. Bu, gazeteci ve akademisyen Robert Wright'ın *The Evolution of God* [Tanrı'nın Evrimi] adlı kitabında dile getirdiği görüştür. Wright, bu kitapta ahlaki çevre dediğimiz şeyin genişlemesi ve daralmasıyla özellikle ilgilenir. Ayrıca, tek tanrılı dinlerin grup dışındaki kişilere karşı tutumu nasıl değiştirdiğinin de izini sürer. Wright'a göre bu dönüşümler daha genel kültürel değişimlere karşılık gelir. Ahlaki çevre belki bir savaş veya başka bir dış tehdit sonucunda daraldığında, insanlar "tahammülsüzlük ya da saldırganlık için ilahi bir temel bulmaya eğilimli hale gelirler." Kutsal kitapların bu değişimlere sebep olduğunu düşünmek, gazete başlıklarının uçak kazalarına yol açtığına inanmaya benzer.

Bu, dinî inançların ahlaktan bağımsız olduğu anlamına gelmez. Kendi kendini güçlendiren bir sistemin parçası olarak, *hızlandırıcı* işlevi görebilirler. Bazı insan gruplarından –mesela eşcinsellerden– nefret eden bireyler veya toplumlar, dinî metinlerden ve dinî figürlerin sözlerinden kendilerine destek ararlar. Buldukları destek de nefretlerini gerekçelendirip güçlendirebilir. Merhamete veya hakkaniyete meyilli kişiler de kendilerini destekleyecek şeyler bulabilirler. Demek ki din, en sadık laiklerin dahi ahlaki açıdan olumlu bulacağı temelleri yaratabilir.

Ahlaki değişime sebep olacak kuvvetlerden bazılarına değindik, ama şu ana dek ahlaki kararların karmaşıklığını göz ardı ettik. Özellikle de ahlaki çevre söz konusu olduğunda durum budur. Bu konuda, çevre ne kadar büyükse durumun o kadar iyi olacağını iddia eden Lecky ve Darwin gibi araştırmacıların izinden gittik. Bu, iyi bir başlangıç noktasıdır; ahlaki çevrenin fazlasıyla dar olmasının bugüne dek insanlığın en temel problemi olduğu düşünülebilir.

Fakat geniş bir ahlaki çevrenin de her zaman daha iyi olmadığını kavramak zor değildir. Çevremizi fetüsleri de kapsayıp onlara çocuk muamelesi yapacak kadar genişletmeli miyiz? Peki ya zigotları? Bazı insanlar sonuna kadar gitmeyi önereceklerdir, hatta pek çok kişi, toplumun bu bireyleri korumayı reddetmesini Yahudi soykırımına eşdeğer görür. Peki hayvanlar? 1500'lerin Paris'inde, eğlenmek amacıyla bir kediyi ateşe doğru sarkıtmak gayet kabul edilebilir bir şeydi; bir tarihçinin de belirttiği gibi "hayvanlar acı içinde bağırır, alev alır, yanar ve sonunda küle dönüşürken, krallar ve kraliçelerin de içinde bulunduğu izleyiciler gülmekten katılırdı." Artık böyle şeyler yapmıyoruz; peki ya bir sonraki adım, hayvanları avlamayı, yemeyi ve tıbbi araştırmalarda onlardan yararlanmayı bırakmamız mı olacak? Kimileri bunlara da evet diyecektir. Fakat deri hücrelerinin korunması ve bakımı ne olacak? Bilgisayarların? Virüslerin? Her şeyin ahlaki ağırlığı yoktur; fazla geniş bir ahlaki çevre de, hakları ve ahlaki ağırlıkları olan bireylerin hayatını kötüleştirir. Bir zigota çocuk muamelesi yaparsanız pek çok hamile kadın bundan zarar görür; hayvanlar üzerinde deney yapmamaya karar verirsek pek çok hasta tedavisiz kalır. Yüzleşmemiz gereken ikilemler bunlardır.

Bu problemleri ortaya koyduktan sonra, hikâyemizdeki eksik parça ortaya çıkar: Akıl yürütme. Ahlak hakkında düşünürken çıkarımlar yapar, tutarsızlıkları tespit eder ve analojiler kurarız. Birbiriyle çelişen iddiaları, gerçek ve hayalî durumlar karşısındaki sezgilerimizle ne kadar uyumlu olduklarına bakarak değerlendirebiliriz. Bunları yaparken de bir iş kurmak veya tatilde nereye gideceğimizi planlamak gibi pratik meseleleri çözerken ya da bilimsel teoriler geliştirirken kullandığımız yetenekten yararlanırız. Bu yetenek bazı insanlarda daha gelişkin olabilir tabii, ama hepimizde mevcuttur. Tarihteki ahlaki gelişimi de bu yetenek tetiklemiştir: Dinozorların, elektronların ve mikropların varlığı gibi bilimsel keşifleri gerçekleştirirken nasıl aklımızı kullandıysak, köleliğin yanlış olması gibi ahlaki keşifleri gerçekleştirirken de akıl yürütmeden yararlandık.

Bu düşüncenin bazılarına garip görüneceğinin farkındayım. Kesinlikle modası geçmiştir. Psikoloji ve nörobilimdeki mevcut trend, bilinçdışı motivasyonlar ve içgüdüsel hislerin karşısında rasyonel akıl yürütmenin önemsizleştirilmesidir. Siyaset ve kültür yorumcu David Brooks, çoksatan kitabı *Sosyal Hayvan*'da bu trendi savunur. Önemli olanın soğukkanlı rasyonellikten ziyade, bunun altında yatan şeyler olduğunu iddia eder: "Duygular, sezgiler, eğilimler, arzular, genetik yatkınlıklar, karakter özellikleri ve toplumsal normlar." Psikoloji ve nörobilim, Brooks'un iddialarına göre, "bize duyguların saf akıl karşısındaki, toplumsal bağlantıların bireysel kararlar karşısındaki ve karakterin IQ karşısındaki önemini hatırlatır."

Akıl yürütmenin öneminin azalması, ahlak psikolojisi çalışmaları için özellikle dramatiktir. Bunun sorumlulu-

ğu büyük ölçüde psikolog Jonathan Haidt'in 2001 tarihli klasikleşmiş makalesine aittir. Haidt "ahlaki akıl yürütmenin ahlaki yargılara yol açmadığını; aksine, ahlaki akıl yürütmenin genellikle belirli bir muhakeme yeteneğine erişildikten sonra ortaya çıkan *post hoc* bir yapı olduğunu" savunur; ahlaki sezgilerin, ahlaki akıl yürütmeyi "tıpkı bir köpeğin kuyruğunu sallaması gibi" yönlendireceğini iddia eder.

Kimse aklın tamamen etkisiz olduğunu iddia etmez elbette –Brooks güdülerimizin ötesine geçmek için bazen zekâmızı kullandığımızı belirtir, Haidt de bazı uzmanların (örneğin profesyonel felsefecilerin) kimi zaman ahlaki akıl yürütmeden yararlandığını söyler– fakat buradaki ana fikir, akıl yürütmenin ahlak sahnesinde önemsiz bir oyuncu olduğudur. Bu sonuç, güncel psikolojiyi ahlak felsefesinin önemli bir kliğiyle bağlantılı hale getirir. Bu kliğin düsturunu kaleme alan kişi David Hume'dur: "Akıl, tutkuların kölesidir ve öyle de olmalıdır, ona hizmet ve itaat etmekten başka bir işlevi varmış gibi davranmamalıdır."

Hume'un iddiasının doğru tarafları da olduğunu kabulleniyorum. Daha önce de tartıştığımız gibi, başlangıçta küçücük bir yardımseverlik ışıltısı olmasa, hiçbir zaman ahlaki canlılara dönüşemezdik. Dahası, ahlaki yargılarımızın bazıları (örneğin 5. bölümde incelemiş olduğumuz, tiksinti ve temizlikle ilgili olan yargılarımız) akıl yürütme sonucunda ortaya çıkmamışlardır; ayrıca Haidt'in de gözlemlediği gibi bu yargılara ilişkin açıklamalarımız genellikle *post hoc* iddialardan ibarettir. Daha genel konuşursak, yargılarımızı ve davranışlarımızı biz farkında olmadan etkileyen pek çok faktör vardır: Ellerimizi yıkamak (bir temizlik anımsatıcısı olarak), tıpkı dağınık bir oda görün-

tüsü veya birazcık osuruk spreyi gibi, bizi ahlaki açıdan daha yargılayıcı olmaya iter. Havada taze ekmek kokusu varsa veya az önce bir miktar para bulmuşsak, başkalarına yardım etmeye daha hevesli oluruz.

Fakat bunların hiçbiri aklın konuyla ilgisi olmadığını kanıtlamaz. Sonuçta ahlaki sezgilerin çoğu *haklı* çıkarılabilir. Alkollü araç kullanmanın neden yanlış olduğu veya koltuk değneği kullanan birinin geçmesi için kapıyı tutmanın neden doğru olduğu sorulduğunda, insanların dili tutulmaz. Birini öldürmenin ona bağırmaktan neden daha kötü olduğu veya bir işverenin siyahi çalışanlarına beyazlara kıyasla daha az maaş vermesinin neden yanlış olduğu sorulduğunda, ne cevap vereceğimizi şaşırmayız. Biri –söz gelimi bir çocuk– bizi bu konularda sıkıştırırsa, zarar verme, hakkaniyet ve tarafsızlık gibi meselelere göndermeler yaparak düşüncelerimizi açıklayabiliriz.

Ayrıca bu tip akıl yürütmeler gerçek hayatta da fark yaratır. Bu, pek çok akademisyen tarafından da dile getirilmiştir. Sivil haklar hareketi esnasında Amerika'nın güneyindeki siyahi ve beyaz çocukların yaşadığı zorluklar üzerine çalışan Robert Coles ve kürtaj yaptırıp yaptırmayacaklarına karar vermekte olan genç kadınlarla görüşen Carol Gilligan, bu akademisyenlerdendir. Onların çalışmalarını okurken, ahlaki problemleri çözmeye çalışan insanlara rastlar, bu akıl yürütmenin onları etraflarındaki insanlardan daha farklı sonuçlara vardırdığını gözlemleyebiliriz. Ahlaki gerekçelerle vejetaryen olan bireylerle yapılan röportajlar, bu kişilerin kararlarının ardında yatan mantığı açıklamakta çok da sıkıntı yaşamadıklarını tespit etmiştir; argümanlarını bazen zarar vermeme ilkesiyle ("Hayvanlara uygulanan yaygın sadizmi ve işkenceyi fark ettiğim-

den beri, hiçbir canlıyı yiyemez oldum"), bazen de haklar bağlamında ("Doğruyu söylemek gerekirse, hayvanların yaşama hakkı bizim her istediğimizi yeme 'hakkımızdan' daha önce gelmelidir") temellendirirler. Psikologlar Karen Hussar ve Paul Harris, yaşları altı ila on arasında değişen ve vejetaryen olmayan ailelerde yetişmiş kırk sekiz vejetaryen çocukla görüşmüş, çocukların *hepsinin* bu kararları için ahlaki gerekçeler sunduğunu tespit etmiştir.

Bu türden bir akıl yürütme, yaşamın hamurunda vardır. Çocuklar arasındaki etkileşimi gözlemlemiş olanlar, onların gündelik ahlaki ikilemleri nasıl ateşli biçimde tartıştıklarını bilir. Bu problem bir öğretmenin öğrenciyi cezalandırırken zalimce davranması da olabilir, para ödemeksizin internetten müzik indirme meselesi de. Elbette yetişkinler de doğru davranışın ne olduğu konusunda kafa yorar, endişelenir ve tartışır. Bunların konusu her zaman kürtaj, idam cezası ya da ahlak ve politikaya ilişkin büyük sorular olmak zorunda değildir, daha küçük meseleler de bu alana dâhil olabilir: İş arkadaşımızın alkol problemiyle nasıl başa çıkmalıyız? Bana olan borcunu ödemeye pek de niyetli görünmeyen akrabam konusunda ne yapacağım? Kitap taslağını editörüme zamanında teslim edemezsem ne olacak?

Ahlaki akıl yürütme her yerde ve her zaman mevcuttur, fakat psikologlar onu genellikle gözden kaçırırlar. Bunun bir sebebi, herkesin mantıkdışı görünen bulgulardan hoşlanmasıdır. Bireylerin açıklamakta zorlandıkları ahlaki sezgilere sahip olduklarını keşfetmek heyecan vericidir ve bunun saygın bir dergide yayımlanması kolaydır. Bireylerin kolaylıkla açıklayabildikleri ahlaki sezgilere sahip olduklarını keşfetmekse zaten barizdir, ilgi çekmez ve ya-

yımlanmaz. Bir suçluyu cezalandırmakla görevlendirilen bireylerin, farkında olmadıkları (mesela odada bir bayrak bulunmasından) ya da inkâr ettikleri faktörlerden (mesela suçlunun derisinin renginden) etkilendiklerini keşfetmek büyüleyicidir. Öte yandan, bu bireylerin rasyonel faktörleri (suçun ciddiyeti ya da suçlunun eskiye dair suç kayıtları gibi) göz önünde bulundurarak karar verdiğini tespit etmek hiç de ilgi çekici değildir. İlginç bilgi: Havada taze ekmek kokusu varsa başkalarına yardım etmeye daha hevesli oluruz. Sıkıcı bilgi: Bir kişi bize geçmişte iyi davranmışsa, ona yardım etmeye daha hevesli oluruz.

Yayımlanma meselesindeki bu eğilimi bazen unutur ve bilimsel dergilerde veya popüler basında yer alan bilgilerin, zihnimizin işleyişini en doğru biçimde yansıttığını varsayarız. Fakat bu, gece haberlerini izleyip tecavüz, hırsızlık ve cinayetin insanların günlük yaşamının bir parçası olduğu sonucuna varmaya ve bu tip şeylerin gerçekleşmediği durumların gece haberlerinde yayınlanmadığını unutmaya benzer.

Akıl yürütme yeteneğinin ortaya çıkması zaman alır, bu yüzden de bebeklerin ahlaki yaşamı kısıtlıdır. Bir bebeğin eğilimleri ve duyguları vardır; acı çeken birini yatıştırmak, zalimce davranışlara öfkelenmek ya da yanlış yapan birini cezalandıran kişiye iltimas geçmek gibi dürtüleri de olabilir. Fakat çok şey eksiktir; en önemlisi de, bebekler tarafsız ahlaki ilkeleri –bir toplulukta yaşayan herkesi kapsayan yasakları ve gereklilikleri– algılayamazlar.

Bu ilkeler hukuk ve adalet sisteminin de temelini oluşturur. Peter Singer belirgin tarafsızlık ifadelerinin bütün dinlerde ve bütün ahlak felsefelerinde bulunduğunun altını çizer. Bunlar Altın Kurallar şeklinde ifade edilirler.

İsa'nın, "İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın," şeklindeki buyruğu veya Haham Hillel'in, "Sana iğrenç gelen şeyi komşuna yapma. Tevrat budur. Gerisi yorumdur," şeklindeki ifadesi bunlara örnektir. Ahlakı tek kelimeyle özetlemesi istenen Konfüçyüs şöyle yanıt verir: "Karşılıklılık böyle bir kelime değil mi? Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapma." Immanuel Kant ise ahlakın özünü şöyle tarif eder: "Yalnızca evrensel bir yasa olması gerektiğine inandığın bir düstura göre hareket et." Adam Smith ahlak kurallarını sınamak için tarafsız bir gözlemcinin yargılarına müracaat eder, Jeremy Bentham ise ahlaki düzlemde "herkesin eş sayılması ve kimsenin üstün tutulmaması gerektiğini" savunur. John Rawls, tarafsız ve adil bir toplum üzerine düşünürken aslında bir cehalet perdesinin ardından baktığımızı varsayıp, bu perde kalktığında ne konumda olacağımızı bilmiyormuşçasına karar almamız gerektiğini savunur. Henry Sidgwick ise şöyle yazar: "Evrenin perspektifinden bakıldığında, herhangi bir bireyin menfaati diğer bir bireyin menfaatinden daha mühim değildir."

Singer tarafsızlık mantığının insanlık tarihindeki yükselişinin, kişinin davranışlarını diğer rasyonel canlılara açıklama ihtiyacından kaynaklandığını ileri sürer. Başka bir kişiye vurmanızın açıklaması "çünkü ben öyle istedim" şeklindeyse, yalnızca bencilce arzularınızı belirtmiş olursunuz, bunun da hiçbir ağırlığı yoktur. Sizi başkalarının acısını kendi zevklerinizden daha üstün kılacak kadar özel yapan şey ne olabilir ki? Fakat "Önce o bana vurdu" veya "O benim yemeğimi çaldı" gibi yanıtlar hakiki gerekçelerdir, çünkü aynı durumla karşı karşıya kalan herkesin (vurduğunuz kişi de dâhil) aynı davranışı sergileyeceğini vur-

gularlar. Singer bu noktada Hume'dan alıntı yapar. Hume hakiki bir gerekçe sunan kişinin "kendi özel ve özgün durumundan ayrılıp, başkalarıyla paylaşacağı bir bakış açısı benimsemesi gerektiğini" belirtir. Bir *sebep* göstermek bu anlama gelir. Singer'ın açıklamasını yorumlayan Pinker'ın da dediği gibi: "Bir insanı size zarar vermekten alıkoymaya çalıştığınız ve bunun için sebepler sunduğunuz anda, zarar vermekten kaçınmanın genel bir amaç olduğunu taahhüt etmiş olursunuz."

Bu örnek yalnızca zarar verme durumuna odaklanmış olsa da, işin mantığı daha genel kapsamlıdır. Büyük hayvan avı ya da müşterek çocuk bakımı gibi projelerde birlikte çalışmaktan çıkar sağlayan bireyler davranışlarını koordine etmelidir; bu durumda bazı insanlar da kimi zaman daha büyük mutluluk için kendilerinden fedakârlık etmek zorunda kalacaktır. Bu ancak toplum içinde tarafsızca uygulanan ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmalarıyla başarılır. Tarafsızlık ihtiyacı özellikle de gıda gibi kaynakların dağıtımı konusunda belirginleşir. Bir kişi çıkıp da her şeyi almak istese ve "Ben öyle istiyorum!" diye bağırsa kavga çıkar, bu da herkesin zararınadır. Fakat "Ben eşit pay istiyorum" veya "Ben daha çok çalıştığım için daha çok pay almalıyım" gibi ifadeler, rasyonel varlıklar tarafından takdir edilebilir, çünkü bu standartlar ilkesel olarak hepimizi kapsar.

Bu bağlamda tarafsızlık, rasyonel ve çıkarcı canlıların davranışlarını koordine etme problemine makul bir çözüm olarak ortaya çıkar. Fakat burada empatinin de rolü vardır. Başkalarının bakış açısından bakınca, kendi arzularınızın o kadar da özel olmadığını anlarsınız. Zarar görmek istemeyen yalnızca ben değilimdir; *o* da zarar görmek istemez, *bu*

da. Bu durum, *kimsenin* zarar görmek istemediği şeklindeki genellemeyi pekiştirir ve zarar vermenin daha geniş bir çerçevede men edilmesini destekler. Empati ve tarafsızlık birbirini destekler niteliktedir: Empati kurmak, o kadar da özel olmadığımızı fark etmemizi sağlar; bu da başka insanlarla empati kurmaya devam etmemizi sağlayacak olan tarafsız ilkeleri güçlendirir.

Empati ve akıl yürütmenin beraber çalıştığı durumlara örnek olarak, psikolog Martin Hoffman'ın *tümevarım* adını verdiği ebeveyn davranışlarını düşünelim. Bu davranış, çocuk birine zarar verdiğinde ya da zarar vermek üzereyken ortaya çıkar. Ebeveyn, çocuğu kurbanın bakış açısını benimsemeye teşvik eder. Mesela şöyle der: "Onların yolunun üstüne kar atarsan orayı yeniden temizlemek zorunda kalacaklar" veya "X çok üzüldü, çünkü yaptığı kaleyi çok beğenmişti ama sen onu mahvettin". Hoffman iki ila on yaşındaki çocukların yılda hemen hemen dört bin tümevarımla karşılaştığını tahmin eder. Bunları, çocukları dünyaya başkalarının gözünden bakmaya heveslendiren empati teşvikleri olarak görebiliriz. Fakat bunlar aynı zamanda tekrarlanan birer argümandır; çocuğa aynı fikri tekrar tekrar ifade edersiniz: *Sen ahlaki açıdan daha ayrıcalıklı değilsin.*

Küçük çocuklar ahlaki argümanları yalnızca pasif bir biçimde benimsemezler. Aynı zamanda böyle argümanları oluştururlar da; işte bu noktada, atalarımızın kendi davranışlarını nasıl gerekçelendirmek zorunda kalmış olabileceklerini anlarız. Psikologlar Melanie Killen ve Adam Rutland, hiçbir yetişkinin bulunmadığı bir odada oyun oynayan üç buçuk yaşındaki bir grup çocuğun etkileşimlerini

kayıt altına almış, onların yaşadığı ahlaki ikna süreçlerini mükemmel biçimde tespit etmiştir:

Ruth: (elinde iki Fisher-Prize oyuncağı tutar) Hey, ben yeşil adamı istiyorum. Değişsek olur mu? İşte, sen bunu alabilirsin (mavi adamı Michael'a verir). Ben de yeşil olanı alayım, tamam mı? (Michael'ın elindeki yeşil oyuncağa uzanır).

Michael: Hayır! Zaten değiş tokuş yapmıştık. Ben bunu istiyorum (yeşil oyuncağı elinde tutar). Şimdi ben istiyorum, daha önce zaten sendeydi.

Lily: Hey, isterseniz kaşıklarımı size verebilirim? (Michael ve Ruth'a kaşıklarını gösterir).

Ruth: Hayır, ben yeşil adamı istiyorum.

Michael: Ben kendiminkileri değiştirmeyeceğim (oyuncaklarının tepesine dikilir).

Lily: (şarkı söyler) Ben kendiminkileri değiştirmeyeceğim.

Ruth: (şarkı söyler) Ben kendiminkileri değiştirmeyeceğim.

Lily: Ama bu adil değil, çünkü bende hiç insan şeklinde oyuncak yok (somurtur).

Michael: (Ruth'a) Bir tanesini ona ver.

Ruth: Ama sende üç tane var, onda hiç yok, bende de bir tane var. Yani bu adil olmaz.

Lily: Evet çünkü bende hiç yok.

Ruth: (Michael'a) Biliyor musun? Sen bana yeşili verirsen, ben ona kırmızıyı veririm. O zaman hepimizde en az bir tane olmuş olur.

Michael: Kırmızıyı bana vermezsen seni doğum günüme çağırmam.

Lily: Ama bende hiç insan oyuncağı yok.

Ruth: (Lily'ye) Tamam, bunu sana vereyim, ben de bir tane Michael'dan alayım, o zaman hepimizde birer tane olur, tamam mı?

Michael: (turuncu insanı Ruth'a verir) Tamam, ama yarın yine değişir miyiz?

Ruth: (şarkı söyler) Doğum günü partisi! (Michael'dan turuncu insanı alır ve kırmızıyı Lily'ye verir).

Lily: (şarkı söyler) Doğum günü partisi!

Michael: (şarkı söyler) Doğum günü partisi!

Bu kitapta daha önce bahsettiğimiz bir araştırmada, küçük çocukların ellerindeki kaynakları dağıtmaları istendiğinde oldukça açgözlü davrandıklarını görmüştük. Başka insanlar söz konusu olduğunda, eşit bölüşüm ilkesine oldukça sadık kalırlar, fakat kaynakları kendileri dağıtıyorlarsa genellikle aslan payını kendilerine ayırırlar. Ruth, Lily ve Michael arasındaki etkileşimde şahit olduğumuz açgözlülük görece düşük seviyededir. Birbirleriyle iyi anlaşırlar, çünkü öyle yapmak zorundalardır. Singer'ın varsaydığı farazi atalarımız gibi, onlar da "Ben öyle istiyorum!" diyemezler: Onlar da nesnel gerekçeler sunmak ve bunlara uymak zorundalardır.

Ayrıca bu gerekçeler görece karmaşıktır da. Gerçi ortalama bir felsefe seminerinden daha fazla şarkı söylenir ve Michael bir noktada Ruth'u tehdit eder, ama aynı zamanda tarafsız ilkelere de başvururlar, yani yalnızca taleplerini veya tercihlerini belirtmekle yetinmezler. Lily ve Ruth, (Michael'ın da nihayetinde kabulleneceği gibi) her çocuğun en azından bir oyuncağa sahip olmasının "adil" olduğu konusunda ısrar ederler (mesela Lily, "Ama bu adil değil, çünkü bende hiç insan şeklinde oyuncak yok," der). Michael da bir oyuncağın paylaşılması gerektiğini söyler ("Şimdi ben istiyorum, daha önce zaten sendeydi").

Tartışma böyle sonuçlanmak zorunda değildi. Micha-

el oyuncakların kendisinde kalması için farklı gerekçeler de sunabilirdi; onların kendisine ait olduğunu söyleyebilir veya onları herkesten çok sevdiğini iddia edebilirdi. Lily ve Ruth'u, diğer meselelerin eşitlik ilkesinden daha önemli olduğu konusunda ikna da edebilirdi. Akıl yürütme bizi şaşırtıcı sonuçlara vardırabilir.

Tarafsız ilkeler konusundaki kararlılığımız, bencilliğimizi gölgede bırakabilir. Doğru olduğunu düşündüğümüz şeyi yapmak için fedakârlıkta bulunuruz. Yahudileri soykırımdan kurtarmak için her şeyini riske atan Oskar Schindler ve Ruanda soykırımı esasında Tutsileri koruyan Paul Rusesabagina bu durumun örneklerindendir. Fakat benim en sevdiğim örnek, *Casablanca*'da Humphrey Bogart'ın canlandırdığı Rick Blaine karakteridir. Filmin sonunda Rick, sevgilisi Ilsa Lund'a neden kendisini bırakıp kocasıyla gitmesi gerektiğini anlatır ve bunu da ahlaki tarafsızlık ilkesiyle açıklar: "Bak, asil davranma konusunda çok başarılı değilim, fakat bu çılgınca dünyanın içinde üç küçük insanın problemlerinin incir çekirdeğini bile doldurmayacağını anlamak hiç de zor değil."

Tutkularımızın kölesi olduğumuza ilişkin gittikçe popülerleşen bakış açısını –ahlaki yargılarımızın ve davranışlarımızın, bilincinde olmadığımız ve kontrol edemediğimiz sinirsel mekanizmaların ürünü olduğu fikrini– değerlendirirken bu alıntıyı da aklımızda tutmalıyız. Ahlaki doğamızla ilgili bu bakış açısı doğruysa, bu durumun keyfini sürmemiz gerekirdi. Ne var ki bu doğru değildir; günlük deneyimlerimiz, tarihimiz ve gelişim psikolojisi bilimi bunu çürütür.

Buna karşılık, ahlaki yaşamlarımıza ilişkin doğru teorinin iki kısımdan oluştuğunu görüyoruz. Bunların ilki,

doğuştan sahip olduğumuz ve şaşırtıcı derecede zengin olan kısımdır: Bebekler, evrim sayesinde empati ve merhamet yeteneğiyle, başkalarının davranışlarını yargılama yetisiyle, hatta ilkel bir adalet ve hakkaniyet algısıyla donanmış ahlaki hayvanlardır. Fakat bizler bebeklerden üstünüz. Ahlak anlayışımızın hayati bir parçası da –bizi insan yapan kısmı– insanlık tarihinin akışı ve bireysel gelişim süreçlerinde ortaya çıkar. İşte bu kısım merhametimizin, hayal gücümüzün ve büyüleyici akıl yürütme yeteneğimizin ürünüdür.

TEŞEKKÜR

Ahlak meselesi kendimi bildim bileli ilgimi çekmiştir, ancak bu kitabın ilham kaynağı 2007 ve 2008 yılları arasında Johns Hopkins Üniversitesi'nde verdiğim bir dizi seminer dersine dayanıyor. Dersin konusu "Bilişsel Din Bilimi" olarak belirlenmişti ve iki seminer boyunca ahlakla dinî inanç arasındaki ilişkiyi ele almıştım. Bu seminerlere verdikleri destekten dolayı Metanexus Enstitüsü'ne, John Templeton Vakfı'na ve Krieger Fen-Edebiyat Fakültesi'ne teşekkür ederim. Ayrıca derslerimi koordine eden ve bu kitabın içerdiği konuları benimle tartışan Steven Gross'a müteşekkirim.

Derslerimi tamamladıktan sonra, daha farklı bir konuya (hazza) odaklanan kitabımı bitirmek için ahlak meselesini bir kenara bırakmıştım; ancak 2010 yılında, *New York Times Magazine* için yazdığım "The Moral Life of Babies" (Bebeklerin Ahlaki Yaşamı) başlıklı makalemin yayımlanmasının ardından, ahlak konusuna yeniden eğildim. Konuya gösterdikleri ilgi ve kapsamlı editoryal rehberlikleri için editörlerim Alex Star ile Jaime Ryerson'a şükran borçluyum. Ayrıca, kollarımı sıvayıp işe girişmem için beni ikna eden menajerim Katinka Matson'ın ismini de anmam gerek. Bu, Katinka'yla üçüncü kitabım; kendisi mahir, dürüst ve bir hayli teşvik edici biri. Yanı başımda Katinka gibi biri olduğu için şanslıyım.

2011'de Yale Üniversitesi'nde "Gündelik Yaşamın Ahlakı" üzerine bir dizi ders vermem istendi. Bu derslerde,

elinizdeki kitabın pek çok argümanının da provasını yapmış oldum. Yale'in eski yönetim kurulu başkanı Richard Levin'e ve eski dekan (şimdiki yönetim kurulu başkanı) Peter Salovey'e bana bu fırsatı tanıdıkları için teşekkür ederim; ayrıca, Yale'in böylesine harika bir entelektüel camia olarak kalmasına yönelik çabaları için de onlara minnet duyuyorum. Bir öğretmen ve akademisyen için dünyada Yale'den daha iyi bir mekân olduğunu sanmıyorum.

Bebeklerle ilgili bu kitapta bahsi geçen çalışmalar, Ulusal Bilim Kurulu ve Ulusal Sağlık Enstitüsü'nün sağladığı araştırma fonlarıyla gerçekleştirildi. Her iki kuruluşa da teşekkür borçluyum. Elinizdeki kitap biçimlenirken pek çok meslektaşım ve arkadaşım sorularımı yanıtladı, taslaklarımı okudu, tavsiye verdi ya da kitaptaki meseleler üzerine benimle ayrıntılı konuşmalar yaparak yardımcı oldu. Catherine Alexander, John Bargh, Rodolfo Cortes Barragan, David Berreby, Peter Blake, Adam Cohen, Val Curtis, John Dovidio, Carol Dweck, Brian Earp, Deborah Fried, John Gibbs, Adam Glick, Kiley Hamlin, Edie Hofstatter, Frank Keil, Melanie Killen, Joshua Knobe, Valerie Kuhlmeier, Robert Kurzban, Marianne LaFrance, Megan Mangum, Gregory Murphy, Shaun Nichols, Kristina Olson, Wendy Phillips, David Pizarro, David Rand, Laurie Santos, Sally Satel, Richard Shweder, Luca Surian ve Karen Wynn'e teşekkür ederim. Tamar Gendler'a ve Joshua Greene'e, benimle yaptıkları pek çok sohbet ve kitabın ilk taslakları üzerine yaptıkları keskin yorumlar için çok şey borçluyum.

Bu kitaptaki pek çok düşünceyi ahlak felsefesi üzerine verdiğim lisans dersinde tartışmaya açtım, öğrencilerime yaptıkları tartışmalar ve sundukları katkılar için teşek-

kür ederim. Bu kitabın ilk taslağını lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencilerinden oluşan laboratuvar grubuma iletmiştim. Bilgece ve yapıcı yorumları için Konika Banerjee, Jennifer Barnes, Lindsey Drayton, Thalia Goldstein, Lily Guillot, Jonathan Phillips, David Pietraszewski, Alex Shaw, Mark Sheskin, Christina Starmans ve Annie Wertz'e teşekkür ederim.

Crown Yayınevi'nden editörüm Rachel Klayman'a bu projeye olan inancı ve bilgece öğütleri için teşekkürü borç bilirim. Stephanie Chan'in muhteşem editoryal danışmanlığıyla, Rachel taslaklar üzerine kapsamlı ve titiz yorumlarda bulundu; bu yorumlar argümanlarımın pek çoğunu yeniden gözden geçirmemi ve yeniden yapılandırmamı sağladı. Bu katkılar kitabın gelişmesine neden oldu; bir de epey kısalmasına.

Aileme –yakın, uzak, kan bağı olan veya olmayan tüm akrabalarıma– destekleri için müteşekkirim. Özellikle oğullarım Max ve Zachary'ye sevgi ve yoldaşlıkları için, benimle yaptıkları saatler süren zevkli münazaralar için sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Umarım ikisinden en az birini "aile mesleğini" devralmaya ikna edebilirim.

Son olarak en büyük teşekkürümü eşim Karen Wynn'e sunuyorum. Ben aileyle işi ayırabilen tiplerden değilim. Karen, Yale'de Infant Cognition Center'ın yöneticisi ve bebeklerde ahlakla ilgili araştırmalarımın tümü Karen ve öğrencilerinin sürdürdüğü çalışmalarla işbirliği halinde gerçekleştirildi. Bu kitapta öne sürülen düşünceler, Karen'la yıllar süren sohbetlerimiz sırasında şekillendi; ayrıca onun nezaketinden, zekâsından ve sevgisinden çokça istifade ettim. Belirtmem gerekir ki elinizdeki kitabın başlığı da Karen'ın fikriydi.

NOTLAR

ÖNSÖZ

13 **Dallas'ta yaşayan bir yazar:** S. Satel, "Desperately Seeking a Kidney," *New York Times Magazine*, 16 Aralık, 2007.

13 **Başkaları daha da ileri gider:** L. MacFarquhar, "The Kindest Cut," *New Yorker*, 27 Temmuz, 2009.

13 **Tanrı'nın bahşettiği bir ahlak yasasının kanıtı:** Francis Collins, *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief* (New York: Free Press, 2006).

15 **"Mary Bale'e Ölüm":** L. M. Holson, "The New Court of Shame Is Online," *New York Times*, 23 Aralık, 2010.

16 **Thomas Jefferson ... haklıymış:** Mektubun tamamı için *bkz.* "Letter to Peter Carr" (10 Ağustos, 1787), www.stephenjaygould.org/ctrl/jefferson_carr.html. Jefferson'ın ahlak psikolojisine ilişkin görüşlerini ele alan tartışma için *bkz.* John Macnamara, *Through the Rearview Mirror: Historical Reflections on Psychology* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999).

16 **Adam Smith:** Smith'in ahlaka ilişkin görüşlerinin başarılı bir değerlendirmesi için *bkz.* Michael L. Frazer, *The Enlightenment of Sympathy: Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today* (New York: Oxford University Press, 2010).

1. BEBEKLERİN AHLAKİ YAŞAMI

19 **Bir yaşındaki bebek adaleti kendi sağlamaya karar verdi:** Bu anekdot ilk kez şu makalede yer almıştır: P. Bloom, "The Moral Life of Babies," *New York Times Magazine*, 9 Mayıs, 2010.

19 **Papaz Thomas Martin:** Alıntı, Frank Keil, *Developmental Psychology* (New York: Norton, basıma hazırlanıyor).

20 **Ahlak felsefecileri bile onun tam anlamıyla ne olduğu konusunda uzlaşamamıştır:** J. Nado, D. Kelly ve S. Stich, "Moral Judgment," *The Routledge Companion to the Philosophy of Psychology*, ed. John Symons ve Paco Calvo (New York: Routledge, 2009), 621-33.

21 **bu belirli bir tür yanlıştır:** Bunlar, Elliot Turiel ve meslektaşlarının, ahlaki ihlalleri kendi deyimleriyle "sosyo-geleneksel ihlallerden" ayırt etmek için kullandıkları kriterlerdir. *Bkz.* Elliot Turiel, "The Development of Morality," *Handbook of Child Psychology*, ed. William Damon ve R. M. Lerner, cilt 3, ed. N. Eisenberg (New York: Wiley, 2006), 789-857.

22 **John Mikhail ... iddia eder:** John Mikhail, *Elements of Moral Cognition: Rawls' Linguistic Analogyandthe Cognitive Science of Moraland Legal Judgment* (New York: Cambridge University Press, 2010).

22 **Jeremy Strohmeyer ve David Cash Jr.:** C. Booth, "The Bad Samaritan," *Time*, 7 Eylül, 1998.

23 **Diğer türden ahlaki yanlışlar düşünüldüğünde, hasar meselesi çok da belirgin değildir:** Örnek için *bkz.* R. Shweder ve J. Haidt, "The Future of Moral Psychology: Truth, Intuition, and the Pluralist Way," *Psychological Science* 4 (1993): 360-65; Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (New York: Pantheon, 2012).

25 **yürüme çağındaki çocuklarda spontane gelişen yardım etme durumlarını gözlemlemek amacıyla tasarlanan deney:** F. Warneken ve M. Tomasello, "Altruistic Helping in Human Infants and Young Chimpanzees," *Science* 311 (2006): 1301-3.

25 **Adam Smith'in deyimiyle:** Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; yeni baskı, Lawrence, KS: Digireads.com, 2011), 30.

25 **Herodot ... bunu dile getirmiştir:** Herodotus, *The Histories*, ed., çev. Aubrey de Selincourt (New York: Penguin, 2003).

26 **Güncel ahlaki farklılıklara ilişkin en sevdiğim örneklerden biri:** R. Shweder, "Are Moral Intuitions Self-Evident Truths?," *Criminal Justice Ethics* 13 (1994): 26. Fakat Shweder diğer yazılarında ahlaki evrensellerin varlığını da net olarak belirtir. Örnek için *bkz.*, R. Shweder, "Relativism and Universalism," *Companion to Moral Anthropology,* ed. Didier Fassin (New York: Wiley), 85-102.

27 **Antropologlar diğer toplulukların ne kadar egzotik olduğunu abartmaya meyilli oldukları için:** M. Bloch, "The Past and the Present in the Present," *Man* 12 (1977): 278-92, 285. sayfadan alıntı.

28 **Ahlakın bir özelliği olan akrabalara karşı şefkat, evrimsel bir bakış açısından bakıldığında:** Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (New York: Oxford University Press, 1976).

29 **Adam Smith bu noktayı ... ortaya koymuştur:** Smith, *Theory of Moral Sentiments,* 63.

29 **"içeriden ihanet":** Richard Dawkins, *The God Delusion* (New York: Houghton Mifflin, 2006), 199.

29 **Darwin'in teorisine göre:** Charles Darwin, *The Descent of Man* (1871; yeni baskı, London: Penguin, 2004), 155. Ayrıca *bkz.* S. Bowles, "Group Competition, Reproductive Leveling, and the Evolution of Human Altruism," *Science* 314 (2006): 1569-72; E. O. Wilson, *The Social Conquest of Earth* (New York: Liveright, 2012).

30 **diğer bir teori de, iyi kişilerin kötüleri cezalandırabileceğini savunur:** R. L. Trivers, "The Evolution of Reciprocal Altruism," *Quarterly Review of Biology* 46 (1971): 35-57.

31 **iki yaşında bir bebeğin zihninde beş dakika:** Alison Gopnik, *The Philosophical Baby: What Children's Minds Tell Us About Truth, Love, and the Meaning of Life* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009).

31 **Psikolog Charles Fernyhough ... sorar:** Charles Fernyhough, *A Thousand Days of Wonder: A Scientist's Chronicle of His Daughter's Developing Mind* (New York: Avery, 2009), 5.

33 **Psikolog Alison Gopnik ... Fakat bebekler genellikle bu-**

lundukları ortamın insafına kalır: Gopnik, *Philosophical Baby*.

34 **bir bebeğin "naif fizik algısı":** Örnek için *bkz.* R. Baillargeon, "Object Permanence in 31/2 and 41/2 Month Old Infants," *Developmental Psychology* 23 (1987): 655-64; E. Spelke, "Principles of Object Perception," *Cognitive Science* 14 (1990): 29-56. Bir değerlendirme için *bkz.* E. S. Spelke ve K. D. Kinzler, "Core Knowledge," *Developmental Science* 10 (2007): 89-96.

35 **bebeklerin nesnelerle ilgili olarak ilkel matematiksel hesaplar yapabildiğini:** K. Wynn, "Addition and Subtraction by Human Infants," *Nature* 358 (1992): 749-50. Eklentiler ve replikasyonlar üzerine bir değerlendirme için bkz. K. van Marle ve K. Wynn, "Quantitative Reasoning," *Encyclopedia of Cognitive Science*, ed. Lynn Nadel (London: Nature Publishing Group, Macmillan, 2002). Bebeklerin oran algısı üzerine yapılmış bir çalışma için *bkz.* K. McCrink ve K. Wynn, "Ratio Abstraction by 6-Month-Old Infants," *Psychological Science* 18 (2007): 740-46.

35 **insan seslerinden hoşlanırlar; insan yüzlerine bakmayı da severler:** Bir değerlendirme için *bkz.* Paul Bloom, *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human* (New York: Basic Books, 2004).

35 **bir bebeği çıldırtmanın yöntemi:** E. Tronick, H. Als, L. Adamson, S. Wise ve T. B. Brazelton, "The Infant's Response to Entrapment Between Contradictory Messages in Face-to-Face Interaction," *Journal of American Academy of Child Psychiatry* 17 (1978): 1-13.

35 **Araştırmalardan birinde:** T. Field, N. Vega-Lahar, F. Scafidi ve R. Goldstein, "Effects of Maternal Unavailability on Mother-Infant Interactions," *Infant Behavior and Development* 9 (1986): 473-78; Tronick, Als, Adamson, Wise ve Brazelton, "Infant's Response to Entrapment."

35 **bebeklerin, insanların amaçları olduğundan haberdar olduğunu:** A. Woodward, "Infants Selectively Encode the

Goal of an Actor's Reach," *Cognition* 69 (1998): 1-34.

36 **on beş aylık bebekler:** K. H. Onishi ve R. Baillargeon, "Do 15MonthOld Infants Understand False Beliefs?," *Science* 308 (2005): 255-58.

37 **psikolog David Premack ve Ann Premack tarafından yürütülen daha eski bir deneyden:** D. Premack ve A. J. Premack, "Infants Attribute Value +/– to the Goal-Directed Actions of Self-Propelled Objects," *Journal of Cognitive Neuroscience* 9 (1997): 848-56.

38 **geometrik şekillerin birbirlerine yardım ettiği ya da birbirlerini engellediği animasyonlar oluşturduk:** V. Kuhlmeier, K. Wynn ve P. Bloom, "Attribution of Dispositional States by 9-Month-Olds: The Role of Faces," değerlendirme sürecinde; V. Kuhlmeier, K. Wynn ve P. Bloom, "Attribution of Dispositional States by 12-Month-Old Infants," *Psychological Science* 14 (2003): 402-8; J. K. Hamlin, K. Wynn ve P. Bloom, "Social Evaluation by Preverbal Infants," *Nature* 450 (2007): 557-59. Bebeklere izletilen şeylere dair örnekler görmek için *bkz.* "Social Evaluation by Preverbal Infants," 2007, www.yale.edu/infantlab/socialevaluation/Helper-Hinderer.html.

39 **İlk deneylerimizde animasyon yerine, ... geometrik nesnelerden yararlandık:** Hamlin, Wynn ve Bloom, "Social Evaluation by Preverbal Infants."

40 **Daha sonra aynı deneyi üç aylık bebekler üzerinde de gerçekleştirerek çalışmalarımızı genişlettik:** J. K. Hamlin, K. Wynn ve P. Bloom, "3-Month-Olds Show a Negativity Bias in Social Evaluation," *Developmental Science* 13 (2010): 923-39.

41 **"olumsuzluk önyargısı":** A. Vaish, T. Grossmann ve A. Woodward, "Not All Emotions Are Created Equal: The Negativity Bias in SocialEmotional Development," *Psychological Bulletin* 134 (2008): 383-403; P. Rozin ve E. Royzman, "Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion," *Personality and Social Psychology Review* 5 (2001): 296-320.

41 **Mariko Yamaguchi tarafından yönetilen bir projede:** M. Yamaguchi, V. Kuhlmeier, K. Wynn ve K. van Marle, "Continuity in Social Cognition from Infancy to Childhood," *Developmental Science* 12 (2009): 746-52.

42 **Kiley ve Karen, bebeklere izletmek üzere daha farklı ahlaki gösteriler tasarladılar:** J. K. Hamlin ve K. Wynn, "Fiveand 9-Month-Old Infants Prefer Prosocial to Antisocial Others," *Cognitive Development* 26 (2011): 30-39.

43 **yardımcıları yardımsever, engelleyicileriyse acımasız olarak tanımladılar:** J. K. Hamlin, K. Wynn ve P. Bloom, "Social Evaluation by Preverbal Infants," Society for Research in Child Development toplantısında gösterilen sunumdan, Boston, 2007.

43 **Adam Smith, ahlakı ... olarak tanımlar:** Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 222.

2. EMPATİ VE MERHAMET

45 **Genlerin, yetişme tarzının ve kendine has kişisel deneyimlerin talihsiz bir kombinasyonu:** E. Viding, R. J. R. Blair, T. E. Moffitt ve R. Plomin, "Evidence for Substantial Genetic Risk for Psychopathy in 7-Year-Olds," *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 46 (2005): 592-97.

46 **Ebeveynlerin çocukları üzerinde sıklıkla kullandığı yöntem:** Martin L. Hoffman, *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice* (New York: Cambridge University Press, 2000).

46 **on üç yaşında bir soyguncu:** William Damon, *The Social World of the Child* (San Francisco: Jossey-Bass, 1977), 18.

47 **Ted Bundy de ... şaşkınlığa uğramıştır:** Alıntı, Paul Bloom, *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human* (New York: Basic Books, 2004).

47 **Seri katil Gary Gilmore, ... şöyle özetler:** Alıntı, Bloom, *Descartes' Baby*.

47 **Peter Woodcock'un röportajı:** Jon Ronson, *The Psychopath Test: A Journey Through the Madness Industry* (New York: Riverhead, 2011), 91.

48 **Charles Darwin bu konuya ilişkin aydınlatıcı örnekler sunar:** Charles Darwin, "A Biographical Sketch of an Infant," *Mind* 2 (1877): 285-94.

48 **William hemen hemen altı aylık olduğunda:** Darwin, "Biographical Sketch," 289.

48 **William'ın kendi yardımsever davranışları karşısında gösterdiği memnuniyet:** Darwin, "Biographical Sketch," 291.

48 **suçluluk ve utancın ilk belirtileri:** Darwin, "Biographical Sketch," 292. 47 **titizce planlanmış bir sahtekârlık:** Darwin, "Biographical Sketch," 292.

49 **"Bir kediyi çıplak elle boğmanız için ne kadar para verilmesi gerekir?":** Michael Sandel, *Justice: What's the Right Thing to Do?* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009).

50 **psikopatinin iş hayatında ve politikada gayet önemli olabildiğine:** Paul Babiak ve Robert D. Hare, *Snakes in Suits: When Psychopaths Go to Work* (New York: HarperCollins, 2006).

50 **"İşte, insanları bıçaklamadan önce böyle görünüyorlar.":** A. A. Marsh ve E. M. Cardinale, "Psychopathy and Fear: Specific Impairments in Judging Behaviors That Frighten Others," *Emotion* 12 (2012): 892-98.

51 **Adam Smith *empati* sözcüğünü kullanmamıştır ... ancak onu oldukça güzel bir biçimde tanımlamıştır:** Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; yeni baskı, Lawrence, KS: Digireads.com, 2011), 13.

52 **"... onun bu hali benim boğazımın da sıkışmasına neden olurdu.":** John Updike, *Getting the Words Out* (Northridge, CA: Lord John Press, 1988), 17, Alıntı, Elaine Hatfield, John T. Cacioppo ve Richard L. Rapson, *Emotional Contagion* (New York: Cambridge University Press, 1994).

52 **Adam Smith başka bir örnek daha verir:** Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 13.

53 **ayna nöronlar:** V. Gallese, L. Fadiga, L. Fogassi ve G. Rizzolatti, "Action Recognition in the Premotor Cortex," *Brain* 119 (1996): 593-609; G. Di Pellegrino, L. Fadiga, L. Fogassi, V. Galleseve G. Rizzolatti, "Understanding Motor Events: A Neurophysiological Study," *Experimental Brain Research* 91 (1992): 176-80.

53 **bunu DNA'nın keşfiyle karşılaştırdı:** V. S. Ramachandran, "Mirror Neurons and Imitation Learning as the Driving Force Behind 'the Great Leap Forward' in Human Evolution," 2009, Videonun tranksripsiyonu için *bkz.* www.edge.org/3rd_culture/ramachanran/ramachandran_index.html.

54 **ayna nöronlara ilişkin ilk iddialar oldukça abartılıdır:** G. Hickok, "Eight Problems for the Mirror Neuron Theory of Action Understanding in Monkeys and Humans," *Journal of Cognitive Neuroscience* 21 (2009): 122943; Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011); Alison Gopnik, "Cells That Read Minds? What the Myth of Mirror Neurons Gets Wrong About the Human Brain," *Slate,* Nisan 2007, www.slate.com/articles/life/brains/2007/04/cells _that_read_minds.html.

54 **Empatiyse insanlarda merhamet ve yardımseverliği harekete geçirmek için vardır:** Bir tartışma için *bkz.* C. Daniel Batson, *Altruism in Humans* (New York: Oxford University Press, 2011). Empatinin ve duygudaşlığın gelişimsel açıdan bir değerlendirmesi için *bkz.* Hoffman, *Empathy and Moral Development.*

55 **empatiyle ... merhamet arasında birçok insanın düşündüğünden daha büyük fark vardır:** Ayrıca *bkz.* J. Prinz, "Is Empathy Necessary for Morality?," *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives,* ed. Amy Coplan ve Peter Goldie (New York: Oxford University Press, 2010).

55 **Empati, insanın karşıdaki kişiyle ilgili düşüncelerinden de etkilenebilir:** T. Singer, B. Seymour, J. P. O'Doherty, K. E. Stephan, R. J. Dolan ve C. D. Frith, "Empathic Neural Responses Are Modulated by the Perceived Fairness of Others," *Nature* 439 (2006): 466-69.

56 Peter Singer'ın ortaya koyduğu bariz bir iyi davranış örneği: P. Singer, "Famine, Affluence, and Morality," *Philosophy and Public Affairs* 1 (1972): 229-43.

56 Çinli düşünür Mencius: Alıntı, S. Darwall, "Empathy, Sympathy, Care," *Philosophical Studies* 89 (1998): 261-82.

57 Steven Pinker'ın da belirttiği gibi: Pinker, *Better Angels,* 576.

57 Felsefeci Jonathan Glover'ın söz ettiği yaşanmış bir olay: Jonathan Glover, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 2000), 379-80.

58 Psikolog C. Daniel Batson ve meslektaşlarının yürüttüğü deneyler: C. D. Batson, T. R. Klein, L. Highberger ve L. L. Shaw, "Immorality from Empathy-Induced Altruism: When Compassion and Justice Conflict," *Journal of Personality and Social Psychology* 68 (1995): 1042-54.

59 Yeni doğmuş bebekler dahi diğer insanların mimiklerine tepki gösterirler: A. N. Meltzoff ve M. K. Moore, "Imitations of Facial and Manual Gestures by Human Neonates," *Science* 198 (1977): 75-78.

59 ebeveynlerle bebekler genellikle ... birbirlerinin mimiklerini taklit ederler: C. Trevarthen, "The Concept and Foundations of Infant Intersubjectivity," *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny,* ed. Stein Bråten (New York: Cambridge University Press, 1998), 15-46.

59 ağlama sesi bebeklere rahatsız edici gelir, hatta genellikle onları ağlatır: A. Sagi ve M. Hoffman, "Empathic Distress in the Newborn," *Developmental Psychology* 12 (1976): 175-76.

59 Başka bebeklerin ağlama sesini duymak ... bir şempanze yavrusunun ağlama sesini duymaktan: G. B. Martin ve R. D. Clark, "Distress Crying in Infants: Species and Peer Specificity," *Developmental Psychology* 18 (1982): 3-9; M. Dondi, F. Simion ve G. Caltran, "Can Newborns Discriminate Between Their Own Cry and the Cry of Another Newborn Infant?," *Developmental Psychology* 35 (1999): 418-26.

60 **Aç Hint şebekleri ... düğmeye basmaktan kaçınırlar:** S. Wechkin, J. H. Masserman ve W. Terris Jr., "Shock to a Conspecific as an Aversive Stimulus," *Psychonomic Science* 1 (1964): 47-48; J. H. Masserman, S. Wechkin ve W. Terris, "'Altruistic' Behavior in Rhesus Monkeys," *American Journal of Psychiatry* 121 (1964): 584-85.

60 **Fareler ... bir farenin kurtulmasını sağlayan düğmelere basarlar:** G. E. Rice ve P. Gainer, "'Altruism' in the Albino Rat," *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 55 (1962): 123-25; G. E. J. Rice, "Aiding Behavior vs. Fear in the Albino Rat," *Psychological Record* 14 (1964): 165-70.

60 **bir yaşındaki çocukların stres altındaki kişileri okşayıp sevdiğini:** Değerlendirme için *bkz.* Hoffman, *Empathy and Moral Development.*

60 **Psikolog Carolyn Zahn-Waxler ve meslektaşları:** C. Zahn-Waxler, J. L. Robinson ve R. N. Emde, "The Development of Empathy in Twins," *Developmental Psychology* 28 (1992): 1038-47; C. Zahn-Waxler, M. RadkeYarrow, E. Wagner ve M. Chapman, "Development of Concern for Others," *Developmental Psychology* 28 (1992): 126-36.

60 **Kız çocuklar teskin etmeye erkek çocuklardan daha fazla eğilimlidir:** Zahn-Waxler, Robinson ve Emde, "Development of Empathy in Twins."

60 **empati ve merhamet duygularının dişilerde daha fazla olduğunu ortaya koyan çok sayıdaki araştırma:** N. Eisenberg and R. Lennon, "Sex Differences in Empathy and Related Capacities," *Psychological Bulletin* 94 (1983): 100-131.

60 **diğer primatlarda da benzer davranışlara rastlamak mümkündür:** Frans de Waal, *The Ape and the Sushi Master: Cultural Reflections of a Primatologist* (New York: Basic Books, 2001).

61 **farelerin elektrik verilen diğer fareyi bir düğmeye basarak kurtarabilme şansı varken:** Rice, "Aiding Behavior vs. Fear," 167. Tartışma için *bkz.* S. D. Preston ve F. B. M. de Waal, "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases," *Behavioral and Brain Sciences* 25 (2002): 1-71.

61 Emekleme çağındaki çocuklar da bazen başkalarının acısına bencilce tepkiler verebilir: Hoffman, *Empathy and Moral Development.*

62 kendiliğinden ortaya çıkan yardım etme davranışını kanıtlayan pek çok anekdot ve deney: Değerlendirme için bkz. D. F. Hay, "The Roots and Branches of Human Altruism," *British Journal of Psychology* 100 (2009): 473-79.

62 "'Babam terliklerini istiyor,'": C. W. Valentine, *The Psychology of Early Childhood* (London: Methuen, 1942), 321.

62 bir psikolog on sekiz aylık çocuğu hakkında şu notu düşmüştür: Joseph Church, ed., *Three Babies: Biographies of Cognitive Development* (New York: Random House, 1966), 71-72.

62 Başka bir psikolog da ... laboratuvarının darmadağınık bir eve dönüştüğünü anlatıyordu: H. L. Rheingold, "Little Children's Participation in the Work of Adults, a Nascent Prosocial Behavior," *Child Development* 53 (1982): 114-25.

62 psikologlar küçük çocukların ... yetişkinlere yardım ettiklerini tespit etmişlerdir: F. Warneken ve M. Tomasello, "Altruistic Helping in Human Infants and Young Chimpanzees," *Science* 311 (2006): 1301-3; F. Warneken ve M. Tomasello, "Helping and Cooperation at 14 Months of Age," *Infancy* 11 (2007): 271-94. Değerlendirme için *bkz.* Michael Tomasello, *Why We Cooperate* (Cambridge, MA: MIT Press, 2009).

62 Davranışları dikkat çekicidir: K. A. Dunfield, V. A. Kuhlmeier, L. O'Connell ve E. Kelley, "Examining the Diversity of Prosocial Behavior: Helping, Sharing, and Comforting in Infancy," *Infancy* 16 (2011): 227-47.

63 Belki de yetişkinlerin mutluluğu için değil onayı için yardım ediyorlardır: K. Wynn, "Constraints on Natural Altruism," *British Journal of Psychology* 100 (2009): 481-85.

63 Alia Martin ve Kristina Olson'un gerçekleştirdiği bir deney: A. Martin ve K. R. Olson, "When Kids Know Better: Paternalistic Helping in 3-YearOld Children," *Developmental Psychology*, basıma hazırlanıyor.

64 **üç yaşındaki çocukların, daha önce başka birine yardım etmiş kişilere yardım etmeye daha fazla ... meyilli oldukları:** A. Vaish, M. Carpenter ve M. Tomasello, "Young Children Selectively Avoid Helping People with Harmful Intentions," *Child Development* 81 (2010): 1661-69.

64 **Kristen Dunfield ve Valerie Kuhlmeier de ... benzer sonuçlar elde ettiler:** K. A. Dunfield ve V. A. Kuhlmeier, "Intention-Mediated Selective Helping in Infancy," *Psychological Science* 21 (2010): 523-27.

64 **Çocuklar ... kendiliklerinden paylaşmaya başlarlar:** H. L. Rheingold, D. F. Hay ve M. J. West, "Sharing in the Second Year of Life," *Child Development* 47 (1976): 1148-58; D. F. Hay, "Cooperative Interactions and Sharing Between Very Young Children and Their Parents," *Developmental Psychology* 6 (1979): 647-58; D. F. Hay ve P. Murray, "Giving and Requesting: Social Facilitation of Infants' Offers to Adults," *Infant Behavior and Development* 5 (1982): 301-10; Rheingold, Hay ve West, "Sharing in theSecond Year."

65 **Psikolog Celia Brownell ve meslektaşları:** C. A. Brownell, M. Svetlova ve S. Nichols, "To Share or Not to Share: When Do Toddlers Respond to Another's Needs?," *Infancy* 14 (2009): 117-30, 125. sayfadan alıntı.

66 **Psikologlar Rodolfo Cortez Barragan ve Carol Dweck:** R. C. Barragan ve C. Dweck, "Young Children's 'Helpfulness': How Natural Is It?," yayımlanmamış taslak, Stanford University, 2013.

66 **başkalarını yargılamayla kendilerini yargılama arasında sıkı bir bağlantı olduğunu:** R. F. Baumeister, A. M. Stillwell ve T. F. Heatherton, "Guilt: An Interpersonal Approach," *Psychological Bulletin* 115 (1994): 243-Tartışma için *bkz.* Pinker, *Better Angels.*

67 **0-1 yaş grubundaki çocuklar, başkalarına zarar verdiklerinde tedirgin olurlar:** Değerlendirme için *bkz.* Hoffman, *Empathy and Moral Development.*

67 **çocuklarda suçluluk duygusunun oluşumu hakkında ba-**

şarılı bir deney: Charlotte Buhler, *From Birth to Maturity: An Outline of the Psychological Development of the Child* (London: Kegan Paul, 1935), 66-67, Alıntı Peter Hobson, *The Cradle of Thought: Exploring the Origins of Thinking* (London: Macmillan, 2002).

69 **merhametin psikolojik etkisi:** Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 9.

3. HAKKANİYET, STATÜ VE CEZALANDIRMA

72 **Psikolog William Damon, 1970'lerde düzenlediği deneylerde:** William Damon, *The Social World of the Child* (San Francisco: Jossey-Bass, 1977), 81. Burada verdiğim örnekten şu çalışmada da bahsedilir: S. Nichols, "Emotions, Norms, and the Genealogy of Fairness," *Politics, Philosophy and Economics* 9 (2010): 275-96.

73 **Daha küçük çocuklarda da aynı eşitlik yanlılığı:** K. R. Olson ve E. S. Spelke, "Foundations of Cooperation in Preschool Children," *Cognition* 108 (2008): 222-31.

73 **Eşitlik tercihi güçlüdür:** A. Shaw ve K. R. Olson, "Children Discard a Resource to Avoid Inequity," *Journal of Experimental Psychology: General* 141 (2012): 382-95.

74 **on altı aylıklar daha adil dağıtım yapanı seçiyordu:** A. Geraci ve L. Surian, "The Developmental Roots of Fairness: Infants' Reactions to Equal and Unequal Distributions of Resources," *Developmental Science* 14 (2011): 1012-20.

75 **on beş aylık bebeklerin adaletsiz dağıtımlara daha uzun süre baktıkları:** M. F. H. Schmidt ve J. A. Sommerville, "Fairness Expectations and Altruistic Sharing in 15-Month-Old Human Infants," *PLoS ONE* 6, no. 10 (2011): e23223.

75 **çocukların kimi zaman eşitlik tutkusunun üstesinden gelebildikleri:** S. Sloane, R. Baillargeon, ve D. Premack, "Do Infants Have a Sense of Fairness?," *Psychological Science* 23 (2012): 196-204.

75 **çocuklar bu ekstra kaynağı ne yapacaklarını iyi bilirler:** Shaw ve Olson, "Children Discard a Resource"; K. R. Olson ve E. S. Spelke, "Foundations of Cooperation in Preschool Children," *Cognition* 108 (2008): 222-31.

76 **gerçekleştirdiğim bazı çalışmalar:** K. McCrink, P. Bloom ve L. Santos, "Children's and Adults' Judgments of Equitable Resource Distributions," *Developmental Science* 13 (2010): 37-45.

76 **Başka araştırmalar ... ergenlikte dahi hâlâ gelişmekte olduğunu ortaya koyar:** I. Almas, A. W. Cappelen, E. O. Sorensen ve B. Tungodden, "Fairness and the Development of Inequality Acceptance," *Science* 328 (2010): 1176-78.

76 **doğuştan eşitlikçi olduğumuz fikri:** Frans De Waal, *The Ageof Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society* (New York: Random House, 2009), 200.

77 **Aleksandr Soljenitsin . gözler önüne seren bir hikâye anlatır:** Aleksandr Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago, 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation* (New York, Harper, 1974), 69-70.

78 **antropolog Christopher Boehm ... bu konuya değinmiştir:** Christopher Boehm, *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999).

79 **Avcı-toplayıcı topluluklarda şiddet eğilimi yüksektir:** Boehm, *Hierarchy in the Forest*. Değerlendirme için *bkz*. Steven Pinker, The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined (New York: Viking, 2011).

80 **"ete hakaret":** N. Angier, "Thirst for Fairness May Have Helped Us Survive," *New York Times*, July 5, 2011.

80 **"Hadzalar arasında ... gülünç bulduklarını gizlemezler":** Boehm, *Hierarchy in the Forest*, 75.

80 **Tabii daha sert cezalar da mevcuttur:** Boehm, *Hierarchy in the Forest*, 121, 82.

81 **"tuhaf bir tür politik hiyerarşi":** Boehm, *Hierarchy in the Forest*, 3.

82 **Ültimatom Oyunu:** W. Güth, R. Schmittberger ve B. Schwarze, "An Experimental Analysis of Ultimatum Bargaining," *Journal of Economic Behavior and Organization* 3 (1982): 367-88.

83 **Davranış ekonomisti Dan Ariely'e göre:** Dan Ariely, *The Upside of Irrationality: The Unexpected Benefits of Defying Logic at Work and at Home* (New York: Harper, 2010). Ayrıca *bkz.* J. R. Carter ve M. D. Irons, "Are Economists Different, and If So, Why?," *Journal of Economic Perspectives* 5 (1991): 171-77.

83 **Zihinlerimizin tek seferlik anonim etkileşimlere uygun olmadığı:** A. W. Delton, M. M. Krasnow, J. Tooby ve L. Cosmides, "The Evolution of Direct Reciprocity Under Uncertainty Can Explain Human Generosity in One-Shot Encounters," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108 (2011): 13335-40.

84 **Bunu alıcıların yüzlerinden okuyabilirsiniz:** H. A. Chapman, D. A. Kim, J. M. Susskind ve A. K. Anderson, "In Bad Taste: Evidence for the Oral Origins of Moral Disgust," *Science* 5918 (2009): 1222-26.

84 **Beyinlerinde de:** A. G. Sanfey, J. K. Rilling, J. A. Aronson, L. E. Nystrom ve J. D. Cohen, "The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game," *Science* 300 (2003): 1755-58.

84 **Deneylerden birinde, alıcıların kendilerini kazıklayan teklifçilere isimsiz mesajlar göndermesine izin verilmiştir:** E. Xiao ve D. Houser, "Emotion Expression in Human Punishment Behavior," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 102 (2005): 7398-7401. Tartışma için *bkz.* Nichols, "Emotions, Norms."

84 **kazıklanmayı bu kadar sinir bozucu yapan nedir?:** Nichols, "Emotions, Norms," 289.

85 **Diktatör Oyunu:** D. Kahneman, J. Knetsch ve R. H. Thaler, "Fairness and the Assumptions of Economics," *Journal of Business* 59 (1986): 285-300.

85 **Tabii ki bencil bir kişi karşıdakine hiçbir şey vermeyecek-**

tir. Fakat insanlar bunu yapmamıştır: C. Engel, "Dictator Games: A Meta Study," *Experimental Economics* 14 (2011): 583-610.

86 **Genellikle cömert davranırız, ama bunu yaparken ayrım gözetiriz:** S. D. Levitt ve J. A. List, "What Do Laboratory Experiments Measuring Social Preferences Reveal About the Real World," *Journal of Economic Perspectives* 21 (2007): 153-74.

86 **en çok izlenen kişinin en çok parayı vermesi:** Steven D. Levitt ve Stephen J. Dubner, Superfreakonomics (New York: William Morrow, 2009); E. Hoffman, K. McCabe, K. Shachat ve V. Smith, "Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games," *Games and Economic Behavior* 7 (1994): 346-80; A. Franzen ve S. Pointner, "Anonymity in the Dictator Game Revisited," *Journal of Economic Behavior and Organization* 81 (2012): 74-81.

86 **Duvara asılmış ya da bilgisayar ekranında görülen insan gözü resimleri bile:** K. Haley ve D. Fessler, "Nobody's Watching? Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game," *Evolution and Human Behavior* 26 (2005): 245-56; M. Bateson, D. Nettle ve G. Roberts, "Cues of Being Watched Enhance Cooperation in a Real-World Setting," *Biology Letters* 12 (2006): 412-14.

86 **Tom Lehrer'in izciler hakkında yazmış olduğu şarkı sözleri:** Alıntı, Martin A. Nowak ve Roger Highfield, *SuperCooperators: Altruism Evolution and Why We Need Each Other to Succeed* (New York: Free Press, 2011).

87 **psikolog Jason Dana ve meslektaşları standart Diktatör Oyunundan esinlenmiştir:** J. Dana, M. C. Daylian ve R. M. Dawes, "What You Don't Know Won't Hurt Me: Costly (but Quiet) Exit in Dictator Games," *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 100 (2006): 193-201.

88 **İkinci deney de iktisatçı John List tarafından gerçekleştirilmiştir:** J. List, "On the Interpretation of Giving in Dictator Games," *Journal of Political Economy* 115 (2007): 482-94.

89 **İktisatçı Ernst Fehr ve meslektaşları:** E. Fehr, H. Bernhard ve B. Rockenbach, "Egalitarianism in Young Children," *Nature* 454 (2008): 1079-83.

89 **farklı ülkelerde ... gerçekleştirilen Diktatör Oyunlarının sonuçlarıyla:** P. Rochat, M. D. G. Dias, G. Liping, T. Broesch, C. Passos-Ferreira, A. Winning ve B. Berg, "Fairness in Distributive Justice in 3-and 5-YearOlds Across Seven Cultures," *Journal of CrossCultural Psychology* 40 (2009): 416-42.

90 **Psikolog Vanessa LoBue ve meslektaşları:** V. LoBue, T. Nishida, C. Chiong, J. S. DeLoache ve J. Haidt, "When Getting Something Good Is Bad: Even Three-Year-Olds React to Inequality," *Social Development* 20 (2011): 154-70.

91 **Bu bakımdan maymunlara, şempanzelere ve köpeklere benzerler:** S. F. Brosnan ve F. B. M. de Waal, "Monkeys Reject Unequal Pay," *Nature* 425 (2003): 297-99; S. F. Brosnan, H. C. Schiff ve F. B. M. de Waal, "Tolerance for Inequity May Increase with Social Closeness in Chimpanzees," *Proceedings of the Royal Society B* 1560 (2005): 253-58; F. Range, L. Horn, Z. Viranyi ve L. Huber, "The Absence of Reward Induces Inequity Aversion in Dogs," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (2008): 340-45.

91 **Çocuklar tercihleri konusunda kindar olabilirler:** P. R. Blake ve K. McAuliffe, "'I Had So Much It Didn't Seem Fair': Eight-Year-Olds Reject Two Forms of Inequity," *Cognition* 120 (2011): 215-24.

92 **çocukların kindar doğasına ilişkin daha fazla kanıt:** M. Sheskin, K. Wynn ve P. Bloom, "Anti-equality: Social Comparison in Young Children," değerlendirme aşamasında.

93 **ortaçağdan kalma bir Yahudi halk hikâyesini:** Shira Telushkin'e teşekkürler.

94 **"Bizler iki ayağı üzerine doğrulmuş maymunlarız, gökten inmiş melekler değil.":** Alıntı, A. J. Jacobs, *The KnowItAll: One Man's Humble Quest to Become the Smartest Person in the World* (New York: Simon & Schuster, 2004).

94 **bazı akademisyenler, ... öfkenin ... empati ve merhamet**

gibi olumlu duygulardan daha önemli olduğunu iddia eder: Jesse Prinz, "Is Empathy Necessary for Morality?," *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*, ed. Amy Coplan ve Peter Goldie (New York: Oxford University Press, 2010).

94 **intikamdan başlayalım:** Bir değerlendirme için *bkz.* M. E. McCullough, R. Kurzban ve B. A. Tabak, "Cognitive Systems for Revenge and Forgiveness," Behavioral and Brain Sciences 36 (2013): 1-15.

94 **Adam Smith, sevdiğimiz birini öldüren bir insana karşı hissettiğimiz duyguları şöyle tarif eder:** Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; yeni baskı, Lawrence, KS: Digireads.com, 2011), 50.

94 **"Ölmeye hazırlan!":** Bu ünlü sözler William Goldman'ın kitabından alınmıştır, fakat bunu siyahlar içindeki adama açıkladığı sahne yalnızca filmde vardır (1987, yönetmen: Rob Reiner). *Bkz.* William Goldman, *The Princess Bride: S. Morgenstern's Classic Tale of True Love and High Adventure* (New York: Harcourt, 2007).

95 **"Size bu şekilde davranılabileceğini ve bu davranışın kabul edilebilir olacağını belirtir":** P. Hieronymi, "Articulating an Uncompromising Forgiveness," *Philosophy and Phenomenological Research* 62 (2001): 546, Alıntı, A. Martin, "Owning Up and Lowering Down: The Power of Apology," *Journal of Philosophy* 107 (2010): 534-53.

95 **onur kültürüne:** Richard E. Nisbett ve Dov Cohen, *Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South* (Denver, CO: Westview Press, 1996).

96 **Steven Pinker ... iddia eder:** Pinker, *Better Angels*.

96 **İntikam teması kurgularda varlığını daima sürdürür:** John Kerrigan, *Revenge Tragedy: From Aeschylus to Armageddon* (Oxford: Oxford University Press, 1994); William Flesch, *Comeuppance: Costly Signaling, Altruistic Punishment, and Other Biological Components of Fiction* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).

97 **"insan eti arama motoru":** T. Downey, "China's Cyberposse," *New York Times Magazine*, 7 Mart, 2010.

97 **Kamu Malı Oyunu:** G. Hardin, "The Tragedy of the Commons," *Science* 162 (1968): 1243-48; D. G. Rand, A. Dreber, T. Ellingsen, D. Fudenberg ve M. A. Nowak, "Positive Interactions Promote Public Cooperation," *Science* 325 (2009): 1272-75.

99 **kaçınılmaz olarak bazılarının aklı çelinir:** E. Fehr ve S. Gächter, "Altruistic Punishment in Humans," *Nature* 415 (2002): 137-40.

100 **Ernst Fehr ve iktisatçı Simon Gächter bu iddiayı ... incelemiştir:** Fehr ve Gächter, "Altruistic Punishment in Humans."

101 **bu davranışın doğal seçilim aracılığıyla nasıl evrimleşebileceğini açıklamanın hayli güç olmasıdır:** Örneğin bkz. A. Dreber, D. G. Rand, D. Fudenberg ve M. A. Nowak, "Winners Don't Punish," *Nature* 452 (2008): 348-51.

101 **fedakârca cezalandırma bir tür grup seçilimi aracılığıyla evrilmiş olabilir:** R. Boyd, H. Gintis, S. Bowles ve P. J. Richerson, "The Evolution of Altruistic Punishment," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100 (2003): 3531-35.

101 **cezalandırıcılar diğer insanlar onlardan hoşlandıkları ve onlarla etkileşim kurmak istedikleri için daha iyi duruma gelmiş olabilir:** H. Gintis, E. A. Smith ve S. Bowles, "Costly Signaling and Cooperation," *Journal of Theoretical Biology* 213 (2001): 103-19.

102 **küçük ölçekli toplumlarda fedakârca cezalandırmanın pek de yaygın olmadığını –hatta var olmadığını– tespit etmiştir:** F. Guala, "Reciprocity: Weak or Strong? What Punishment Experiments Do (and Do Not) Demonstrate," *Behavioral and Brain Sciences* 35 (2012): 1-59.

102 **"antisosyal cezalandırma":** B. Herrmann, C. Thoni ve S. Gächter, "Antisocial Punishment Across Societies," *Science* 319 (2008): 1362-67.

103 **Adam Smith'in düşüncesine:** Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 52.

103 cezalandırma hırsının varlığını empati üzerinden kurduğu düşüncesi: Jonathan Phillips'e bu konuyu benimle tartıştığı için teşekkürler.

104 küçük çocuklar bile üçüncü elden cezalandırmanın mantığını biraz kavrar: D. Pietraszewski ve T. German, "Coalitional Psychology on the Playground: Reasoning About Indirect Social Consequences in Preschoolers and Adults," *Cognition* 126 (2013): 352-63.

104 cezai hislerimizin daha garip yönlerini: J. M. Darley, K. M. Carlsmith ve P. H. Robinson, "Incapacitation and Just Deserts as Motives for Punishment," *Law and Human Behavior* 24 (2000): 659-83; C. R. Sunstein, "Moral Heuristics," *Behavioral and Brain Sciences* 28 (2005): 531-43; J. Baron ve I. Ritov, "Intuitions About Penalties and Compensation in the Context of Tort Law," *Journal of Risk and Uncertainty* 7 (1993): 17-33.

105 "Kişinin ... pişmanlık ve üzüntü duyması sağlanmalıdır": Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 50.

105 "Bütün insanlar, en ahmak, en düşüncesiz olanlar bile...": Smith, *Theory of Moral Sentiments*, 66.

105 Küçük çocuklar genellikle oldukça agresiftir ... iki yaş civarında tavan yapar: S. Côté, T. Vaillancourt, J. C. LeBlanc, D. S. Nagin ve R. E. Tremblay, "The Development of Physical Aggression from Toddlerhood to Pre-adolescence: A Nationwide Longitudinal Study of Canadian Children," *Journal of Abnormal Child Psychology* 34 (2006): 71-85

106 Çocuklar mızmızlanır: H. Rakoczy, F. Warneken ve M. Tomasello, "The Sources of Normativity: Young Children's Awareness of the Normative Structure of Games," *Developmental Psychology* 44 (2008): 875-81.

106 İki ila altı yaş aralığındaki kardeşler üzerinde yürütülen deneylerde, ... şikâyet ettikleri şey de genellikle doğrudur: I. M. Den Bak ve H. S. Ross, " 'I'm Telling!' The Content, Context, and Consequences of Children's Tattling on Their Siblings," *Social Development* 5 (1996): 292-309; H. S.

Ross ve I. M. Den Bak-Lammers, "Consistency and Change in Children's Tattling on Their Siblings: Children's Perspectives on the Moral Rules and Procedures of Family Life," *Social Development* 7 (1998): 275-300.

106 Psikologlar Gordon Ingram ve Jesse Bering, ... çocuklar arasında ispiyonlamayı incelemiş: G. P. D. Ingram ve J. M. Bering, "Children's Tattling: The Reporting of Everyday Norm Violations in Preschool Settings," *Child Development* 81 (2010): 945-57.

106 Ayrıca çocuklar önemsiz şeyleri ispiyonlamazlar: A. Vaish, M. Missana ve M. Tomasello, "Three-Year-Old Children Intervene in Third-Party Moral Transgressions," *British Journal of Developmental Psychology* 29 (2011): 124-30.

107 standart yöntemlerimizi kullanarak biri iyi, öbürü kötü olmak üzere iki karakter gösteririz: J. K. Hamlin, K. Wynn, P. Bloom ve N. Mahajan, "How Infants and Toddlers React to Antisocial Others," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108 (2011): 19931-36.

110 ahlaki gelişim teorisi üzerine etkin bir yaklaşım: L. Kohlberg, "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization," *Handbook of Socialization Theoryand Research*, ed. David A. Goslin (Chicago: Rand McNally, 1969), 347-480; Jean Piaget, *The Moral Judgement of the Child*, çev. Marjorie Gabain (New York: Free Press, 1965). Değerlendirme ve tartışma için *bkz.* John C. Gibbs, *Moral Development and Reality: Beyond the Theories of Kohlberg and Hoffman* (New York: Sage, 2003).

111 "ıvır zıvır ahlakı": D. A. Pizarro, "Hodgepodge Morality," *What Is Your Dangerous Idea?* ed. John Brockman (New York: HarperCollins, 2007), 63.

4. BAŞKALARI

113 İyi Samiriyeli: İncil, Luka 10:30-35 (King James Version).

114 "etnisiteyi, toplulukları ya da geleneksel kategorileri boş verin": J. Waldron, "Who Is My Neighbor? Humanity and Proximity," *Monist* 86 (2003): 343.

114 "kişinin [başka] insanlarla tanışmak için kendi bölgesinden ayrılması, ... intihar demektir": Jared Diamond, *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal* (New York: HarperCollins, 1992), 229.

114 "En ilkel kabileler, ... onu öldüresiye dövmek olduğunu düşünür": Röportajın alıntılandığı kaynak: Howard Bloom, *The Lucifer Principle: A Scientific Expedition into the Forces of History* (New York: Atlantic Monthly Press, 1997), 74.

115 "Jane Goodall ... olabilecekleri tarif eder": Jane Goodall, *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986).

115 Yeni doğmuş bebekler annelerinin yüzüne bakmayı: T. M. Field, D. Cohen, R. Garcia ve R. Greenberg, "Mother-Stranger Face Discrimination by the Newborn," *Infant Behavior and Development* 7 (1984): 19-25.

115 annelerinin kokusunu diğer kişilere tercih ederler: A. MacFarlane, "Olfaction in the Development of Social Preferences in the Human Neonate," *ParentInfant Interaction, Ciba Foundation Symposium* 33 (New York: Elsevier, 1975), 103-13.

115 annelerinin sesini diğer kişilere tercih ederler: A. J. Decasper ve W. P. Fifer, "Of Human Bonding: Newborns Prefer Their Mother's Voice," *Science* 208 (1980): 1174-76.

116 Bir kadın tarafından yetiştirilen bebeklerin kadınlara daha uzun süre bakması: P. Quinn, J. Yahr, A. Kuhn, A. Slater ve O. Pascalis, "Representation of the Gender of Human Faces by Infants: A Preference for Females," *Perception* 31 (2002): 1109-21.

116 Kafkas kökenli bebekler Kafkasyalı yüzlere bakmayı tercih eder: D. J. Kelly, P. C. Quinn, A. M. Slater, K. Lee, A. Gibson, M. Smith, L. Ge ve O. Pascalis, "Three-MonthOlds, but Not Newborns, Prefer Own-Race Faces," *Developmental Science* 8 (2005): 31-36; Y. Bar-Haim, T. Ziv, D. Lamy ve R. M. Hodes, "Nature and Nurture in Own-Race Face Processing," *Psychological Science* 17 (2006): 159-63; D. J. Kelly, S. Liu, L. Ge, P. C. Quinn, A. M. Slater, K. Lee, Q. Liu, and

O. Pascalis, "Cross-Race Preferences for Same-Race Faces Extend Beyond the African Versus Caucasian Contrast in 3-MonthOld Infants," *Infancy* 11 (2007): 87-95.

118 yeni biriyle tanışan yetişkinlerin ilk aşamada üç adet bilgiyi doğrudan algıladıklarını gösteriyor: Değerlendirme için *bkz.* D. Messick ve D. Mackie, "Intergroup Relations," *Annual Review of Psychology* 40 (1989): 45-81.

118 bu üçlemeye ilişkin ilginç bir nokta: R. Kurzban, J. Tooby ve L. Cosmides, "Can Race Be Erased? Coalitional Computationand Social Categorization," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98 (2001): 15387-92.

119 insansı atalarımız düzenli olarak diğer insansı türlerle karşılaşmış olabilir: D. Fessler, "Twelve Lessons (Most of Which I Learned the Hard Way) for Evolutionary Psychologists," International Cognition and Culture Institute, Daniel Fessler'in Blogu, 20 Ocak, 2012, www.cognitionandculture.net/home/blog/74-daniel-fesslers blog/2344-twelve-lessons-most-of-which-i-learned -the-hard-way-for-evolutionary-psychologists.

119 ırkı *biyolojikleştirme* eğilimimiz: Lawrence A. Hirschfeld, *Race in the Making: Cognition, Culture, and the Child's Construction of Human Kinds* (Cambridge, MA: MIT Press, 1996).

119 "salt maruz kalma etkisi": R. B. Zajonc, "Mere Exposure: A Gateway to the Subliminal," *Current Directions in Psychological Science* 10 (2001): 224-28.

120 Bellek-şaşırma paradigması: S. E. Taylor, S. T. Fiske, N. L. Etcoff ve A. J. Ruderman, "Categorical and Contextual Bases of Person Memory and Stereotyping," *Journal of Personality and Social Psychology* 36 (1978): 778-93.

121 yaş, cinsiyet ve son olarak ... bir değişken: Jim Sidanius ve Felicia Pratto, *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression* (New York: Cambridge University Press, 1999); F. Pratto, J. Sidanius ve S. Levin, "Social Dominance Theory and the Dynamics of Intergroup Relations: Taking Stock and Looking Forward," *European Review of Social Psychology* 17 (2006): 271-320.

122 *şibbolet:* Eski Ahit, Hakimler 12:5-6, Alıntı, Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011).

122 *Lollapalooza:* Guillermo C. Jimenez, *Red Genes, Blue Genes: Exposing Political Irrationality* (New York: Autonomedia, 2009).

122 Küçük bebekler maruz kaldıkları dili ayırt edebilir ve bu dili ... başka dillere tercih edebilirler: F. Ramus, "Language Discrimination by Newborns: Teasing Apart Phonotactic, Rhythmic, and Intonational Cues," *Annual Review of Language Acquisition* 2 (2002): 85-115.

122 Deneylerden birinde, Boston ve Paris'teki on aylık bebekleri test etmişlerdir: K. D. Kinzler, E. Dupoux ve E. S. Spelke, "The Native Language of Social Cognition," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007): 12577-80.

123 on iki aylık bebeklerin, kendi dillerini konuşan bir yabancıdan yiyecek almayı farklı bir dil konuşan bir yabancıdan yiyecek almaya tercih ettiğini: K. Shutts, K. D. Kinzler, C. B. McKee ve E. S. Spelke, "Social Information Guides Infants' Selection of Foods," *Journal of Cognition and Development* 10 (2009): 1-17.

123 iki yaşında çocukların kendi dilini konuşan kişinin verdiği hediyeyi aldığını: K. D. Kinzler, E. Dupoux ve E. S. Spelke, "'Native' Objects and Collaborators: Infants' Object Choices and Acts of Giving Reflect Favor for Native over Foreign Speakers," *Journal of Cognition and Development*, 13 (1), 67-81.

123 beş yaşındaki çocuklarınsa kendi dilini konuşan kişiyi arkadaş olarak kabullendiğini: K. D. Kinzler, K. Shutts, J. De Jesus ve E. S. Spelke, "Accent Trumps Race in Guiding Children's Social Preferences," *Social Cognition* 27 (2009): 623-34.

123 Bebekler, ... aksansız konuşan kişiyi ona tercih ederler: Kinzler, Dupoux ve Spelke, "Native Language of Social Cognition."

123 Beş yaşındaki çocuklar arkadaş edinirken Amerikan İngilizcesiyle konuşanları ... çocuklara yeğlerler: Kinzler, Shutts, De Jesus ve Spelke, "Accent Trumps Race."

123 aksansız konuşan kişinin anlattıklarına aksanlı konuşan birinin anlattıklarından daha çok güvenirler: K. D. Kinzler, K. H. Corriveau ve P. L. Harris, "Children's Selective Trust in Native-Accented Speakers," *Developmental Science* 14 (2011): 106-11.

123 çocuklardaki ırksal eğilimlerin gelişimine dair pek çok çalışma: Değerlendirme için *bkz.* Frances E. Aboud, *Children and Prejudice* (London: Blackwell, 1988).

124 Psikolog Frances Aboud: Aboud, *Children and Prejudice*, 10.

124 Fakat daha iyi tasarlanmış deneyler de ... altı yaş civarında oluştuğunu doğrular: H. McGlothlin ve M. Killen, "Intergroup Attitudes of European American Children Attending Ethnically Homogeneous Schools," *Child Development* 77 (2006): 1375-86; H. McGlothlin, M. Killen ve C. Edmonds, "European-American Children's Intergroup Attitudes About Peer Relationships," *British Journal of Developmental Psychology* 23 (2005): 227-49.

125 bu durum da ırksal açıdan homojen okullarda okuyan çocuklarda geçerlidir: J. A. Graham ve R. Cohen, "Race and Sex as Factors in Children's Sociometric Ratings and Friendship Choices," *Social Development* 6 (1997): 355-72.

125 Bu deneyler heterojen okullarda gerçekleştirildiğinde, çocuklar ırkla ilgilenmezler: J. Moody, "Race, School Integration, and Friendship Segregation in America," *American Journal of Sociology* 107 (2001): 679-716.

125 "temas hipotezi": Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Reading, MA: Addison-Wesley, 1954); T. E. Pettigrew, "Intergroup Contact Theory," *Annual Review of Psychology* 49 (1998): 65-85.

125 Üç yaş çocukları üzerinde gerçekleştirilen deneyler, ... çocukların cinsiyeti ve yaşı göz önünde bulundurduklarını ortaya koyar: K. Shutts, M. R. Banaji ve E. S. Spelke, "Social

Categories Guide Young Children's Preferences for Novel Objects," *Developmental Science* 13 (2010): 599-610.

126 **Fakat ırk üç yaşındaki çocuklar için önemli değildir:** K. D. Kinzler ve E. S. Spelke, "Do Infants Show Social Preferences for People Differing in Race?," *Cognition* 119 (2011): 1-9.

126 **daha büyük çocuklar için bile dil daha önemlidir:** Kinzler, Shutts, DeJesus ve Spelke, "Accent Trumps Race."

126 **Şerif ve Tajfel, Onlar'la çarpışan bir Biz yaratmak için ne gerektiğini merak ediyordu:** David Berreby, *Us and Them: The Science of Identity* (Chicago: University of Chicago Press, 2008).

128 **Robbers Cave deneyi:** Muzafer Sherif, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood ve Carolyn W. Sherif, *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment* (Norman: University of Oklahoma Book Exchange, 1961). Değerlendirme ve tartışma için *bkz.* Berreby, *Usand Them.*

129 **İşte, Tajfel'in aklındaki soru buydu. Basit birdeney tasarladı:** H. Tajfel, M. G. Billig, R. P. Bundy ve C. Flament, "Social Categorization and Intergroup Behaviour," *European Journal of Social Psychology* 1 (1971): 149-78.

129 **Defalarca benzer sonuçlara ulaşıldı:** B. Mullen, R. Brown ve C. Smith, "Ingroup Bias as a Function of Salience, Relevance, and Status: An Integration," *European Journal of Social Psychology* 22 (1992): 103-22.

129 **Bu türden "minimal grup" deneyleri çocuklar üzerinde de gerçekleştirilmiştir:** R. S. Bigler, L. C. Jones ve D. B. Loblıner, "Social Categorization and the Formation of Intergroup Attitudes in Children," *Child Development* 68 (1997): 530-43; M. M. Patterson ve R. S. Bigler, "Preschool Children's Attention to Environmental Messages About Groups: Social Categorization and the Origins of Intergroup Bias," *Child Development* 77 (2006): 847-60.

129 **Diğer araştırmacılar, öğretmenlerden gelen belirgin işaretlere gerek dahi olmadığını tespit ettiler:** Y. Dunham, A. S. Baron ve S. Carey, "Consequences of 'Minimal' Group

Affiliations in Children," *Child Development* 82 (2011): 793-811.

131 Bilim yazarı David Berreby, *Us and Them* [Biz ve Onlar] adlı kitabının girişinde: Berreby, *Us and Them,* xi.

131 Yahudiler ... New Haven şehrininse yüzde dördünü teşkil eder: Bunu Ira Sheskin tarafından yapılmış bir anketin sonuçlarından çıkarıyoruz. Ira Sheskin, düzenlediğimiz eşitsizlik araştırmalarının bir kısmında bana ve Karen Wynn'e eşlik eden Mark Sheskin'in babasıdır. *Bkz.* A. Appel, "Survey: Region Has 23,000 Jews," *New Haven Independent,* February 4, 2011, www.newhavenindependent.org/index.php/archives/entry/jews_23000.

132 Öğretmenler çeşitli idari amaçlarla çocukları burçlarına göre gruplara ayırmış: Berreby, *Us and Them,* 208.

132 Ejderha yılı olan 1976'da doğan çocukların diğer yıllarda doğan çocuklara kıyasla daha eğitimli olduklarını ortaya çıkarmıştır: N. D. Johnson ve J. V. C. Nye, "Does Fortune Favor Dragons?," *Journal of Economic Behavior and Organization* 78 (2011): 85-97.

133 "kategoriler aracılığıyla düşünmek zorundayız.": Allport, *Nature of Prejudice,* 20.

133 bu konudaki ırksal ve etnik önyargılarının büyük kısmının gerçeğe uygun olduğu ortaya çıkmıştır: Lee Jussim, *Social Perception and Social Reality: Why Accuracy Dominates Bias and SelfFulfilling Prophecy* (New York: Oxford University Press, 2012).

135 İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Amerikalıların Çinlilerle Japonlara karşı tavırları değişmiştir: Berreby, *Us and Them.*

135 yetişkinler de aksanlı konuşan insanların daha beceriksiz, daha az zeki, daha eğitimsiz ve daha az çekici olduğunu düşünmeye eğilimlidir: A. Gluszek ve J. F. Dovidio, "The Way They Speak: A Social Psychological Perspective on the Stigma of Nonnative Accents in Communication," *Personality and Social Psychology Review* 14 (2010): 214-37.

135 yabancı gruplara mensup olanların, genellikle kıskançlık ve pişmanlık gibi insani duygulardan yoksun olduklarını düşündüğümüzü: S. Loughnan, N. Haslam, T. Murnane, J. Vaes, C. Reynolds ve C. Suitner, "Objectification Leads to Depersonalization: The Denial of Mind and Moral Concern to Objectified Others," *European Journal of Social Psychology* 40 (2010): 709-17; J. Ph. Leyens, M. P. Paladino, R. T. Rodriguez, J. Vaes, S. Demoulin, A. P. Rodriguez ve R. Gaunt, "The Emotional Side of Prejudice: The Attribution of Secondary Emotions to Ingroups and Outgroups," *Personality and Social Psychology Review* 4 (2000): 186-97.

135 Psikoloji deneylerine katılanlar ... dünyanın en az ırkçı insanları sayılabilir: A. R. Pearson, J. F. Dovidio ve S. L. Gaertner, "The Nature of Contemporary Prejudice: Insights from Aversive Racism," *Social and Personality Psychology Compass* 3 (2009): 314-38.

136 Çocuklar başlangıçta ırkı bir tabu olarak görmezler: E. P. Apfelbaum, K. Pauker, N. Ambady, S. R. Sommers ve M. I. Norton, "Learning (Not) to Talk About Race: When Older Children Underperform in Social Categorization," *Developmental Psychology* 44 (2008): 1513-18.

136 ırkçı görünmekten korktuklarını: Pearson, Dovidio ve Gaertner, "Nature of Contemporary Prejudice."

136 En az ırkçı insanların bile ırkla ilgili bilinçdışı eğilimleri olması : Değerlendirme için *bkz.* M. R. Banaji ve L. Heiphetz, "Attitudes," *Handbook of Social Psychology*, ed. Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert ve Gardner Lindzey (New York: Wiley, 2010), 348-88.

137 Benim şahit olduğum en kötü örnek, *Lie to Me* adlı dizinin bir bölümünde geçiyordu: *Lie to Me*, Fox, 1. Sezon, 5. bölüm ("Unchained").

137 bu tür bulguların gerçek hayattaki klişe ve önyargılar hakkında çok fazla bilgi vermediğini iddia eden eleştirmenler: H. Arkes ve P. E. Tetlock, "Attributions of Implicit Prejudice, or 'Would Jesse Jackson Fail the Implicit Association Test?'," *Psychological Inquiry* 15 (2004): 257-78.

137 Fakat aslında bu ölçümler ... bazı önemli hususlarla ilişkilidir: A. G. Greenwald, A. Poehlman, E. Uhlmann ve M. R. Banaji, "Understanding and Interpreting the Implicit Association Test III: Meta-analysis of Predictive Validity," *Journal of Personality and Social Psychology* 97 (2009): 1741; Banaji ve Heiphetz, "Attitudes"; Pearson, Dovidio ve Gaertner, "Nature of Contemporary Prejudice."

138 Asyalılar ortalamanın üstünde SAT skoruna sahiptir: Thomas. J. Espenshade ve Alexandria W. Radford, *No Longer Separate, Not Yet Equal: Race and Class in Elite College Admission and Campus Life* (Princeton: Princeton University Press, 2009).

139 Psikolog Francisco Gil-White'ın dediği gibi: F. Gil-White, "Are Ethnic Groups Biological 'Species' to the Human Brain? Essentialism in Our Cognition of Some Social Categories," *Current Anthropology* 42 (2001): 515-54.

140 "insanın hayal gücünün ve yaratıcılık hazzının doğal kaynaklarından biri": Berreby, *Us and Them*, xiv.

141 Felsefeci Kwame Anthony Appiah: Kwame Anthony Appiah, *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers* (New York: Norton, 2006), 98.

141 Appiah, Cicero'dan şöyle bir alıntı yapar: Appiah, *Cosmopolitanism*, xviii.

5. BEDENLER

143 Primo Levi, Yahudilerin tuvalete gitmelerinin Nazilerce nasıl engellendiğini anlatır: Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (London: Abacus,1988), 70-71.

143 "mide bulandıracak kadar yumuşak ve gözenekli...": Martha C. Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of the Emotions* (New York: Cambridge University Press, 2001), 347.

144 George Orwell sınıf ayrımlarında tiksintinin rolünü etraf-

lıca anlatır: George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (London: Penguin, 1937), 79.

145 Bazı nesneler, maddeler ve deneyimler: Değerlendirme için *bkz.* P. Rozin, J. Haidt ve C. R. McCauley, "Disgust," *Handbook of Emotions,* 3. ed., ed. Michael Lewis, Jeannette M. Haviland-Jones ve Lisa F. Barrett (New York: Guilford Press), 757-76; Paul Bloom, *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human* (New York: Basic Books, 2004); Daniel Kelly, *Yuck! The Nature and Moral Significance of Disgust* (Cambridge, MA: MIT Press, 2011); Rachel Herz, *That's Disgusting: Unraveling the Mysteries of Repulsion* (New York: Norton, 2012); William Ian Miller, *The Anatomy of Disgust* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

145 insanlardaki "tiksinti duyarlılığını" tespit etmek için bir ölçek: J. Haidt, C. McCauley ve P. Rozin, "Individual-Differences in Sensitivity to Disgust: A Scale Sampling 7 Domains of Disgust Elicitors," *Personality and Individual Differences* 16 (1994): 701-13. Değiştirilmiş versiyonu için *bkz.* B. O. Olatunji, N. L. Williams, D. F. Tolin, C. N. Sawchuck, J. S. Abramowitz, J. M. Lohr ve L. S. Elwood, "The Disgust Scale: Item Analysis, Factor Structure, and Suggestions for Refinement," *Psychological Assessment* 19 (2007): 281-97.

145 insanların tiksinti duyarlılıklarının ... tiksindirici aktivitelere dâhil olmaya ne kadar gönüllü olduklarını da ortaya çıkardığını: P. Rozin, J. Haidt, C. McCauley, L. Dunlop ve M. Ashmore, "Individual Differences in Disgust Sensitivity: Comparisons and Evaluations of Paper-and-Pencil Versus Behavioral Measures," *Journal of Research in Personality* 33 (1999): 330-51.

146 William Ian Miller'ın açıklamasını: Miller, *The Anatomy of Disgust,* 90.

146 "Salgılar çocuklarda tiksinti uyandırmaz": Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents* (New York: Norton, 1961), 54.

147 Çocuklar her tür tiksinç nesneye dokunabilir: P. Rozin, L. Hammer, H. Oster, T. Horowitz ve V. Marmora, "The Child's Conception of Food: Differentiation of Categories of Rejected Substances in the 1.4 to 5 Year Range," *Appetite* 7 (1986): 141-51.

147 Çocukları, yetişkinler gibi dışkıdan tiksindirmeye çalışmayın: Penelope Leach, *Your Baby and Child: From Birth to Age Five* (New York: Knopf, 1989), 317.

148 bu geçişteki diğer etmenlerin tümü yanlıştır: Ayrıca *bkz.* Bloom, *Descartes' Baby.*

148 tiksintinin bizi bozuk yiyecekler yemekten alıkoymak için evrildiğidir: Rozin, Haidt, and McCauley, "Disgust."

149 "Bazı insanlarda alışılmadık bir yiyecek ... yemenin yalnızca düşüncesinin bile anında öğürmeye ya da kusmaya yol açması": Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872; yeni baskı, Oxford: Oxford University Press, 1998), 257.

149 hamile kadınların bulantıları ... özellikle artar: D. M. T. Fessler, S. J. Eng ve C. D. Navarrete, "Elevated Disgust Sensitivity in the First Trimester of Pregnancy: Evidence Supporting the Compensatory Prophylaxis Hypothesis," *Evolution and Human Behavior* 26 (2005): 344-51.

149 anterior insular korteks, insanlara tiksindirici resimler gösterildiğinde aktifleşir: B. Wicker, C. Keysers, J. Plailly, J. P. Royet, V. Gallese ve G. Rizzolatti, "Both of Us Disgusted in My Insula: The Common Neural Basis of Seeing and Feeling Disgust," *Neuron* 40 (2003): 655-64; P. Wright, G. He, N. A. Shapira, W. K. Goodman ve Y. Liu, "Disgust and the Insula: fMRI Responses to Pictures of Mutilation and Contamination," *Neuroreport* 15 (2004): 2347-51.

150 Kimileri yiyecek temelli teorinin eksik olduğunu savunur: Tartışma için *bkz.* Kelly, *Yuck!*

150 tiksintinin bizi daha geniş çaptaki patojen ve parazitlere karşı uyarmak amacıyla evrildiğini savunur: V. Curtis, R. Aunger ve T. Rabie, "Evidence That Disgust Evolved to

Protect from Risk of Disease," *Proceedings of the Royal Society B* 271 (2004): 131-33. Değerlendirme için *bkz.* V. Curtis, M. DeBarra ve R. Aunger, "Disgust as an Adaptive System for Disease Avoidance Behaviour," *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 366 (2011): 389-401.

150 **"Bir yerli, kamp alanında yemekte olduğum saklanmış soğuk ete parmağıyla dokundu":** Darwin, *Expression of the Emotions*, 255.

151 **Thalia Wheatley ve Jonathan Haidt denekleri hipnotize edip:** T. Wheatley ve J. Haidt, "Hypnotic Disgust Makes Moral Judgments More Severe," *Psychological Science* 16 (2005): 780-84.

152 **Başka deneylerde de katılımcılardan ... değerlendirme yapmaları istenmiş:** S. Schnall, J. Haidt, G. L. Clore ve A. H. Jordan, "Disgust as Embodied Moral Judgment," *Personality and Social Psychology Bulletin* 34 (2008): 1096-1109.

152 **acı yiyecek yemek bile insanların ahlaki suçlara daha sert yaklaşmalarına sebep olur:** K. Eskine, N. Kacinik ve J. Prinz, "A Bad Taste in the Mouth: Gustatory Disgust Influences Moral Judgment," *Psychological Science* 22 (2011): 295-99.

152 **tiksintiye duyarlı bireyler ... gibi insanlara karşı daha katı tutum sergiler:** G. Hodson ve K. Costello, "Interpersonal Disgust, Ideological Orientations, and Dehumanization as Predictors of Intergroup Attitudes," *Psychological Science* 18 (2007): 691-98.

154 **Ahlak psikologlarının aklını karıştıran ... esas mesele, başkalarının ilişkilerini neden bu kadar dert ettiğimizdir:** Ayrıca *bkz.* P. DeScioli ve R. Kurzban, "Mysteries of Morality," *Cognition* 112 (2009): 281-99.

154 **Yakın zamanda düzenlenen bir ankete:** L. Saad, "U.S. Acceptance of Gay/ Lesbian Relations Is the New Normal," 14 Mayıs, 2012, www.gallup.com/ poll/154634/Acceptance-Gay-Lesbian-Relations-New-Normal.aspx.

154 **Jefferson, 1777'de Virginia için şu yasayı teklif etti:** Robert

M. Pallitto, *Torture and State Violence in the United States: A Short Documentary History* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011).

156 "Nasıl? Kendi kardeşinle mi evlenmek istiyorsun?": Margaret Mead, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (New York: William Morrow, 1935), 79.

156 Psikolog Steven Pinker'ın dediği gibi: Steven Pinker, *How the Mind Works* (New York: Norton, 1997).

157 çocuklukta bir arada yaşamamızdır: D. Lieberman, J. Tooby ve L. Cosmides, "Does Morality Have a Biological Basis? An Empirical Test of the Factors Governing Moral Sentiments Relating to Incest," *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 270 (2003): 819-26.

157 kız çocuk belli bir yaşı geçtikten sonra eve gelen üvey babanın: Martin Daly ve Margo Wilson, *The Truth About Cinderella* (London: Weidenfeld, 1998).

157 Jonathan Haidt tarafından ortaya atılan ünlü varsayımı: J. Haidt, "The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment," *Psychological Review* 108 (2001): 814-34. Ayrıca *bkz.* Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (New York: Pantheon, 2012).

158 "üçüncü dereceden ensestle": W. Saletan, "Incest Is Cancer," *Slate*, December 14, 2010.

159 tiksindirici resimlere bakmanın eşcinselliğe karşı daha olumsuz tutum sergilemeye yol açtığını: N. Dasgupta, D. A. DeSteno, L. Williams ve M. Hunsinger, "Fanning the Flames of Prejudice: The Influence of Specific Incidental Emotions on Implicit Prejudice," *Emotion* 9 (2009): 585-91.

159 insanlara –osuruk spreyi gibi– kötü kokular koklatmanın, onların eşcinsel erkeklere karşı daha soğuk yaklaşmalarına sebep olduğunu: Y. Inbar, D. A. Pizarro ve P. Bloom, "Disgusting Smells Cause Decreased Liking of Gay Men," *Emotion* 12 (2009): 23-27.

159 daha büyük duyarlılığın, siyasi meselelerdeki muhafa-

zakâr tutumla bağlantılı olduğunu: Y. Inbar, D. A. Pizarro ve P. Bloom, "Conservatives Are More Easily Disgusted Than Liberals," *Cognition and Emotion* 23 (2009): 714-25.

159 **öğrencilerin tiksinti duyarlılığı eşcinsellik hakkındaki gizli tutumlarıyla örtüşüyordu:** Y. Inbar, D. A. Pizarro, J. Knobe ve P. Bloom, "Disgust Sensitivity Predicts Intuitive Disapproval of Gays," *Emotion* 9 (2009): 435-39.

160 **Artık bize birer hayvan olduğumuzu anımsatan, saflığımızla soyluluğumuzu tehdit eden şeylerden tiksiniyoruz:** P. Rozin, J. Haidt ve C. McCauley, "Disgust," *Handbook of Emotions*, 2. ed., ed. Michael Lewis ve Jeannette M. Haviland (New York: Guilford Press, 2000), 642.

160 **"baskın grubu kendi içindeki hayvanlıktan uzak tutmak için geliştirilmiş bir stratejidir":** Martha C. Nussbaum, *Hiding from Humanity: Sexual Orientation and Constitutional Law* (Princeton: Princeton University Press, 2004), 16.

161 **Fiziksel temizlenme dinî ritüellerin pek çoğunun parçasıdır:** Değerlendirme için *bkz.* S. W. S. Lee ve N. Schwarz, "Wiping the Slate Clean: Psychological Consequences of Physical Cleansing," *Current Directions in Psychological Science* 20 (2011): 307-11.

161 **Bu bağlantıya dilde de rastlarız:** Bloom, *Descartes' Baby.* Çocukların tiksinti dilini nasıl kullandıklarına ilişkin bir tartışma için *bkz.* J. Danovitch ve P. Bloom, "Children's Extension of Disgust to Physical and Moral Events," *Emotion* 9 (2009): 107-12.

161 **Machbet etkisi:** C.-B. Zhong ve K. Liljenquist, "Washing Away Your Sins: Threatened Morality and Physical Cleansing," *Science* 5792 (2006): 1451-52.

161 **Daha sonraki bir deneydeyse:** S. W. S. Lee ve N. Schwarz, "Dirty Hands and Dirty Mouths: Embodiment of the Moral-Purity Metaphor Is Specific to the Motor Modality Involved in Moral Transgression," *Psychological Science* 21 (2010): 1423-25.

162 Bu temizlenme, suçluluk ve utancı gerçekten de hafifletir: Lee ve Schwarz, "Wiping the Slate Clean."

162 temizliği anımsatan şeylerin denekleri pornografi izlemek gibi davranışlara karşı daha hoşnutsuz kıldığını: C.-B. Zhong , B. Strejcek ve N. Sivanathan, "A Clean Self Can Render Harsh Moral Judgment," *Journal of Experimental Social Psychology* 46 (2010): 859-62.

162 Bu gibi anımsatıcılara maruz kalmayan deneklere kıyasla, katılımcılar kendilerini siyasi açıdan daha muhafazakâr olarak nitelemiş: E. Helzer ve D. A. Pizarro, "Dirty Liberals: Reminders of Cleanliness Promote Conservative Political and Moral Attitudes," *Psychological Science* 22 (2011): 517-22.

163 ilahi etik: R. A. Shweder, N. C. Much, M. Mahapatra ve L. Park, "The 'Big Three' of Morality (Autonomy, Community, Divinity), and the 'Big Three' Explanations of Suffering," in *Morality and Health,* ed. Allan M. Brandt ve Paul Rozin (New York: Routledge, 1997), 138.

164 Psikolog Elliot Turiel, ahlakı ... şeklinde tanımlar: Elliot Turiel, *The Development of Social Knowledge: Morality and Convention* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 3.

164 Jonathan Haidt ise ... olarak tanımlar: Haidt, *Righteous Mind,* 270.

165 engellilere iyi davranmak gerektiğini bildiren şiirsel bir bölüm: Levililer, 19:14 (King James Version).

166 "antipatinin bilgeliği": Leon Kass, "The Wisdom of Repugnance," *New Republic,* June 2, 1977, 20.

166 Ben böyle düşünmüyorum: Ayrıca *bkz.* Bloom, *Descartes' Baby*; Nussbaum, *Hiding from Humanity.*

6. AİLE ÖNEMLİDİR

169 Aile önemlidir: Bu bölümün daha eski bir versiyonu daha önceden yayımlanmıştı: P. Bloom, "Family, Community, Trolley Problems, and the Crisis in Moral Psychology," *Yale Review* 99 (2011): 26-43.

169 anne-oğul: Alison Gopnik, *The Philosophical Baby: What Children's Minds Tell Us About Truth, Love, and the Meaning of Life* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009).

170 Yetişkinlerin ahlak psikolojisine dair en başarılı teorilerimiz ... pek az bilgi verir: John Doris ve the Moral Psychology Research Group, ed., *The Moral Psychology Handbook* (New York: Oxford University Press, 2010).

171 Bu alanda çalışan felsefeciler iki ana gruba ayrılır: Erişilebilir bir özet için *bkz.* Michael Sandel, *Justice: What's the Right Thing to Do?* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009).

172 "düşünümsel denge": John Rawls, *A Theory of Justice* (New York: Oxford University Press, 1971).

173 Felsefeci Peter Unger ortaya bir senaryo atar: Peter K. Unger, *Living High and Letting Die: Our Illusion of Innocence* (New York: Oxford University Press, 1996), alıntı, Peter Singer, "The Singer Solution to World Poverty," *New York Times Magazine*, September 5, 1999.

173 yoldan çıkmış tren: P. Foot, "The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect" [1967], *Virtues and Vices*, ed. Philippa Foot (Oxford: Basil Blackwell, 1978); J. J. Thompson, "Killing, Letting Die, and the Trolley Problem," *Monist* 59 (1976): 204-17.

175 çoğu insan sezgisel açıdan bu iki durumun farklı olduğunu hisseder: Değerlendirme için *bkz.* G. Miller, "The Roots of Morality," *Science* 320 (2008): 734-37.

175 Çift Etki Doktrini: A. McIntyre, "Doctrine of Double Effect," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Sonbahar 2011), ed. E. N. Zalta, http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/double-effect .

176 Lewis Petrinovich ve meslektaşlarının ... gerçekleştirdiği bir araştırma: P. O'Neill ve L. Petrinovich, "A Preliminary Cross-Cultural Study of Moral Intuitions," *Evolution and Human Behavior* 19, no. 6 (1998): 349-67.

177 John Mikhail ... araştırmalar gerçekleştirmiştir: John Mikhail, *Elements of Moral Cognition: Rawls' Linguistic Analogy*

and the Cognitive Science of Moral and Legal Judgment (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

177 ***Science* dergisinde bir makale yayımlamıştır:** J. D. Greene, R. B. Sommerville, L. E. Nystrom, J. M. Darley ve J. D. Cohen, "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment," *Science* 293 (2001): 2105-8.

177 **tren problemleri üzerine çalışmak için:** değerlendirme için *bkz.* G. Miller, "The Roots of Morality," *Science* 320 (2008): 734-37.

177 **nörolojik açıdan normal insanlar ... makas vakasıyla köprü vakası arasında:** F. Cushman, L. Young ve M. Hauser, "The Role of Conscious Reasoning and Intuition in Moral Judgments: Testing Three Principles of Harm," *Psychological Science* 17 (2006): 1082-89; Mikhail, *Elements of Moral Cognition.*

177 **üç yaşındaki çocuklar bile ... makas değiştirmenin doğru, ... olduğunu söylemiştir:** S. Pellizzoni, M. Siegal ve L. Surian, "The Contact Principle and Utilitarian Moral Judgments in Young Children," *Developmental Science* 13 (2010): 265-70.

177 **evrensel dilbilgisine benzeyen evrensel bir ahlak yetisi:** Mikhail, *Elements of Moral Cognition*; Marc Hauser, *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong* (New York: HarperCollins, 2006).

178 **dil ve ahlak ... oldukça farklıdır:** P. Bloom ve I. Jarudi, "The Chomsky of Morality?," review of *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong,* Marc Hauser, *Nature* 443 (2006): 909-10.

178 **Greene ve meslektaşları:** J. D. Greene, F. A. Cushman, L. E. Stewart, K. Lowenberg, L. E. Nystrom ve J. D. Cohen, "Pushing Moral Buttons: The Interaction Between Personal Force ve Intention in Moral Judgment," *Cognition* 111 (2009): 364-71.

179 **Zekice bir araştırmada, senaryodaki karakterlerin mensup olduğu ırkın nasıl etkiler yarattığı incelenmiştir:** E. L. Uhlmann, D. A. Pizarro, D. Tannenbaum ve P. H. Ditto,

"The Motivated Use of Moral Principles," *Judgment and Decision Making* 4 (2009): 476-91.

179 **Başka bir araştırmada da, deneklere önce ... komik bir video izletilmiş, daha sonra tramvay senaryoları sunulmuştur:** P. Valdesolo ve D. DeSteno, "Manipulations of Emotional Context Shape Moral Judgment," *Psychological Science* 17 (2006): 476-77.

179 **tramvay yazınındaki bu bolluğun "Yahudilerin kanun kitabı Talmud'u el kitapçığı gibi gösterecek kadar" büyük olduğunu iddia eder:** Kwame Anthony Appiah, *Experiments in Ethics* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 91.

179 **zihnimizin ahlaki yapısını incelememize yardımcı olacak meyve sinekleridir:** J. D. Greene, "Fruit Flies of the Moral Mind," *What's Next: Dispatches from the Future of Science*, ed. Max Brockman (New York: Vintage, 2009).

180 **Adam Smith bu noktayı çok iyi vurgular:** Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; yeni baskı, Lawrence, KS: Digireads.com, 2011), 61.

181 **Ahlakın doğal gelişimi, ... aileler ve kabileler halinde yaşayan küçük insan gruplarında başlar:** W. D. Hamilton, "The Genetical Evolution of Social Behavior, Parts 1 and 2," *Journal of Theoretical Biology* 7 (1964): 1-52; R. L. Trivers, "The Evolution of Reciprocal Altruism," *Quarterly Review of Biology* 46 (1971): 35-57; R. L. Trivers, "Parental Investment and Sexual Selection," *Sexual Selection and the Descent of Man*, ed. B. Campbell (Chicago: Aldine, 1972).

182 **Bazıları da iki aşamalı bir teori ortaya atar:** Peter J. Richerson ve Robert Boyd, *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2005).

182 **grup seçiliminin ... ahlakın oluşumunda bir rol oynayıp oynamadığına ilişkin tartışmalar:** Daha güncel bir savunma için *bkz.* E. O. Wilson, *The Social Conquest of Earth* (New York: Liveright, 2012).

183 **Darwin'in ahlaki yetilerimizin kökenlerine dair ortaya attığı spekülasyonlarında:** Charles Darwin, *The Descent of Man* (1871; yeni baskı, London: Penguin, 2004), 121 (vurgular bana ait).

183 **fedakârlığı, biçare çocuklarımıza gösterdiğimiz ilginin bir sonucu olarak değerlendirirler:** C. Daniel Batson, *Altruism in Humans* (New York: Oxford University Press, 2011); Paul Zak, *The Moral Molecule: The Source of Love and Prosperity* (New York: Dutton, 2012); Patricia Churchland, *Braintrust: What Neuroscience Tells Us About Morality* (Princeton: Princeton University Press, 2011).

183 **bu hormondan verilen insanlar genellikle diğerlerine daha fazla güven duyar ve daha cömert olurlar:** M. Kosfeld, M. Heinrichs, P. J. Zak, U. Fischbacher ve E. Fehr, "Oxytocin Increases Trust in Humans," *Nature* (2005): 673-76; T. Baumgartner, M. Heinrichs, A. Vonlanthen, U. Fischbacher, ve E. Fehr, "Oxytocin Shapes the Neural Circuitry of Trust and Trust Adaptation in Humans," *Neuron* 58 (2008): 639-50; P. J. Zak, A. A. Stanton, S. Ahmadi ve S. Brosnan, "Oxytocin Increases Generosity in Humans," *PLoS ONE* 2 (2007): e1128.

184 **daha anlayışlı ve daha az stresli:** S. M. Rodrigues, L. R. Saslow, N. Garcia, O. P. John ve D. Keltner, "Oxytocin Receptor Genetic Variation Relates to Empathy and Stress Reactivity in Humans," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (2009): 21437-41.

184 **Oksitosinin yarattığı etki başlı başına karmaşıktır:** C. K. W. De Dreu, L. Greer, G. A. Van Kleef, S. Shalvi ve M. J. J. Handgraaf, "Oxytocin Promotes Human Ethnocentrism," *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 108 (2011): 1262-66.

184 **ahlakın temellerine ilişkin üçlü bir teori:** R. A. Shweder, N. C. Much, L. Mahapatra ve L. Park, "The 'Big Three' of Morality (Autonomy, Community, Divinity), and the 'Big Three' Explanations of Suffering," *Morality and Health*, ed. Allan M. Brandt ve Paul Rozin (New York: Routledge, 1997), 119-69.

185 altı ayrı katmandan oluşan ahlaki temeller: Bu fikir ilk olarak şu isimlerin işbirliğiyle ortaya atılmıştır: Craig Joseph, J. Haidt ve C. Joseph, "Intuitive Ethics: How Innately Prepared Intuitions Generate Culturally Variable Virtues," *Daedalus* 133 (Fall 2004): 55-66. Daha güncel bir özet için *bkz.* Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (New York: Pantheon, 2012).

186 ihanetse günahtır; hem de çok ciddi bir günah: Haidt, *Righteous Mind.*

187 İsa akrabalık ilişkilerini ... yerini almaya geldiğini İncil'de açıkça belirtir: Matt. 10:34-37.

187 Aynı ayrıma Eski Ahit'te de rastlanır: Tesniye, 13:6, 9, 10.

188 beynimizde özel olarak sıfır konusunda akıl yürütmemizi sağlayacak bir bölüm yoktur: K. Wynn, "Infants Possess a System of Numerical Knowledge," *Current Directions in Psychological Science* 4 (1995): 172-77.

189 yüzlerini gördüğümüz ve isimlerini duyduğumuz kişilere yardım etmeye meyilli olduğumuz: P. Slovic, " 'If I Look at the Mass I Will Never Act': Psychic Numbing and Genocide," *Judgment and Decision Making* 2 (2007): 79-95. Değerlendirme için *bkz.* Dan Ariely, *The Upside of Irrationality: The Unexpected Benefits of Defying Logic at Work and at Home* (New York: Harper, 2010).

189 Rachel Aviv ... eşcinsel gençlerin hayatlarını anlatır: Rachel Aviv, "Netherland," *New Yorker,* December 10, 2012, 64.

190 William Godwin okuyucularından şöyle bir durum hayal etmelerini ister: Peter Singer, *The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1981).

190 Adam Smith'in de gözlemlemiş olduğu gibi: Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; yeni baskı, Lawrence, KS: Digireads.com), 60.

191 bu ikileme az çok bir matematik problemi gibi yaklaşmalıyız: R. A. Shweder, "A Great Moral Legend from Orissa," *Orissa Society of Americas Souvenir,* 40th Annual Convention of the Orissa Society of the Americas, July 2009.

191 fincan bulunan bir tramvay senaryosu: S. Nichols and R. Mallon, "Moral Rules and Moral Dilemmas," *Cognition* 100 (2006): 530-42.

192 Bir araştırmada, bir grup katılımcıdan ... bağış yapmaları: T. Kogut ve I. Ritov, "The 'Identified Victim' Effect: An Identified Group, or Just a Single Individual?," *Journal of Behavioral Decision Making* 18 (2005): 157-67; Slovic, "If I Look."

193 Alt orta prefrontal korteksleri hasar görmüş kişiler ... köprü vakasıyla makas vakasını birbirine eş görürler: M. Koenigs, L. Young, R. Adolphs, D. Tranel, F. Cushman, M. Hauser ve A. Damasio, "Damage to the Prefrontal Cortex Increases Utilitarian Moral Judgments," *Nature* 446 (2007): 908-11.

193 sonuççulukla alay etme: D. Bartels ve D. A. Pizarro, "The Mismeasure of Morals: Antisocial Personality Traits Predict Utilitarian Responses to Moral Dilemmas," *Cognition* 121 (2011): 154-61.

193 Joshua Greene'e katılıyorum: J. D. Greene, R. B. Sommerville, L. E. Nystrom, J. M. Darley ve J. D. Cohen, "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment," *Science* 293 (2001): 2105-8.

194 yabancılara, özellikle de birey olarak gözümüzde canlandırabileceğimiz kişilere karşı iyi davranırız: Kogut and Ritov, " 'Identified Victim' Effect."

7. NASIL İYİ OLUNUR?

197 bağış yapmak kişinin zenginliğini ve statüsünü göstermesi için mükemmel bir yöntemdir: Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (New York: Random House, 1899).

197 cinsel ve duygusal partnerleri cezbetmek için de ideal: G. F. Miller, "Sexual Selection for Moral Virtues," *Quarterly Review of Biology* 82 (2007): 97-125.

197 New Haven'ın her yerine, üzerlerinde adres ve pul bulunan mektuplar dağıtmış: S. Milgram, L. Mann ve S. Harter, "The Lost-Letter Technique: A Tool for Social Research," *Public Opinion Quarterly* 29 (1965): 437-38.

198 İyiliğimiz diğer açılardan da belirgindir: Geniş bir değerlendirme için *bkz.* Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011).

198 Thomas Jefferson'ın ... önerisi: Robert M. Pallitto, *Torture and State Violence in the United States: A Short Documentary History* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011).

198 Bazıları, iyiliğimizi ilahi müdahalenin kanıtı sayıyor: Francis Collins, *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief* (New York: Free Press, 2006); Dinesh D'Souza, *What's So Great About Christianity* (New York: Regnery, 2007), 237. Wallace'ın sözleri, şu eser üzerine yazdığı değerlendirmeden alınmıştır: Charles Lyell's *Principles of Geology*; söz konusu değerlendirmeden şu eserde söz edilmektedir: Robert J. Richards, *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

201 bu bir reflekse dönüşmüştür: Bu konuda yürüttüğü tartışmalar için David Rand'e teşekkür ederim. Ahlaki yargıların ahlaki reflekslere dönüşümüne ilişkin tartışmalar için ayrıca *bkz.* D. A. Pizarro ve P. Bloom, "The Intelligence of Moral Intuitions: Comment on Haidt," *Psychological Review* 110 (2001): 197-198.

202 Herodot'un ... hikâyesi: Herodotus, *The Histories*, ed., çev. Aubrey de Selincourt (New York: Penguin, 2003), 3:38.

202 çocukların ... yabancıların hayırsever davranışlarını gözlemledikten sonra nasıl davrandıklarını incelemişlerdir: Değerlendirme için *bkz.* Natalie Henrich ve Joseph Henrich, *Why Humans Cooperate: A Cultural and Evolutionary Explanation* (New York: Oxford University Press, 2007).

203 Psikolog Peter Blake ve meslektaşları tarafından yakın zamanda gerçekleştirilen deneyler serisi: P. R. Blake, T.

C. Callaghan, J. Corbit ve F. Warneken, "Altruism, Fairness and Social Learning: A Cross-Cultural Approach to Imitative Altruism," the Central European University Conference on Cognitive Development sırasında sunulan makale, Budapeşte, Macaristan, Ocak 2012.

204 **"ahlaki çevre":** Peter Singer, *The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1981); W. E. H. Lecky, *History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, 1. cilt (New York: George Braziller, 1955), 103.

204 **şefkatimizin "daha da incelikli hale geldiğini ve çapının ... genişlediğini":** Charles Darwin, *The Descent of Man* (1871; yeni baskı, London: Penguin, 2004), 149.

205 **kişisel etkileşimlerin gücü:** Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Reading, MA: Addison-Wesley, 1954). Değerlendirme için *bkz.* T. E. Pettigrew, "Intergroup Contact Theory," *Annual Review of Psychology* 49 (1998): 65-85.

205 **hikâyelere maruz kalmak:** M. Nussbaum, "Exactly and Responsibly: A Defense of Ethical Criticism," *Philosophy and Literature* 22 (1998): 354.

206 **hücre cezası çekmekte olan tutsakların durumu:** A. Gawande, "Hellhole," *New Yorker*, March 30, 2009, 36-45.

206 **"yalnızca bir yabancının ... bakış açısıyla gözlemlenebilecek farklı dünyalara maruz kalmak ...":** Pinker, *Better Angels*, 175.

207 **"Kurgu eserlere ahlaki güçlendirici ... muamelesi yapmak ...":** H. Vendler, "The Booby Trap," *New Republic*, 7 Ekim, 1996, 34, 37.

207 **pek çok görkemli medeniyetin korkunç değerler benimsediği:** R. Posner, "Against Ethical Criticism," *Philosophy and Literature* 21 (1997): 5.

207 **Goebbels'in de Yunan tragedyalarına düşkün olduğu söylenir:** M. Beard, "Do the Classics Have a Future?," *New York Review of Books*, 12 Ocak, 2012.

207 **kurgu okurlarının kurgu dışı okurlarına kıyasla daha yüksek sosyal yeteneklere sahip olduğu:** R. A. Mar, K. Oatley,

J. Hirsh, J. de la Paz ve J. B. Peterson, "Bookworms Versus Nerds: Exposure to Fiction versus Nonfiction, Divergent Associations with Social Ability, and the Simulation of Fictional Social Worlds," *Journal of Research in Personality* 40 (2006): 694-712.

207 **düşük dereceli otizmden muzdarip olan, dolayısıyla sosyal açıdan hasarlı yetişkinlerin kurgu eserlerle ... daha az ilgilendiğini tespit etmiştir:** J. L. Barnes, "Fiction, Imagination, and Social Cognition: Insights from Autism," *Poetics* 40 (2012): 299-316.

208 **doğru zamanda kaleme alınmış doğru bir kurgu eserin yaratacağı etki göz ardı edilemez:** Ayrıca *bkz.* Paul Bloom, *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human* (New York: Basic Books, 2004); Pinker, *Better Angels.*

209 **kırsaldaki Hint kasabaları kablolu televizyona geçtikçe ... erkek çocukların kızlara tercih edilmesinde bir azalma yaşandığı:** R. Jensen ve E. Oster, "The Power of TV: Cable Television and Women's Status in India," *Quarterly Journal of Economics* 124 (August 2009): 1057-94.

210 **pek çok insan ... Tanrı'ya inanmayan insanların iyi olamayacağını savunur:** P. Bloom, "Religion, Morality, Evolution," *Annual Review of Psychology* 63 (2012): 179-99.

210 **Bencil ve ahlaksız ... elitistler olarak görülürler:** P. Edgell, J. Gerteis ve D. Hartmann, "Atheists as 'Other': Moral Boundaries and Cultural Membership in American Society," *American Sociological Review* 71 (2006): 211-34.

210 **"... sınırlı yardımseverliğine meydan okumak ... Tanrı'ya iman etmenin bir şartı":** J. Waldron, "Secularism and the Limits of Community," NYU School Law, Public Law Research Paper No. 10-88, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1722780, 10. Benzer argümanlar için *bkz.* D'Souza, *What's So Great About Christianity.*

210 **dinin "şiddet dolu, mantık dışı, tahammülsüz ... olduğunu ...":** Christopher Hitchens, *God Is Not Great: How Religion*

Poisons Everything (New York: Twelve Books, 2007), 56.

211 tarihteki en korkunç gaddarlıkların bazılarının dini inançlar tarafından azmettirildiği gerçeği: Matthew White, *The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities* (New York: Norton, 2011).

211 "küçük çocuklar" Elyesa peygamberin kelliğiyle alay eder: (İncil) Krallar 2:23-25.

212 Bir toplumdaki dindarlar ateistlere kıyasla daha mı ahlaklıdır?: Değerlendirme için *bkz.* P. Bloom, "Religion, Morality, Evolution," *Annual Review of Psychology* 63 (2012): 179-99.

213 "kişinin dinî inancının içeriğinden ziyade, ... ne kadar gözlemci olduğudur": Robert D. Putnam ve David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York: Simon & Schuster, 2010), 467, 473.

213 intihar bombacılarının desteklenmesiyle dindarlık arasında güçlü bir bağ: J. Ginges, I. Hansen ve A. Norenzayan, "Religion and Support for Suicide Attacks," *Psychological Science* 20 (2009): 224-30.

214 Tanrı'nın kendisinden kâfirleri öldürmesini istediğini düşünen bir kişi, kâfirleri öldürmek konusunda ... hevesli olacaktır: Richard Dawkins, *The God Delusion* (New York: Bantam, 2006), 348.

214 dinî inancın ahlaki düşünceyi etkilemediği, onu yansıttığı: Robert Wright, *Evolution of God* (New York: Little, Brown, 2009), 410.

215 geniş bir ahlaki çevrenin de her zaman daha iyi olmadığı: Burada sözü geçen fikirlerle ilgili daha önceki bir inceleme için *bkz.* Bloom, *Descartes' Baby.*

215 eğlenmek amacıyla bir kediyi ateşe doğru sarkıtmak gayet kabul edilebilir bir şey: Norman Davies, alıntı, Pinker, *Bette rAngels,* 145.

216 David Brooks ... bu trendi savunur: David Brooks, *The Social Animal: The Hidden Sources of Love, Character, and Achievement* (New York: Random House, 2011), x, xiii.

217 **2001 tarihli makalesine:** J. Haidt, "The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment," *Psychological Review* 108 (2001): 814-34, alıntılar 814 ve 830. sayfalardan.

217 **kliğin düsturunu kaleme alan kişi David Hume:** David Hume, *A Treatise of Human Nature* (New York: Oxford University Press, 1978), 415.

217 **Ellerimizi yıkamak (bir temizlik anımsatıcısı olarak) ... bizi ahlaki açıdan daha yargılayıcı olmaya iter:** S. Schnall, J. Haidt, G. L. Clore ve A. H. Jordan, "Disgust as Embodied Moral Judgment," *Personality and Social Psychology Bulletin* 34 (2008): 1096–1109; E. Helzer ve D. A. Pizarro, "Dirty Liberals: Reminders of Cleanliness Promote Conservative Political and Moral Attitudes," *Psychological Science* 22 (2011): 517–22.

218 **Havada taze ekmek kokusu varsa veya az önce bir miktar para bulmuşsak, başkalarına yardım etmeye daha hevesli oluruz:** R. A. Baron ve J. Thomley, "A Whiff of Reality: Positive Affect as a Potential Mediator of the Effects of Pleasant Fragrances on Task Performance and Helping," *Environment and Behavior* 26 (1994): 766-84; A. M. Isen ve P. F. Levin, "The Effect of Feeling Good on Helping: Cookies and Kindness," *Journal of Personality and Social Psychology* 21 (1972): 384-88.

218 **Sivil haklar hareketi esnasında Amerika'nın güneyindeki siyahi ve beyaz çocukların yaşadığı zorluklar:** Robert Coles, *The Moral Life of Children: How Children Struggle with Questions of Moral Choice in the United States and Elsewhere* (Boston: Houghton Mifflin, 1986).

218 **kürtaj yaptırıp yaptırmayacaklarına karar vermekte olan genç kadınlar:** Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982).

218 **Ahlaki gerekçelerle vejetaryen olan bireylerle yapılan röportajlar:** Paul R. Amato ve Sonia A. Partridge, *The New Vegetarians: Promoting Health and Protecting Life* (New York: Plenum Press, 1989), alıntılar 36-37. sayfalardan.

219 yaşları altı ila on arasında değişen ... vejetaryen çocuk: K. M. Hussar ve P. L. Harris, "Children Who Choose Not to Eat Meat: A Study of Early Moral Decision-Making," *Social Development* 19 (2010): 627-41.

220 belirgin tarafsızlık ifadeleri: Peter Singer, *The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1981).

222 "Bir insanı size zarar vermekten alıkoymaya çalıştığınız ve bunun için sebepler sunduğunuz anda...": Pinker, *Better Angels*, 648.

223 Empati ve tarafsızlık birbirlerini destekler niteliktedir: D. A. Pizarro ve P. Bloom, "The Intelligence of Moral Intuitions: Comment on Haidt," *Psychological Review* 110 (2001): 197-98; Martin L. Hoffman, *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice* (New York: Cambridge University Press, 2000).

223 Martin Hoffman'ın *tümevarım* adını verdiği ebeveyn davranışları: Hoffman, *Empathy and Moral Development.*

223 ahlaki ikna süreçlerini ... tespit etmişlerdir: Melanie Killen ve Adam Rutland, *Children and Social Exclusion: Morality, Prejudice, and Group Identity* (New York: Wiley/Blackwell, 2011), 20-21.

226 "Bak, asil davranma konusunda çok başarılı değilim ...": *Casablanca.*

DİZİN

A

Abigail Marsh, 50
adalet algısı, 17
adalet duygusu, 85
Adam Rutland, 223, 279
Adam Smith, 16, 25, 29, 43, 46, 51, 52, 68, 94, 103, 105, 171, 180, 190, 221, 233, 234, 235, 238, 239, 250, 251, 270, 272
ağlama, 48, 59, 241
ahlak
  ile özdeşleşen beyin bölgeleri, 33, 137, 193
  ve dil analojisi, 177-178
  ve evrensel değerler, 27
  ve sayılar analojisi, 187, 188
  [-ı] incelemenin farklı yöntemleri, 15-16
  [-ın] evrimi, 20, 15, 17, 20, 27-30, 50, 60, 164-166, 181-188, 193, 198-200, 227
  [-ın] kapsamı, 19-25, 30, 164-168
  aile ve, 170, 186–187, 188–190
  bebekler ve, 19-20, 39-44, 48-49, 68-69, 74-75, 107-111
  cezalandırma ve, 93, 98-101
  cinsellik ve, 15, 23-24, 152-161, 163-166
  çocuklar ve, 67-69, 72-76, 89-93, 110-111, 220, 223-227
  din ve, 209-214
  gelenek ve, 200-204
  gelişimsel farklılıklar ve, 110-111, 220
  intikam ve, 93-96
  kültürel çeşitlilik ve, 25-27, 102, 198, 204
  merhametten farklı olarak, 58-59
  muhafazakâr eğilimler ve, 17-18, 113-115, 140-141
  oksitosin ve, 183-184
  temizlik ve, 161-163
  tiksinti ve, 144-145, 150-152, 158-161, 164-168
  yabancılar ve, 17-18, 65-66, 113-115, 187-189, 191-195
ahlak duygusu, 16, 19, 43, 45, 68
ahlaki çevre, 205, 209, 210, 214, 215, 275, 277
akrabalık bağları *bkz.* aile
aile, 13, 66, 119, 138, 156, 170, 179, 180, 189, 197, 231
akıl yürütme, 15, 16, 188, 216, 217, 218, 219, 223, 227, 272
akrabalık bağları, 28, 139, 185
Albert Einstein, 54
Aleksandr Soljenitsin, 77, 246
Alessandra Geraci, 74
Alex Shaw, 73, 231
Alfred Russel Wallace, 198
alışma (bakış süresi yöntemi), 32
Alia Martin, 63, 243
Alison Gopnik, 33, 170, 235, 240, 268
Altın Kural, 220
Amanda Woodward, 35

Amrisha Vaish, 64
Ann Premack, 37, 237
anne-çocuk ilişkisi, 169-170, 183-185
antisosyal cezalandırma, 102, 251
Aristoteles, 201
ateizm, 27
avcı-toplayıcı topluluklar, 79, 81, 177
ayna nöronlar, 53, 54, 240
Aziz Augustinus, 151

B

bağış yapmak, 174, 197, 203, 213, 273
bağnazlık, 17, 140, 184, 211
bahşiş bırakma, 200-201, 204
bakış süresi yöntemleri, 32-34, 39, 110, 116
bebekler
  üzerine araştırma yapmanın zorlukları, 30-32
  [-de] ahlakın sınırlı olması, 17-18, 20, 66, 68, 220, 227
  [-de] dilleri ayırt etme yetisi, 122
  [-de] empati ve merhamet, 59-61
  [-de] ödül ve ceza, 91-93
  [-de] öz değerlendirme, 67
  [-de] tiksinti, 146
  [-in] ahlakı, 19-20, 39-44, 48-49, 68, 74-75, 107-111
  [-in] aynı ırktan kişileri tercih etmesi, 116-117
  [-in] tanıdık insanları tercih etmesi, 115-117
  adaletli/adaletsiz cezalandırıcıların bebeklerce değerlendirilmesi, 109-110
  adaletli/adaletsiz dağıtımların bebeklerce değerlendirilmesi, 74-75
  iyi/kötü karakterlerin bebeklerce değerlendirilmesi, 39-42
beleşçiler, 102
bellek-şaşırma paradigması, 120
beyin görüntüleme teknikleri, 177
bilinçsizce verilen ipuçları, 39
"Bir Bebeğin Biyografik Taslağı" (C. Darwin), 48
Bir Ulusun Doğuşu (film), 209

C

C. Daniel Batson, 58, 240, 241, 271
C. S. Lewis, 198
cankurtaran botu problemleri, 176
Carol Dweck, 66, 230, 244
Carol Gilligan, 218, 278
Carolyn Zahn-Wexler, 60
Casablanca (film), 226
Casino Royale (film), 52
cehalet perdesi, 221
Celia Brownell, 65, 244
cezalandırma, 16, 93, 94, 97, 100, 101, 102, 103, 108, 109, 110, 164, 182, 222, 251, 252
Charles Darwin, 27, 29, 48, 49, 59, 68, 119, 149, 150, 155, 183, 198, 204, 205, 215

Charles Dickens, 207, 208
Charles Fernyhough, 31, 235
Charlotte Buhler, 67, 245
Chen-Bo Zhong, 161, 162
Christopher Boehm, 78, 246
Christopher Hitchens, 210, 276
Civilization and Its Discontents, 262
cömertlik, 25, 76, 85, 86

Ç
Çift Etki Doktrini (ÇED), 175
çocuklar
[-da] ahlakın sınırlı olması, 66, 68, 88-93, 110-111, 220
[-da] ahlaki akıl yürütme, 223-226
[-da] ahlaki öz değerlendirme, 67-68
[-da] cömertlik, 88-93, 202-204
[-da] empati ve merhamet, 62-66
[-da] eşit bölüşüm yanlılığı, 72-76
[-da] kısas, 105-107
[-da] paylaşma, 64-66
[-da] tiksinti, 146-148
[-da] yardım etme davranışı, 25, 62-64
[-ın] kendi dillerini konuşan kişiyi tercih etmesi, 123-124, 126
[-ın] kendi ırklarından bireyleri tercih etmesi, 123-126, 127, 136
[-ın] kindar doğası, 91-95
[-ın] yabancılara karşı tepkileri, 65-66

D
Daniel Ariely, 83,
Daniel Kahneman, 85
Dante Aligheri, 186
Darius (Pers Kralı), 202
David Berreby, 131, 230, 258, 259
David Brooks, 216, 277
David Campbell, 212
David Hume, 171, 217, 278
David Pietraszewski, 231
David Pizarro, 159, 162, 230
David Premack, 37, 75, 237
deontoloji, 171
Diktatör Oyunu, 85, 87, 88, 89, 247, 248
dil
edinimi, 53
ahlaki bilgiyle kıyaslandığında, 178
çocukların tercihleri ve, 122-123, 125-126, 129
ittifak ve, 118-119
din, 116, 117, 121, 164, 165, 210, 211, 214
Dinesh D'Souza, 198
doğal seçilim, 29, 30, 50, 101, 118, 182, 185, 199, 200, 251
düşünümsel denge, 172, 268

E
ekonomi oyunları, 89, 183
Elizabeth Spelke, 73
Elliot Turiel, 164, 234, 267
Emily Dickinson, 113
Emily Oster, 209
empati
akıl yürütme ve, 222-224
ayna nöronlar ve, 53-54
bebeklerde, 59-61

cinsiyet ve, 61
hayvanlarda, 60
merhametten farklı olarak, 51-52, 55-58, 188
ensest, 24, 156, 157, 158, 163, 166, 186
Erik Helzer, 162
Ernst Fehr, 89, 100, 249, 251
Eski Ahit, 121, 165, 187, 256, 272
eşcinsel evlilik, 159
eşcinsellik, 26, 154, 155, 159, 163, 165, 214, 266
eşitlik, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 87, 89, 226, 245
eşitlikçilik, 79, 81, 89
etnik temizlik, 163, ayrıca *bkz.* soykırım

F
faydacı felsefe, 46, 111, 173, 190
fedâkarca cezalandırma, 100-102
fedakârlık, 88-89
bir ahlak yasasının kanıtı olarak, 13
biyolojik evrimi, 30, 198-200
cezalandırma ve, 100-102
empati ve, 53, 144
menfaat ve, 197-198
paylaşma ve, 64-65
yabancılara yönelik, 188, 199-200
Felicia Pratto, 121, 255
Felix Warneken, 25
Frances Aboud, 124, 257
Francesco Guala, 102
Francis Collins, 13, 198, 233, 274
Francisco Gil-White, 139, 261
Frans De Waal, 246

G
Gary Gilmore, 47, 238
George Orwell, 144, 261, 262
Gordon Allport, 133
Gordon Ingram, 106, 253
grup seçilimi, 101, 182, 251, 270
gurur duymak, 139

H
Haham Hillel, 221
Harriet Beecher Stowe, 208
hayvanlarla cinsel ilişki, 23, 166
Heidi McGlothlin, 124
Helen Vendler, 207
Henri Tajfel, 126
Henry Sidgwick, 221
Herodot, 25, 27, 202, 206, 234, 274
Hierarchy in the Forest, 78, 246
Hotel Ruanda, 208

I
Immanuel Kant, 46, 171, 221
ırkçılık, 139, 207
ırkla ilgili bilinçdışı eğilimler, 260
Izzat Jarudi, 178

İ
İkinci Dünya Savaşı, 122, 135, 259
insan eti arama motoru, 97, 251
intihar bombacıları, 213
intikam, 95, 96, 102, 103, 104, 107, 115, 183
ispiyonculuk, 105-107
işkence, 55, 81, 171, 172
ittifaklar, 129, 139, 156

İyi Samiriyeli, 113, 195, 253
iyilik, 14, 43, 66, 68, 89, 184, 188, 193, 197, 198

J
J. B. S. Haldane, 28
Jane Goodall, 115, 254
Jared Diamond, 114, 254
Jason Dana, 87, 248
Jennifer Barnes, 207, 231
Jeremy Bentham, 221
Jeremy Ginges, 213
Jeremy Strohmeyer, 234
Jeremy Waldron, 114, 210
Jesse Bering, 106, 253
Jesse Prinz, 94, 250
Jessica Sommerville, 75
Jim Sidanius, 121, 255
John Flavell, 31
John List, 88, 248
John Mikhail, 22, 177, 234, 268
John Rawls, 46, 172, 221, 268
John Stuart Mill, 190, 193
John Tooby, 118
John Updike, 52, 239
Jonathan Glover, 241
Jonathan Haidt, 151, 164, 185, 217, 234, 264, 265, 267, 272
Joseph Stalin, 77, 79, 80, 81
Joshua Greene, 177, 193, 230, 273
Joshua Knobe, 159, 230

K
Kamu Malı Oyunu, 97, 100, 251
Karen Hussar, 219
Karen Wynn, 31, 35, 37, 92, 108, 187, 259
kategorik buyruk, 46
Katherine Kinzler, 122
Katherine McAuliffe, 91
Katie Liljenquist, 161
Kenneth Clark, 124
Kiley Hamlin, 39, 108, 230
kin, 34, 67, 76, 123, 153
klişeler, 134
Koleen McCrink, 76
Konfüçyüs, 221
korku, 50, 57, 68, 137
kölelik, 131, 207, 208
köprü versiyonu, 178
Kristen Dunfield, 64, 244
Kristina Olson, 63, 73, 243
Kristine Onishi, 36
kurgusal akrabalık, 189
kutsallık etiği, 185
kürtaj, 26, 159, 180, 214, 218, 219, 278
Kwame Anthony Appiah, 141, 179, 261, 270

L
Laurie Santos, 76, 230
Lawrence Kohlberg, 110
Leda Cosmides, 118
Leon Kass, 166, 267
Lewis Petrinovich, 176, 268
Lie to Me, 137, 260
Louis C. K., 31, 71, 72
Luca Surian, 74, 230

M
Macbeth etkisi, 161
mafya, 95
Mamie Clark, 124
Marco Schmidt, 75
Margaret Mead, 114, 156

Mariko Yamaguchi, 41, 238
Mark Sheskin, 92, 231, 259
Marcus Tullius Cicero, 141
Martha Nussbaum, 160, 205
Martin Hoffman, 61, 223, 279
Mary Bale, 14, 15, 97, 233
Maurice Bloch, 27
Melanie Killen, 124, 223, 230
Mencius, 56, 241
merhamet, 16, 17, 19, 69, 94, 114, 115, 164, 167, 178, 206, 240, 242, 249
  ahlak ve, 58-59
  bebeklerde ve emekleme çağındaki çocuklarda, 60-66
  cinsiyet ve, 60
  empatiden farklı olarak, 51-53, 55-58, 188
  paylaşma ve, 64
  yardım etme davranışı ve, 62
Michael Tomasello, 25, 243
minimal grup deneyleri, 139
Moral Psychology Handbook, 268
Muzaffer Şerif, 126

N

Natalie Angier, 80
Naziler, 172, 208
Neha Mahajan, 108
Nilanjana Dasgupta, 159
Noam Chomsky, 177
Norbert Schwarz, 161

O

oksitosin, 183, 184
Oliver Twist, 208
olumsuzluk önyargısı, 237
onur kültürü, 95, 105, 250
Oskar Schindler, 226

Ö

öfke, 24, 44, 55, 110, 163, 167, 178, 184, 185
Önyargının Doğası, 133
Örtük Çağrışım Testi (ÖÇT), 137
ötenazi, 24
öz değerlendirme, 67
özerklik etiği, 184
özür dileme, 21

P

Pamela Hieronymi, 94
Paul Harris, 219
Paul Rozin, 145, 267, 271
Paul Rusesabagina, 226
paylaşma, 188
pedofili, 165
Penelope Leach, 263
Peter Blake, 91, 203, 230
Peter Singer, 56, 173, 180, 204, 220, 241, 268, 272, 275, 279
Peter Unger, 173, 268
Peter Woodcock, 47, 239
Philippa Foot, 180, 268
popüler kültür, ahlaki fikirlere etkileri, 206-209
Prenses Gelin, 94
primatlar, 53, 60, 115, 118, 199
Primo Levi, 143, 261
psikopati, 15, 45-46, 49-51, 193

R

Rachel Aviv, 189, 272
Rebecca Bigler, 129
Renee Baillargeon, 36, 75

Richard Dawkins, 29, 235, 277
Richard Posner, 207
Richard Shweder, 26, 163, 184, 191, 230
Robbers Cave deneyi, 128, 258
Robert Ardrey, 94
Robert Coles, 218, 278
Robert Jensen, 209
Robert Kurzban, 118, 230
Robert Putnam, 212
Robert Wright, 214, 277
Robin Hood teorisi, 77, 85
Rodolfo Cortez Barragan, 66, 244
Ruanda, 140, 189, 226

S
sadakat, 185, 186
sadizm, 58, 218
Sally Satel, 13, 230
salt maruz kalma etkisi, 119, 255
Samuel Johnson, 68
Schadenfreude, 58
seri katiller, 47, 50
Shaun Nicholls, 230
Sigmund Freud, 146, 147, 262
Simon Gächter, 100, 251
sivil haklar hareketi, 211, 218
sivil zayiat, 176
sonuççuluk, 171, 175, 180, 181, 190, 191
Sosyal Hayvan, 216
soykırım, 17, 144, 188
Spike Lee, 161
Stanley Milgram, 197
Stephanie Sloane, 75
Steven Pinker, 57, 96, 156, 206, 240, 241, 246, 250, 256, 265, 274
suçluluk, 48, 51, 67, 68, 162, 165, 191, 239, 244, 267

Ş
şibbolet, 122, 256

T
taklit etme, 54
Tamsin German, 104
Tanrı, 13, 14, 113, 198, 199, 200, 210, 212, 214, 233, 276, 277
tarafsız gözlemci, 46
tarafsızlık, 192, 218, 220, 221, 222, 223, 279
Tarih (Herodot), 25
tecavüz, 47, 165, 166, 198, 207, 220
Ted Bundy, 47, 238
temas hipotezi, 125, 257
temizlik
ve ahlak, 161-163
teoloji, 15
teskin etme, 60, 61, 62, 188, 242
Thalia Wheatley, 151, 264
The Cosby Show, 208
The Chimpanzees of Gombe, 254
The Evolution of God, 214
The Expanding Circle, 204, 272, 275, 279
The Philosophical Baby, 235, 268
The Theory of Moral Sentiments, 239, 250, 270, 272
Thomas Aquinas, 175
Thomas Hobbes, 17
Thomas Jefferson, 9, 16, 154, 198, 233, 274
Thomas Martin, 19, 233
Thorstein Veblen, 197, 273

tiksinti
[-nin] evrimi, 148-150, 152-157, 159-160, 164-167
ahlak ve, 143-146, 150-152, 158-161, 164-168
bebekler ve, 146
çocuklar ve, 147-148
hayvanlık ve, 160
ifadesi, 145, 149
teorileri, 146-150
Tom Amca'nın Kulübesi, 208, 209
Toplum Yanlısı Oyun, 90
toplumsal algı, 36
toplumsal etik, 185
toplumsal statü, 77, 79, 80, 81, 94, 95, 153, 205
Trainspotting, 152
tramvay problemleri, 176, 179, 180, 184
tuvalet eğitimi, 147, 148
tümevarım (ebeveyn davranışları), 223
Türlerin Kökeni, 204

U
Ulusların Zenginliği, 16, 68
Us and Them, 131, 258, 259, 261
utanç, 21, 44, 45, 51, 67, 68, 84, 102, 165, 178
Uygarlığa Dair Hoşnutsuzluğumuz, 146

Ü
Ültimatom Oyunu, 82, 83, 85, 247
üvey anne-baba, 157

V
Valerie Curtis, 230
Valerie Kuhlmeier, 64, 230, 244
Vanessa LoBue, 90, 249
vejetaryenlik, 218-219
vicdan, 9, 16, 49, 183
Virginia Postrel, 13
Voltaire, 143

W
Will and Grace, 208
William Damon, 46, 72, 234, 238, 245
William Darwin, 59
William Godwin, 190, 272
William Ian Miller, 146, 262
William Lecky, 204
William Shakespeare, 20, 162, 207

Y
yabancılar, 97, 152
Yahudiler, 114, 131, 140, 143, 213, 259
Yale Infant Cognition Center, 37
yamyamlık, 24
yardım etme davranışı, 62, 243
Yoel Inbar, 159
"yüksek fedâkarlık", 198
ayrıca *bkz.* fedâkarlık